

GOVERNMENT OF INDIA
ONAL LIBRARY, CALCUTTA

Class No. 180JC

Book No. 827

V.3

N.L.38

रा० पु०-४४
N. L.-४४

सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय
NATIONAL LIBRARY
कलकत्ता
CALCUTTA

अंतिम अंकित दिनांक वाले दिन यह पुस्तक पुस्तकालय से ली गई थी । दो सप्ताह से अधिक समय तक पुस्तक रखने पर प्रतिदिन ६ पैसे की दर से विलम्ब शुल्क लिया जायगा ।

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 6 P. will be charged for each day the book is kept beyond two weeks.

--	--	--

RAMEIDOS
V A L M I C E I A E

LIBRI SEPTĒM.

00
MA 7704

Class

Book :

N.L.36

RAMAYANA

ID EST

CARMEN EPICUM

DE RAMAE REBUS GESTIS

POETAE ANTIQUISSIMI

VALMICIS

OPUS.

TEXTUM CODD. MSS. COLLATIS RECENSUIT

INTERPRETATIONEM LATINAM ET ANNOTATIONES CRITICAS

ADIECIT

AUGUSTUS GUILIELMUS A SCHLEGEL,

DR., PROF. P. O., EQUES ORD. AQUILAE RUBRAE CL. III. CUM LEMNICO,
COMMENDATOR ORD. GUELPH., EQUES ORDD. SGTI VALADIM. ET VASAE LEGIONISQUE
HONOR., SOC. O. ACAD. SCIEN. BORUSS., SOC. HONOR. ACAD. PETROPOL. MONAC.
ET BEROL. ARTIUM ELEG. SOCIET. SCIEN. GOTTING., SOCIET. ASIAT. CALCUTT.
PARIS. LONDIN. SOCIET. BOMBAIENS. ET BRITANN. LITT. HAFSIENS. ANTIQUIT.
SEPTENTR. INDAGANDIS.

VOLUMINIS SECUNDI PARS PRIOR.

BONNAE AD RHENUM

TYPIS REGIIS

SUNTINUS EDITORIS.

MDCCCXXXVIII.

अथ

रामायणे वाल्मीकीये

अयोध्याकाण्डे

एकविंशप्रभृतयः सर्गाः ॥

RAMEIDOS

LIBER SECUNDUS CONTINUATUS

NOT TO BE LENT OUT

3465.

LIBER SECUNDUS.

CAPUT XXI.

CAUSALYAE PLACATIO.

तथा तु विलपन्तीं तां कौशल्यां राममातरं ।
उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥
न रोचते ममाप्येतदार्यं यद्राघवो वनं ।
त्यक्त्वा राज्यश्रियं गहेत् स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥ २ ॥
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः ।
नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्ततः ॥ ३ ॥
नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधं ।
येन निर्वस्यते राष्ट्राद्धनवासाय राघवः ॥ ४ ॥
न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।
अभिन्नोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ५ ॥

देवकल्पमृत्तुं दत्तं रिपूणामपि वत्सलं ।
 श्वेतमाणाः को धर्मं त्यजेत् पुत्रमकारणात् ॥ ६ ॥
 तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्वाक्यमुपेयुषः ।
 पुत्रः को हृदये कुर्याद्वाजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७ ॥
 पात्रदेव न ज्ञानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ।
 तात्रदेव मया सार्द्धमात्मस्थं कुरु शासनं ॥ ८ ॥
 मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राधव ।
 कः सगर्थाऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ ९ ॥
 निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुष्यभ ।
 करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १० ॥
 भरतस्याथ पत्नो वा यो वास्य हितमिहति ।
 सर्वास्तांश्च वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥ ११ ॥
 प्रोत्साहितोऽयं कैकेया स दुष्टो यदि नः पिता ।
 अमित्रभूतो निःसङ्गं वध्यतां वध्यतामपि ॥ १२ ॥
 गुरोरप्यवन्तितस्य कार्याकार्यमज्ञानतः ।
 उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनं ॥ १३ ॥
 वल्मेप किमाश्रित्य हतुं वा पुरुषोत्तम ।
 दानुमिहति कैकेय्ये राज्यं स्थितमिदं तव ॥ १४ ॥
 तया चैव मया चैव कृत्या वैरमनुत्तमं ।
 कास्य शक्तिः श्रियं दानुं भरतायारिशासन ॥ १५ ॥

अनुरक्तो ऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तद्यतः ।
 सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६ ॥
 दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
 प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७ ॥
 कुरामि वीर्यादुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ।
 देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १८ ॥
 रुनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेयासक्तामानसं ।
 कृपणं चास्थिरं बाल्ये वृद्धभावे ऽवगर्हितं ॥ १९ ॥
 एतत् तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 उवाच रामं कौशल्या रुदती शोकलालसा ॥ २० ॥
 भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ।
 यदत्रानन्तरं तत् त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २१ ॥
 न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सप्रव्या मम भाषितं ।
 विहाय शोकसंतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥ २२ ॥
 धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठ धर्मं चरितुमिहसि ।
 शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमं ॥ २३ ॥
 शुश्रूषुर्जननीं पुत्रः स्वगृहे नियतो वसन् ।
 परिण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥
 यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा क्यद्वं ।
 त्वां साहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनं ॥ २५ ॥

तद्वियोगात्त मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।
 वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणं ॥ २६ ॥
 यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसा ।
 अहं प्रायमिहाशिष्ये न हि शक्यामि जीवितुं ॥ २७ ॥
 ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्रं निरयं लोकविश्रुतं ।
 ब्रह्महत्यामिवाधर्मात् समुद्रः सरिता पतिः ॥ २८ ॥
 विलयन्ती तथा दीनां कौशल्यां जननीं ततः ।
 उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितं ॥ २९ ॥
 नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रामितुं मम ।
 प्रसादये त्वां शिरसा गतुमिहाम्यहं वनं ॥ ३० ॥
 अपिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता वनचारिणा ।
 गौरुता ज्ञानता धर्मं कण्डुनापि विपश्चिता ॥ ३१ ॥
 अस्माकं तु कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः ।
 खनद्भिः सागरिभूमिं समाप्तः सुमहान् वधः ॥ ३२ ॥
 जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयं ।
 कृत्वा परशुनारण्ये पितुर्वचनकारिणा ॥ ३३ ॥
 एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देवसमैः कृतं ।
 पितुर्वचनमल्लोचं करिष्यामि पितुर्दितं ॥ ३४ ॥
 नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्तये ।
 पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गो ऽनुगम्यते ॥ ३५ ॥

तदेतत् तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा ।
 पितुर्हि वचनं कुर्वन् न कश्चिन्नाम लीयते ॥ ३६ ॥
 तमेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनर्ब्रवीत् ।
 वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां ॥ ३७ ॥
 तव लक्ष्मण ज्ञानामि मयि स्नेहमनुत्तमं ।
 विक्रमं चैव सखं च तेजश्च सुदुरासदं ॥ ३८ ॥
 मम मातुर्महदुःखमतुलं शुभलक्षणा ।
 अभिप्रायमविज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ३९ ॥
 धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितं ।
 धर्मसंश्रितमप्येतत् पितुर्वचनमुत्तमं ॥ ४० ॥
 संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा ।
 न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ४१ ॥
 सोऽहं न शक्यामि पुनर्नियोगमतिवर्तितुं ।
 पितुर्हि वचनाद्वीर कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥ ४२ ॥
 तदेतां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिं ।
 धर्ममाश्रय मा तेदण्यं मदुद्धिरनुगम्यतां ॥ ४३ ॥
 तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भातरं लक्ष्मणाग्रजः ।
 उवाच भूयः कौशल्यां प्राञ्जलिः शिरसानतः ॥ ४४ ॥
 अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यत्तमितो वनं ।
 शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४५ ॥

तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात् पुनरेष्याम्यहं पुरीं ।
 ययातिरिव राजर्षिः पुरा ह्रित्वा पुनर्दिवं ॥ ४६ ॥
 शोकः संधार्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः ।
 वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४७ ॥
 तया मया च वैदेक्ष्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।
 पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४८ ॥
 अम्व संकृत्य संभारान् दुःखं हृदि निगृह्य च ।
 वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्मानुवर्त्यतां ॥ ४९ ॥
 एतद्वचस्तस्य निशम्य माता ।
 सुधर्ममव्यग्रमविल्लवं च ।
 मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी ।
 समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥ ५० ॥
 यथैव ते पुत्र पिता तथाहं ।
 गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च ।
 न त्वानुज्ञानामि न मां विहाय ।
 सुदुःखितामर्हसि गन्तुमेवं ॥ ५१ ॥
 किं जीवितेनेह विना त्वया मे ।
 लोकेन वा किं स्वधयामृतेन ।
 श्रेयो मुहूर्तं तव संनिधानं ।
 ममेव कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥ ५२ ॥

नरेरिवोल्काभिर्योक्ष्यमानो ।

महागजो धात्तमभिप्रविष्टः ।

भूयः प्रज्ज्वाल विलापमेतं ।

निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५३ ॥

स मातरं चैव विसंज्ञकल्यां ।

आर्त्तं च सौमित्रिमभिप्रतप्तं ।

धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं ।

यथा स एवार्हति तत्र वक्तुं ॥ ५४ ॥

अरुं हि ते लक्ष्मणा नित्यमेव ।

ज्ञानामि भक्तिं च पराक्रमं च ।

मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य ।

मात्रा सह्यभ्यर्दसि मां मुदुःखं ॥ ५५ ॥

धर्मार्थकामाः खलु तात लोके ।

समीक्षिताः कर्मफलोदयेषु ।

ते तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे ।

भार्येव वश्याभिमता सपुत्रा ॥ ५६ ॥

यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसंनिविष्टा ।

धर्मो यतः स्यात् तदुपक्रमेत ।

द्वेष्टो भवत्यर्थपरो हि लोके ।

कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ॥ ५७ ॥

गुरुश्च राज्ञा च पिता च वृद्धः ।

क्रोधात् प्रकर्षाम्यदि वापि कामात् ।

यद्यादिशेत् कार्यमवेक्ष्य धर्मः ।

कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥ ५८ ॥

न तेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञां ।

इमामकर्तुं सकलां यथावत् ।

स क्षावयोस्तात गुरुर्नियोगे ।

देव्याश्च भर्ता स गतिः स धर्मः ॥ ५९ ॥

तस्मिन् पुनर्जीविति धर्मराज्ञे ।

विशेषतः स्वे पथि वर्तमाने ।

देवी मया सार्द्धमितोऽपगृहेत् ।

कथंस्विदन्या विधवेव नारी ॥ ६० ॥

सा मानुमन्यस्व वनं व्रजतं ।

कुरुष्व मे स्वस्त्ययनानि देवि ।

यथा समाप्तिं पुनराव्रजेयं ।

यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६१ ॥

यशो ह्यहं केवलराज्यकारणान् ।

न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयं ।

अदीर्घकाले न तु देवि जीविते ।

शृणोऽवराम्य महीमधर्मतः ॥ ६२ ॥

प्रसादयन् नरवृषभः स मातरं ।
 पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दण्डकान् ।
 अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं ।
 वकार तां वृदि जननीं प्रदक्षिणं ॥ ६३ ॥

इत्ययोधाकाण्डे कौशल्यानुनयो नाम एकविंशः सर्गः
 ॥ २१ ॥

CAPUT XXII.

LAXMANI PLACATIO.

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितं ।
 अक्षतमिव नागेन्द्रं रोषविस्फारितक्षणं ॥ १ ॥
 आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियं ।
 उवाचेदं स धैर्येण धारयन् सत्त्वमात्मवान् ॥ २ ॥
 निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाक्रम्य केवलं ।
 अवमानं निरस्त्येनं गृहीत्वा हर्षमुत्तमं ॥ ३ ॥
 उपकृतं यदेतन्मे अभिषेकार्थमुद्यतं ।
 सर्वं निवर्तय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरत्ययं ॥ ४ ॥

सौमित्रे धौ ऽभिषेकार्थं मम संभारसंभ्रमः ।
 अभिषेकनिवृत्त्यर्थं सो ऽस्तु संभारसंभ्रमः ॥ ५ ॥
 यस्या मदभिषेकार्थं मानसं परितप्यते ।
 माता नः सा यथा न स्यात् सविशङ्का तथा कुरु ॥ ६ ॥
 तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
 मनसि प्रतिसंज्ञातं सौमित्रे ऽहमुदीक्षितुं ॥ ७ ॥
 न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ।
 मानृणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च त्रिप्रियं ॥ ८ ॥
 सत्यः सत्याभिसंधश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ।
 परलोकभयाद्वीतो निर्भयो ऽस्तु पिता मम ॥ ९ ॥
 तस्यापि हि भवेदस्मिन् कर्मण्यप्रतिसंस्कृते ।
 सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च मां ॥ १० ॥
 अभिषेकविधानं तु तस्मात् संस्कृत्य लक्ष्मणा ।
 अन्वगेवाहमिहामि वनं गतुमितः पुरः ॥ ११ ॥
 मम प्रव्राजनादयं कृतकृत्या नृपात्मजा ।
 सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतां ततः ॥ १२ ॥
 मयि वीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि ।
 गते ऽरण्यं च कैकेया भविष्यति मनःसुखं ॥ १३ ॥
 बुद्धिः प्रणिहिता येन मनश्चानुसमाहितं ।
 तं तु नार्हामि संक्लेष्टुं प्रव्रजिष्यामि मा चिरं ॥ १४ ॥

कृतान्त एव सौमित्रे द्रष्टव्यो मद्विवासने ।
 राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ॥ १५ ॥
 कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीडने ।
 यदि तस्या न भावोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ ॥
 जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममात्तरं ।
 भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥
 सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थः प्रवासार्थेऽथ दुर्वचः ।
 उग्रैर्वाक्पैरहं तस्या नान्यं देवात् समर्थये ॥ १८ ॥
 कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा ।
 ब्रूयात् सुप्राकृतेव स्त्री मत्पीडां राजसंनिधौ ॥ १९ ॥
 यदचित्यं तु तद्वैवं भूतेष्वपि न रुन्यते ।
 व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥
 कश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
 यस्य न ग्रहणं किञ्चित् कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ २१ ॥
 सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ।
 यच्च किञ्चित् तथाभूतं ननु देवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥
 ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रपीडिताः ।
 उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान् भ्रश्यन्ते काममन्युभिः ॥ २३ ॥
 असंकल्पितमेवेह यदकस्मात् प्रवर्तते ।
 निवर्त्यारम्भमारब्धं ननु देवस्य कर्म तत् ॥ २४ ॥

एतया तयया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 व्याकृते ऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥ २५ ॥
 तस्मादपरितापः सन् त्वमयनुविधाय मां ।
 प्रतिसंहार्य क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियां ॥ २६ ॥
 एभिरेव षटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतेः ।
 मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति ॥ २७ ॥
 अथवा किं ममेतेन राज्यद्रव्यमयेण तु ।
 उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥
 मा च लक्ष्मण संतापं कार्ष्णिर्लिङ्ग्या विपर्यये ।
 राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९ ॥
 न लक्ष्मणास्मिन् मम राज्यविघ्ने ।
 माता पथीयस्यतिशङ्कितव्या ।
 देवाभिपन्ना न पिता कथंचिज्- ।
 जानासि देवं हि तथाप्रभावं ॥ ३० ॥

इत्यथोत्थाकाष्टे लक्ष्मणानुनयो नाम द्वाविंशः सर्गः

॥ २२ ॥

CAPUT XXIII.

LAXMANI IRA.

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाकिशरास्तदा ।
 ध्यात्वा मध्यं जगामेव मनसा दैन्यदुर्षयोः ॥ १ ॥
 तदा तु बद्धा भ्रुकुटीं भुवोर्मध्ये नरर्षभः ।
 निःशब्दास महासर्पो विलस्य इव रोषितः ॥ २ ॥
 तस्य दुष्प्रतिबिम्बं तद्भ्रुकुटीसङ्कितं तदा ।
 बभौ क्रुद्धस्य सिंहुस्य मुखस्य सदृशं मुखं ॥ ३ ॥
 अग्रदन्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः ।
 तिर्यगूर्द्धं शरीरे च पातयित्वा शिरोधरां ॥ ४ ॥
 खड्गं परिमृषन् रोषाच्छत्रुमर्मविदारणं ।
 अग्रादणा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 अस्थाने संभ्रमो यस्य ज्ञातो वै सुमहानयं ।
 धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया ॥ ६ ॥
 कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ।
 यथाग्नैवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः ॥ ७ ॥
 किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ।
 पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते ॥ ८ ॥

सस्ति धर्मोपधाः श्रद्धा धर्मात्मन् किं न बुध्यसे ।
 तयोः सुचरितं स्वार्थं शाखात् परिजिह्वीयतोः ॥ १ ॥
 यदि नैवं व्यवसितं स्याद्वि प्रागेव राघव ।
 तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः ॥ १० ॥
 लोकविद्विष्टमार्त्त्यं तदन्यस्याभिषेचनं ।
 नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षतुमर्हसि ॥ ११ ॥
 येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ।
 सोऽपि धर्मो मम दृश्यो यत्प्रसङ्गाद्विमुक्षसि ॥ १२ ॥
 कथं त्वं कर्मणा शक्ताः कैकेयीवशवर्तिनः ।
 करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितं ॥ १३ ॥
 पदयं किल्बिषादिदः कृतोऽप्येवं न गृह्यते ।
 ज्ञायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥ १४ ॥
 मनसापि कथं कामं कुर्यास्यं कामवृत्तयोः ।
 तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्र्वोः पित्रभिधानयोः ॥ १५ ॥
 यस्यापि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मता ।
 तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १६ ॥
 विल्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ।
 वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १७ ॥
 दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रवाधितुं ।
 न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥ १८ ॥

द्रक्ष्यन्ति त्वय्य देवस्य पौरुषं पुरुषस्य च
 दैवमानुषयोरस्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति ॥ १९ ॥
 अथ मत्पौरुषकृतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः ।
 यैर्देवादाकृतं ते ऽय्य दृष्टं राज्याभिषेचनं ॥ २० ॥
 अत्यंकुशमिवोद्दामं गजं मदजलोद्धतं ।
 प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २१ ॥
 लोकपालाः समस्तास्ते नाय्य रामाभिषेचनं ।
 न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विरुन्युः किंपुनः पिता ॥ २२ ॥
 यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन् समर्थितः ।
 अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समास्तथा ॥ २३ ॥
 अहं तदाशां धक्ष्यामि पितुस्तस्याश्च या तव ।
 अभिषेकविधातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ २४ ॥
 मद्वलेन विरुद्धाय न स्याद्दिववलं तथा ।
 प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २५ ॥
 ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरं ।
 आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २६ ॥
 पूर्वराजर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते ।
 प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत् परिपालने ॥ २७ ॥
 स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया ।
 नैवमिहसि धर्मात्मन् राज्यं राम त्वमात्मनि ॥ २८ ॥

प्रतिज्ञाने च ते वीर मा भूवं वीरलोकभाक् ।
 राज्यं च तव रत्नेयमदं विलेव सागरं ॥ २१ ॥
 मद्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ।
 अहमेको मदीपालानलं वारयितुं वलात् ॥ २० ॥
 न शोभार्याविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे
 नासिरावन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥ २१ ॥
 अमित्रमथनार्थाय सर्वमेतद्धतुद्वयं ।
 न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥ २२ ॥
 अस्मिन्ना तीक्ष्णधारिण विगुञ्जलितवर्चसा ।
 प्रगृहीतेन वै शत्रुं वस्त्रिणां वा न कल्पये ॥ २३ ॥
 खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टिर्गदना दुश्चरा च मे ।
 हस्त्यश्चरथिहस्तोत्तोरिशिरोभिर्भविता मदी ॥ २४ ॥
 खड्गधाराकृता मेऽग्रे दीर्घमाणा स्वाद्वयः ।
 पतियन्ति द्विषो भूमौ मेघा इव सविगुतः ॥ २५ ॥
 वदगोधांगुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ।
 कथं पुरुषकारः स्यात् पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ २६ ॥
 बहुभिश्चैकमत्यस्यत्रैकेन च बहून् जनान् ।
 विनिर्योद्ध्याम्यहं वाणान् नृवाज्जिगतमर्मसु ॥ २७ ॥
 अग्रे मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ।
 राज्ञश्चाप्रभृतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ २८ ॥

अथ चन्दनसारस्य केयूरामोक्षस्य च ।
 वसूनां च विमोक्षस्य मुहूर्ता पूजनस्य च ॥ ३९ ॥
 अनुष्ठापविमौ बाहू राम कर्म करिष्यतः ।
 अभिषेचनविघ्नस्य कर्तृणां ते निवारणे ॥ ४० ॥
 ब्रवीहि को ऽद्यैव मया विमुक्ततां ।
 तवासुहृत् प्राणयशःसुहृज्जनिः ।
 यथा तवेयं वसुधा वशे भवेत् ।
 तथैव मां शाधि तवास्मि किंकरः ॥ ४१ ॥
 विसृज्य बाण्यं परिशाल्य चासकृत् ।
 स लक्ष्मणं रावववंशवर्धनः ।
 उवाच पित्र्ये वचने व्यवस्थितं ।
 निबोध मामेष हि सौम्य सत्ययः ॥ ४२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे लक्ष्मणसंरम्भो नाम त्रयोविंशः सर्गः
 ॥ ३३ ॥

CAPUT XXIV.

CAUSALYAE CONSOLATIO.

तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्दिशपालने ।
 कौशल्या वाप्यसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमत्रव्रीत् ॥ १ ॥
 अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
 मयि ज्ञातो दशरथात् कथमुञ्जेन वर्तयेत् ॥ २ ॥
 यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते ।
 कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययं ॥ ३ ॥
 कः श्रद्धयादिदं श्रुत्वा कस्य वा न भवेदयं ।
 गुणावान् दयितो राजा राघवो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥
 नूनं तु वनवाँछोके कृतान्तः सर्वमादिशत् ।
 लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥
 अयं हि मामात्मभवस्तव दर्शनमारुतः ।
 विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुङ्गताङ्गतिः ॥ ६ ॥
 चित्तावाप्यमहाभूमस्तवादर्शनचित्तजः ।
 कर्षयित्वा भृशं पुत्र निःश्वासायाससंभवः ॥ ७ ॥
 त्वया विह्वलिनामिरु मां शोकाग्निरतुलो महान् ।
 प्रधक्ष्यति यथा कनं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥
 यथा हि धेनुः स्वं वत्सं गरुत्तमनुगहति ।
 अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र वत्स गमिष्यसि ॥ ९ ॥

तथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः ।
 श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखितां ॥ १० ॥
 कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारुणमाश्रिते ।
 भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ॥ ११ ॥
 भर्तुः किल परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ।
 स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ १२ ॥
 यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ।
 शुश्रूषा क्रियतां तावत् स हि धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥
 मया चैव भवत्या च कर्तव्यं वचनं पितुः ।
 राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १४ ॥
 इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च ।
 वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा प्रियं पुत्रं वाप्यपूर्णानना तदा ।
 उवाच परमार्त्ता तु कौशल्या सुतवत्सला ॥ १६ ॥
 आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमं ।
 नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीमिव ॥ १७ ॥
 तां तथा रुदतीं रामोऽरुदन् वचनमब्रवीत् ।
 जीवत्या हि स्त्रिया भर्ता देवतं प्रभुरेव च ॥ १८ ॥
 भवत्या मम चैवाग्य राजा प्रभवति प्रभुः ।
 न क्षनाथा वयं राजा लोकनाथेन धीमता ॥ १९ ॥

भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
 भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा ॥ २० ॥
 यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ।
 श्रमं नावाप्नुयात् किञ्चिदप्रमत्ता तथा कुरु ॥ २१ ॥
 दारुणाश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ।
 राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ॥ २२ ॥
 व्रतांप्रवासनिरता या नारी परमोत्तमा ।
 भर्तारं नानुवर्तेत सा च पापगतिर्भवेत् ॥ २३ ॥
 भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते गतिमुत्तमां ।
 अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनान् ॥ २४ ॥
 शुश्रूषामिव कुर्वति भर्तुः प्रियहिते रता ।
 एष धर्मः पुरा दृढो वेदे लोके श्रुतः स्मृतः ॥ २५ ॥
 अग्निकार्येषु च सदा मुमनोभिश्च देवताः ।
 पूज्यास्तं मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः ॥ २६ ॥
 एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी ।
 नियता नियताक्षरा भर्तृशुश्रूषणे रता ॥ २७ ॥
 प्राप्स्यसे परमं कामं मयि प्रत्यागते सति ।
 यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितं ॥ २८ ॥
 एवमुक्त्वा तु रामेण वाष्पपूर्णायतेक्षणा ।
 कौशल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥

गमने तु कृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि राघव ।
 विनिवर्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः ॥ ३० ॥
 गह् पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं ते ऽस्तु सदा विभो ।
 पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतल्लमा ॥ ३१ ॥
 प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते ।
 पितुरानृण्यतां प्राप्ते त्वयि लप्स्ये परं सुखं ॥ ३२ ॥
 कृतान्तस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि ।
 यत् त्वां संचोदयति मे वच आह्विय राघव ॥ ३३ ॥
 गह्मेदानीं महाबाहो क्षमेण पुनरागतः ।
 नन्दयिष्यामि मां पुत्र साम्ना श्लक्ष्णेन चारुणा ॥ ३४ ॥
 अयीदानीं स कालः स्याद्वनात् प्रत्यागतं पुनः ।
 येन त्वां पुत्र पश्येयं जटावल्लकलधारिणं ॥ ३५ ॥
 तथा हि रामं वनवासनिश्चितं ।
 समीक्ष्य देवी परमेण चेतसा ।
 उवाच रामं शुभलक्षणं वचो ।
 बभूव च स्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी ॥ ३६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्याश्चासनं नाम चतुर्विंशः सर्गः

॥ ३४ ॥

CAPUT XXV.

VOTA SOLENNIA NUNCUPATA.

सायनीय तमायासमुपसृश्य ब्रह्मं शुचि ।
 चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ ॥
 न शक्यसे वारयितुं गहिदानीं स्पृत्तम ।
 शीघ्रं च त्रिनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे ॥ २ ॥
 यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च ।
 स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥
 येभ्यः प्रणमसे पुत्र चैत्येऽप्ययतनेषु च ।
 ते च त्वामभिरक्षतु वने सह मरुर्षिभिः ॥ ४ ॥
 यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।
 तानि त्वामभिरक्षतु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥
 पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा ।
 सत्येन च महाबाहो चिरं जीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥
 समित्कुशप्रवित्राणि वेगश्चायतनानि च ।
 स्थण्डिलानि च विप्राणां शैला वृक्षा रुद्राः नृपाः ॥ ७ ॥

स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्ज्यमा ।
 लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ॥ ८ ॥
 ऋतवः षट् च पक्षाश्च मासाः संवत्सराः क्षपाः ।
 दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ ९ ॥
 स्कन्दश्च भगवान् देवः सोमश्च सवृक्षस्पतिः ।
 सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ १० ॥
 शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च ।
 गौरक्षरिणं पृथिवी वायुश्च सचराचरः ॥ ११ ॥
 नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सवृक्ष देवतैः ।
 ज्योतींषि चैव दिव्यानि पालु त्वां पुत्र सर्वशः ॥ १२ ॥
 अहोरात्रे तथा संध्ये पालु त्वां वनमाश्रितं ।
 क्षणाः कलाश्च काष्ठाश्च तव शर्म दिशन्तु ते ॥ १३ ॥
 महावने विचरतो मुनिवेशस्य धीमतः ।
 तथादित्याश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदाः सदा ॥ १४ ॥
 राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणां ।
 क्रव्यादानां च सर्वेषां मा भूत् पुत्रक ते भयं ॥ १५ ॥
 प्रवगा वृश्चिका दंशा मसकाश्चैव कानने ।
 मरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन् गच्छन्ते तव ॥ १६ ॥
 महाद्विपाश्च सिन्धुश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः ।
 मरुपाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते दुःखन्तु पुत्रक ॥ १७ ॥

नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सद्यज्ञातयः ।
 माम् त्वां ह्यसिपुः पुत्र मया संपूजितास्त्विह ॥ १८ ॥
 आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः ।
 सर्वसंपत्तये राम स्वस्तिमान् गृह पुत्रक ॥ १९ ॥
 स्वस्ति ते ऽस्त्वात्तरिन्नेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः ।
 सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ २० ॥
 शुक्रः सोमश्च सूर्यश्च धनदो ऽथ यमस्तथा ।
 पातु त्वामर्चिता राम दण्डकारण्यवासिनं ॥ २१ ॥
 अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिमुखाच्च्युताः ।
 उपस्यर्शनकालं तु पातु त्वां रघुनन्दन ॥ २२ ॥
 सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतकर्ता तथर्षयः ।
 ये च श्रेयाः सुरास्तं त्वां रक्षन्तु वनवासिनं ॥ २३ ॥
 इति माल्यैः सुरगणान् गन्धश्चापि यशस्विनी ।
 स्तुतिभिश्चानुष्टुपाभिरानर्चयतलोचना ॥ २४ ॥
 ज्वलनं समुपादध द्राक्षणेन महात्मना ।
 रुक्मयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २५ ॥
 घृतं घृतानि माल्यानि समिधश्चैव सर्पयान् ।
 उपसंपादयामास कौशल्या परमाङ्गना ॥ २६ ॥
 उपाध्यायः स विधिना जुत्वा शान्तिमनामयं ।
 जुतकृत्यावशेषेण वाक्यं बलिमकल्पयत् ॥ २७ ॥

मधुदध्यक्षतघृतेः स्वस्तिवाच्यद्विजांस्ततः ।

वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियां ॥ २८ ॥

ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय राममाता यशस्विनी ।

दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

यन्मङ्गलं सकृन्नाजे सर्वदेवनमस्कृते ।

वृत्रनाशे समभवत् तत् ते भवतु मङ्गलं ॥ ३० ॥

यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताकल्पयत् पुरा ।

अमृतं प्रार्थयानस्य तत् ते भवतु मङ्गलं ॥ ३१ ॥

अमृतोत्पादने दैत्यान् ध्रुतो वज्रधरस्य यत् ।

अदिनिर्मङ्गलं प्रादात् तत् ते भवतु मङ्गलं ॥ ३२ ॥

त्रिविक्रमान् विक्रमतो विष्णोरतुलतेजसः ।

यदासीन्मङ्गलं राम तत् ते भवतु मङ्गलं ॥ ३३ ॥

ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते ।

मङ्गलानि मरुवाहो दिशन्तु शुभमङ्गल ॥ ३४ ॥

इति पुत्रस्य शेषाश्च कृत्वा शिरसि भामिनी ।

गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना ॥ ३५ ॥

श्रोपधीं चापि सिद्धार्थां विशल्यकरणीं तथा ।

धकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिज्ञज्ञाप च ॥ ३६ ॥

उवाचापि प्रकृष्टेव सा दुःखवशवर्तिनी ।

वाञ्छात्रिण न भावेन वाचा संसज्जमानया ॥ ३७ ॥

ग्रानम्य मूर्ध्नि चाग्राय परिष्वज्य यशस्विनी ।
 अवदत् पुत्रमिदार्थो गह् राम यथासुखं ॥ ३८ ॥
 अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतं ।
 द्रक्ष्यामि त्वां सुखं वत्स सुस्थितं राजवर्त्मनि ॥ ३९ ॥
 प्रणष्टदुःखसंकल्प्या हर्षविद्योतितानना ।
 द्रक्ष्यामि त्वां वनात् प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितं ॥ ४० ॥
 भद्रासनगतं राम वनवासादिरुगतं ।
 द्रक्ष्यामि त्वां मुहुः पुत्र तीर्णवत्तं पितुः वचः ॥ ४१ ॥
 मङ्गलैरुपसंयन्नो वनवासादिरुगतः ।
 मम वध्नाश्च नित्यं त्वं कामान् संवर्धय प्रभो ॥ ४२ ॥
 मयार्चिता देवगणाः शिवादयो ।
 मर्ह्यो भूतगणाः सुरोर्गाः ।
 अग्निप्रयातस्य वनं चिराय ते ।
 कृताय काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव ॥ ४३ ॥
 इत्येवमश्रुप्रतिपूर्णलोचना ।
 समाप्य सा स्वस्त्ययनं यथाविधि ।
 प्रदक्षिणं चापि चकार राघवं ।
 पुनः पुनश्चापि निरीक्ष्य सस्वजे ॥ ४४ ॥
 तथा हि देव्या च कृतप्रदक्षिणो ।
 निपीड्य मानुश्चरणौ पुनः पुनः ।

जगाम सीतानिलयं महायशाः ।

स राधवः प्रज्वलितस्तया श्रिया ॥ ४५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे स्वस्त्ययनक्रिया नाम पञ्चविंशः सर्गः

॥ २५ ॥

CAPUT XXVI.

SECRETUM COLLOQUIUM CUM SITA.

अभिवाद्य तु कौशल्यां रामः संप्रस्थितो वनं ।

कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥

विराजयन् राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतं ।

कृदयान्याममन्येव जनस्य गुणवत्तया ॥ २ ॥

वेदेही चापि तत् सर्वं न श्रुश्राव तपस्विनी ।

तदेव कृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनं ॥ ३ ॥

देवकार्यं च सा कृत्वा कृतज्ञा कृष्टचेतना ।

अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्रं प्रतीक्षते ॥ ४ ॥

प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेशम सुविभूषितं ।

प्रकृष्टजनसंपूर्णां स्त्रिया किञ्चिद्वाञ्छुः ॥ ५ ॥

अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिं ।
 अथश्यच्छोक्रसंतप्तं चित्ताव्याकुलितेन्द्रियं ॥ ६ ॥
 तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतं ।
 तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ७ ॥
 विवर्णावदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणं ।
 आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥
 अग्न्यर्वाहस्यतः श्रीमान् युक्तः पुण्योऽनु राघव ।
 प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥
 न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च ।
 आवृतं वदनं वल्गु हृत्त्रेणाभिविराजते ॥ १० ॥
 व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणं ।
 चन्द्रकुसुमप्रकाशाभ्यां वीक्ष्यते न तवाननं ॥ ११ ॥
 वासिनो वन्दिनश्चापि प्रदृष्टास्त्वां नर्यम ।
 स्तुवन्तो नाग्य दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ॥ १२ ॥
 न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणाः वेदपारगाः ।
 मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य ददति स्म विधानतः ॥ १३ ॥
 न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणिमुख्याश्च भूषिताः ।
 अनुव्रजितुमिहन्ति पौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥
 चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः काञ्चनभूषितः ।
 मुख्यः पुष्परथो युक्तः किं न गहति तेऽग्रतः ॥ १५ ॥

न कृस्ती चाग्रतः श्रीमान् सर्वलक्षणपूजितः ।
 प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृत्तमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥
 न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शनं ।
 भद्रासनं पुरस्कृत्य यातं वीर पुरःसरं ॥ १७ ॥
 अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव ।
 अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रकर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥
 इतीव विलपन्ती तां प्रोवाच रघुनन्दनः ।
 सीते तत्र भवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनं ॥ १९ ॥
 कुले मरुति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि ।
 शृणु ज्ञानकि येनेदं क्रमेणाग्रागतं मम ॥ २० ॥
 राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै ।
 कैकेय्ये मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥
 तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते ।
 प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया ।
 पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥ २३ ॥
 सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विज्ञनं वनं ।
 भरतस्य समीपे ते नाहं कथ्यः कथंचन ॥ २४ ॥
 ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सकृत्ते परस्त्वं ।
 अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्तितुं ॥ २५ ॥

तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनं ।
 स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २६ ॥
 अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ।
 वनमद्यैव यास्यामि स्थिरीभव मनस्विनि ॥ २७ ॥
 याति च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषिवितं ।
 व्रतोपवासपर्या भवितव्यं त्वयानघे ॥ २८ ॥
 कल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ।
 वन्दितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः ॥ २९ ॥
 माता च मम कौशल्या वृद्धा संतापकर्षिता ।
 धर्ममेवाग्रतः कृत्वा तत्तः संमानमर्हति ॥ ३० ॥
 वन्दितव्याश्च ते नित्यं याः जेष्ठाः मम मातरः ।
 ह्येहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३१ ॥
 भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ।
 उभौ भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३२ ॥
 विप्रियं च न कर्तव्यं भरतस्य कदाचन ।
 स हि राजा प्रभुश्चैव देशस्य च कुलस्य च ॥ ३३ ॥
 श्वाराधिता हि शीलेन प्रयत्नेश्चापसेविताः ।
 राज्ञानः संप्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ॥ ३४ ॥
 * स्पृशन्निव गजो रुन्ति जिघ्रन्निव भुजंगमः ।
 * स्मयन्निव नृपो रुन्ति मानयन्निव दुर्जनः ॥ ३५ ॥

श्रीरमानपि पुत्रान् हि त्यजत्यहितकारिणः ।
 समर्थान् प्रतिगृह्णन्ति परानपि नराधियाः ॥ ३६ ॥
 सा त्वं वसेद् कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी ।
 भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥
 अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये ।
 त्वया हि वस्तव्यमिदमेव भागिनि ।
 यथा व्यर्त्ताकं कुरुषे न कस्यचित् ।
 तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सीतोषमन्त्रणं नाम षट्त्रिंशः सर्गः
 ॥ ३६ ॥

CAPUT XXVII.

SITAE SERMO.

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियव्रादिनी ।
 प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवं ।
 त्वया यदपह्लास्यं मे श्रुत्वा नरनरोत्तम ॥ २ ॥

वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप ।
 अर्नरुमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वेयस्मिन् ॥ ३ ॥
 आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्रुपा ।
 स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ॥ ४ ॥
 भर्तुर्भाग्यं तु नार्यका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
 अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥
 न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः ।
 इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ६ ॥
 यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गे वनमग्नैव राघव ।
 अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्वन्ती कुण्डकण्टकान् ॥ ७ ॥
 ईर्ष्यारोषौ वह्निर्ज्वल्य पीतशेषमिवोदकं ।
 नय मां वीर विश्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८ ॥
 प्रासादग्रिर्विमानैर्वा वैद्यायसगतेन वा ।
 सर्वावस्थागता भर्तुः पादहाया विशिष्यते ॥ ९ ॥
 अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च त्रिविधाश्रयं ।
 नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥
 अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितं ।
 नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितं ॥ ११ ॥
 सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ।
 अचित्तयत्तो त्रींल्लोकांश्चित्तयत्तो पतिव्रतं ॥ १२ ॥

शृणुष्यमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ।
 सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३ ॥
 त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनं ।
 अन्यस्यापि जनस्येह किंपुनर्मम मानद ॥ १४ ॥
 साहं त्वया गमिष्यामि वनमग्न न संशयः ।
 नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितुमुग्रता ॥ १५ ॥
 फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ।
 न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया सह ॥ १६ ॥
 रहामि सरितः शैलान् पल्लवानि सरांसि च ।
 द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ १७ ॥
 हंसकारण्डवाक्कीर्णाः पद्मिनी विमलोदकाः ।
 श्रवणाद्याभिरंस्येऽहं त्वयैव सह राघव ॥ १८ ॥
 सहस्राण्यपि वर्षाणां बहूनि सहिता त्वया ।
 समतीतानि मन्येऽहं यथैकं दिवसं तथा ॥ १९ ॥
 स्वर्गेऽपि वासं रहिता त्वया वीर न कामये ।
 त्वया मम विहीनायाः कुतः स्वर्गः कुतः सुखं ॥ २० ॥
 अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं ।
 न मां तु वीर प्रतिषेदुमर्हसि ।
 वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे ।
 तवैव पादाबुपगृह्य संमता ॥ २१ ॥

अनन्यभावामनुरक्तचित्तं ।

तया त्रियुक्तां मरणाय निश्चितां ।

नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां ।

न ते मयातो गुरुता भविष्यति ॥ २२ ॥

तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलां ।

न च स्म सीतां नृवरो निनीषति ।

उवाच चैनां बद्ध संनिवर्तने ।

वने निवासस्य च दुःखतां प्रति ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सीतावाक्यं नाम सप्तविंशः सर्गः

॥ २७ ॥

CAPUT XXVIII.

INCOMMODA SILVARUM EXPOSITA.

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ।

न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥

शास्त्रयित्रा ततस्तां तु वाय्पदूषितलोचनां ।

निवर्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥

सीते मरूकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ।
 इहाचर स्वधर्मं त्वं मा यथा मनसः सुखं ॥ ३ ॥
 सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाबले ।
 वने दोषा हि बहवो वदतस्तान् निबोध मे ॥ ४ ॥
 हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ।
 सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ॥ ५ ॥
 बहुदोषं हि कात्तारं वनमित्यभिधीयते ।
 सदा सुखं न ज्ञानामि दुःखमेव सदा वनं ॥ ६ ॥
 गिरिनिर्गारसंभृता गिरिनिर्दरवासिनां ।
 सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनं ॥ ७ ॥
 क्रीडमानाश्च विश्रब्धा मत्ताः शून्ये मरुमृगाः ।
 दृष्ट्वा समभिवर्तन्ते सीते दुःखमतो वनं ॥ ८ ॥
 सप्राहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यः सुदुस्तराः ।
 मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनं ॥ ९ ॥
 लताकण्टकसंकीर्णाः कृकवाकूपनादिताः ।
 निरयाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वनं ॥ १० ॥
 सुयते पर्णशय्यासु स्वयंभगासु भूतले ।
 रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्मादुःखतरं वनं ॥ ११ ॥
 अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना ।
 फलेर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनं ॥ १२ ॥

उपवासश्च कर्तव्यो यथा प्राणिनैश्चिलि ।
 जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बरधारिणा ॥ १३ ॥
 देवतानां पितॄणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकं ।
 प्राप्नानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनं ॥ १४ ॥
 कार्यस्त्रिभिषेकश्च काले काले च नित्यशः ।
 चरतां नियमेनैव तस्मादुःखतरं वनं ॥ १५ ॥
 उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाकृतैः ।
 श्रार्पण विधिना वेद्यां सीति दुःखमतो वनं ॥ १६ ॥
 यथालब्धेन कर्तव्यः संतोषस्तेन मैश्चिलि ।
 यतार्हारिर्वनचरैः सीति दुःखमतो वनं ॥ १७ ॥
 श्रतीव वातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ।
 भयानि च मद्दाल्यत्र ततो दुःखतरं वनं ॥ १८ ॥
 सरीसृपाश्च वद्वो वदुःखाश्च भामिनि ।
 चरन्ति पृथिवीं द्र्यात् ततो दुःखतरं वनं ॥ १९ ॥
 नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ।
 तिष्ठत्यावृत्य पन्थानमतो दुःखतरं वनं ॥ २० ॥
 पतंगा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह ।
 बाधन्ते नित्यमवल्ले सर्वं दुःखमतो वनं ॥ २१ ॥
 दुमाः कण्ठकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि ।
 वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखतरं वनं ॥ २२ ॥

कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च ।
 अरण्यवासे वसतो दुःखमेव सदा वनं ॥ २३ ॥
 क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः ।
 न भेतव्यं च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो वनं ॥ २४ ॥
 तद्वलं ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव ।
 विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषकरं वनं ॥ २५ ॥

इत्यथोद्याकाण्डे वनदोषदर्शनं माम अष्टाविंशः सर्गः
 ॥ २८ ॥

CAPUT XXIX.

RAMAE PLACATIO.

एतत् तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ।
 प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ।
 गुणानित्येव तान् विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान् ॥ २ ॥
 मृगाः सिंहा गजश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा ।
 चमराः सुमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
 अदृष्टपूर्वदूषणात् सर्वे ते तव राघव ।
 त्वं दृष्ट्वापसर्ग्युस्तव सर्वे हि विभ्यति ॥ ४ ॥

त्वया सह च गन्तव्यं मया गुरुज्ञनाज्ञया ।
 ब्रह्मियोगेन मे राम त्यक्ताव्यमिह जीवितं ॥ ५ ॥
 न हि मां त्वत्समीपस्थामतिशक्तोऽपि राधव ।
 सुराणामीश्वरः शक्तः प्रदर्शयितुमोज्जसा ॥ ६ ॥
 पतिह्रीना तु या नारी सा न शक्यति जीवितुं ।
 काममेवंविधं राम त्वया मम विदर्शितं ॥ ७ ॥
 अथापि च महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतं ।
 पुरा पितुर्गृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥
 लाक्षणेभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे ।
 वनवासकृतोत्सार्हा नित्यमेव महाबल ॥ ९ ॥
 अदिशौ वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल ।
 सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥
 कृतादिशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया ।
 कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग्भवतु द्विजः ॥ ११ ॥
 वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल ।
 प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
 कन्ययाथ पितुर्गृहे वनवासः श्रुतो मया ।
 भिक्षिण्याः साधुवृत्ताया मम मानुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥
 प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं वै बहुविधं प्रभो ।
 गमनं वनवासाय काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥

कृतक्षणाद् भद्रं ते गमनं प्रति राधव ।
 वनवासस्य शूरस्य मम चर्या हि रोचते ॥ १५ ॥
 श्रुदात्मन् प्रेमभावादि भविष्यामि विकल्मषा ।
 भर्तारमनुगच्छती भर्ता हि मम देवतं ॥ १६ ॥
 प्रेत्यभावे हि कल्याणः संगमो मे सह स्रया ।
 श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनां ॥ १७ ॥
 इह लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल ।
 अर्द्धिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १८ ॥
 एवमस्मात् स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रतां ।
 नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनैव हेतुना ॥ १९ ॥
 यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेहसि ।
 विषमग्निं जलं वाहमास्यास्ये मृत्युकारणात् ॥ २० ॥
 एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति ।
 नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विज्ञनं वनं ॥ २१ ॥
 एवमुक्ता तु सा चित्तां मैथिली समुपागता ।
 स्रपयती कुचावुल्लैश्चुभिर्नयनच्युतैः ॥ २२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामानुजयो नाम एकोनत्रिंशः सर्गः

॥ २१ ॥

CAPUT XXX.

SITAE DATA VENIA PROFICISCENDI.

शान्त्यमाना तु रामेण मेथिली जनकात्मजा ।
 वनवासनिमित्ताय भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 सा तमुत्तमसंविद्या सीता विपुलवत्सलं ।
 प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिवर्त्तेष राघवं ॥ २ ॥
 किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।
 रामं जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहं ॥ ३ ॥
 अनृतं वत लोकोऽयमज्ञानाद्यदि वदति ।
 तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥
 किं हि कृत्वा विपणास्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।
 यत् परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणां ॥ ५ ॥
 शुमत्सेनसुतं वीरं सत्यवत्तमनुव्रतां ।
 सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनी ॥ ६ ॥
 न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ ।
 त्वया राघव गृह्यं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥
 स्वयं तु भार्या कौमारी चिरमध्युषितां सती ।
 शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिहसि ॥ ८ ॥

यस्य पथं च रामात्थ यस्य चार्थे ऽवबुध्यसे ।
 त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदानथ ॥ १ ॥
 न मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि ।
 तपो वा यदिवा राज्यं स्वर्गो वा स्यात् त्वया सह ॥ १० ॥
 न च मे भविता तत्र कश्चित् पथि परिश्रमः ।
 पृष्ठतस्तव गह्वर्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥
 कुशकाशशरिणीका ये च कण्टकिनो दुमाः ।
 तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ १२ ॥
 महावातसमुद्भूतं यन्मामवकरिष्यति ।
 रजो रमण तन्मन्ये परार्द्धमिव चन्दनं ॥ १३ ॥
 शादलेषु यदासिथि वनात्ते वनगोचरा ।
 कुथास्तारणतल्येषु किं स्यात् सुखतरं ततः ॥ १४ ॥
 पत्रं मूलं फलं यत् तु अल्पं वा यदि वा बहु ।
 दास्यसे स्वयमाकृत्य तन्मे ऽमृतरसोपमं ॥ १५ ॥
 न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ।
 आर्तवान्युपभुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥
 न च तत्र ततः किञ्चिद्द्रष्टुमर्हसि विप्रियं ।
 मत्कृते न च ते शौको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ ॥
 यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
 इति ज्ञानन् परां प्रीतिं गह् राम मया सह ॥ १८ ॥

अथ मामेवमश्रूया वनं न चेन्नयिष्यसि ।
 विषममेव पास्यामि मा वणं द्विषतां गमं ॥ १९ ॥
 पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितं ।
 उज्जितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरं ॥ २० ॥
 इमं हि संहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
 किंपुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २१ ॥
 इति सा शोकसंतप्ता विलप्य करुणं वदुः ।
 चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्ग्य सस्वरं ॥ २२ ॥
 सा विदा वदुर्भिर्वाक्पैर्दिग्धैरिव गताङ्गना ।
 चिरसंनियतं वाप्यं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥
 तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि संतापसंभवं ।
 नेत्राभ्यां परिशुश्राव पद्मजाभ्यामिवोदकं ॥ २४ ॥
 तस्मैवामलचन्द्रानं मुखमायतलोचनं ।
 पर्यश्रुष्यत वाप्येण जलोद्धतमिवाम्बुजं ॥ २५ ॥
 तां परिष्रज्य वादुर्भ्यां विसंज्ञामिव दुःखितां ।
 उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥
 न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरुचये ।
 न हि मेऽस्ति भयं किञ्चित् स्वयंभोरिव सर्वतः ॥ २७ ॥
 तव सर्वमभिप्रायमिवज्ञाय शुभानने ।
 वासं नारुचयेऽरुण्ये शक्तिमानपि रत्नणे ॥ २८ ॥

यत् सृष्टासि मया सार्द्धं वनवासाय मेधिलि ।
 न विहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवता यथा ॥ २१ ॥
 धर्मस्तु गजनासोरु सद्विराचरितः पुरा ।
 तं चारुमनुवर्तिष्ये यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ३० ॥
 न खल्वहं तु गह्यं वनं जनकनन्दिनि ।
 वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितं ॥ ३१ ॥
 एष धर्मश्च सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता ।
 आज्ञामहं व्यतिक्रम्य नैव जीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥
 अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ।
 स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुं ॥ ३३ ॥
 यत्र त्रयं त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ।
 नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥
 न सत्यं दानमानौ वा यज्ञा वाप्याप्तदक्षिणाः ।
 तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्मता ॥ ३५ ॥
 स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः मुखानि च ।
 गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभं ॥ ३६ ॥
 देवगन्धर्वगोलोकान् ब्रह्मलोकांस्तथा परान् ।
 प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातृपितृपरायणाः ॥ ३७ ॥
 स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ।
 तथा वर्तितुमिहामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥

मम सन्ना मतिः सीति नेतुं त्वां दण्डकावनं ।
 वसिष्ठामीति सा त्वं मामनुयातुं मुनिश्चिता ॥ ३१ ॥
 सा हि दिष्टानवयाद्भि वनाय मदिरक्षणे ।
 अनुगृह्य मां भीरु सद्धर्मचरी भव ॥ ३० ॥
 सर्वथा सदृशं सीति मम स्वस्य कुलस्य च ।
 व्यवसायमनुक्रान्ता काले त्वमतिशोभनं ॥ ३१ ॥
 आरभस्व गुरुश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः ।
 नेदानीं तदृते सीति स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ ३२ ॥
 ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनं ।
 प्रयच्छाशंसमानिभ्यः संवरस्व च मा चिरं ॥ ३३ ॥
 भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च ।
 रमणीयाश्च ये केचित् क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ३४ ॥
 शयनीयानि यानानि मम चान्यानि यानि च ।
 देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरं ॥ ३५ ॥
 अनुकूलं सा तु भर्तुज्ञात्वा गमनमात्मनः ।
 क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दत्तुमेवोचक्रमे ॥ ३६ ॥

इत्यथोद्याकाशे सीताभ्यनुज्ञा नाम त्रिंशः सर्गः

CAPUT XXXI.

LAXMANO DATA VENIA PROFICISCENDI.

एवं श्रुत्वा तु संवादं लक्ष्मणाः पूर्वमागतः ।
 वाय्यपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥
 स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः ।
 सीतामुवाचातिशया राघवं च महाव्रतं ॥ २ ॥
 यदि गतुं कृता बुद्धिर्वनं गजमृगायुतं ।
 ग्रहमथनुयास्यामि त्वामग्रेऽथ धनुर्धरः ॥ ३ ॥
 मद्वितीयो ह्यरण्यानि वह्निं विचरिष्यसि ।
 पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि समस्ततः ॥ ४ ॥
 न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ।
 ऐश्वर्यं चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥
 एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ।
 रामेण बद्धभिः शास्त्रैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अनुज्ञातस्तु भवता पूर्वमेव यदस्म्यहं ।
 किमिदानीं पुनरिदं क्रियते मे निवारणं ॥ ७ ॥

न निवर्तयितव्योऽहं जीवन्तं मां यदीहसि ।
 शरणां त्वां प्रयत्नोऽस्मि प्रसीदार्थं नयस्व मां ॥ ८ ॥
 ततोऽब्रवीन्महतिज्ञा रामो लक्ष्मणमग्रतः ।
 स्थितं प्रणामिनं धीरं याचमानं कृताञ्जलिं ॥ ९ ॥
 स्निग्धो धर्मरतो वीरः सततं सत्पथे स्थितः ।
 प्रियः प्राणसमो वश्यो धाता चासि सखा च मे ॥ १० ॥
 मयाग्य सह सौमित्रे त्वयि गृह्णति तद्धनं ।
 को भरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीं ॥ ११ ॥
 अभिवर्षति कामर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव ।
 स कामयाशपर्यस्तो महतिज्ञा महोपतिः ॥ १२ ॥
 सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्रयतेः सुता ।
 दुःखितानां सयत्नीनां न करिष्यति शोभनं ॥ १३ ॥
 न स्मरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां च सुदुःखितां ।
 भरतो राज्यमासाद्य कैकेयां पर्यवस्थितः ॥ १४ ॥
 तामार्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा ।
 सौमित्रे भर कौशल्यामुक्तमर्थमिमं चर ॥ १५ ॥
 एवं मयि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता ।
 धर्मज्ञा गुरुपूजायां धर्मश्चायतुलो महान् ॥ १६ ॥
 एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते रघुनन्दन ।
 अस्माभिर्विप्रहृणाया मातुर्नी न भवेत् सुखं ॥ १७ ॥

एवमुक्तास्तु रामेण लक्ष्मणः श्रद्धया गिरा ।
 प्रत्युवाच ततो रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदं ॥ १८ ॥
 तत्रैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति ।
 कौशल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नात्र संशयः ॥ १९ ॥
 यदि दुष्टो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमं ।
 प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥
 तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः ।
 तत्पक्षानपि तान् सर्वास्त्रैलोक्यमपि किंतु सा ॥ २१ ॥
 कौशल्या विभूयादर्या सहस्रमपि मद्विधान् ।
 यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीवनं ॥ २२ ॥
 तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च ।
 पर्याप्ता मद्विधानां च भरणाय मनस्विनी ॥ २३ ॥
 कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ।
 कृतार्थो ऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्प्यते ॥ २४ ॥
 धनुरादाय सशरं खनित्रपिठकाधरः ।
 अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानं परिशोधयन् ॥ २५ ॥
 आहुरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ।
 वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहाराणि तपस्विनां ॥
 भवांस्तु सह वैदेक्ष्य गिरिसानुषु रंस्यते ।
 अहं सर्वं करिष्यामि ज्ञायतः स्वपतञ्च ते ॥ २७ ॥

रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रतिः प्रत्युवाच तं ।
 ब्रजापृहस्व सौमित्रे सर्वमेव मुहज्जनं ॥ २८ ॥
 ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणाः स्वयं ।
 जनकस्य महायज्ञे धनुषी रुद्रदर्शने ॥ २९ ॥
 अभये कवचे दिव्ये तूष्णीं चाक्षयसायकी ।
 आदित्यविमली चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥
 सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसन्ननि ।
 स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमात्रं लक्ष्मण ॥ ३१ ॥
 स मुहज्जनमामन्य वनवासाय निश्चितः ।
 इन्द्राकुगुरुमागम्य जग्राद्यायुधमुत्तमं ॥ ३२ ॥
 तदिदं रघुशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितं ।
 रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधं ॥ ३३ ॥
 तमुवाचात्मवान् रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतं ।
 काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षतो मम लक्ष्मण ॥ ३४ ॥
 अहं प्रदातुमिहामि यदिदं मामकं धनं ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥ ३५ ॥
 ये चास्मासु सदा भक्ता निवसन्तीह लक्ष्मण ।
 तेषामपि प्रदेयं मे सर्वेषामुपजीविनां ॥ ३६ ॥
 वशिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्यं ।
 त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानां ।

अभिप्रयास्यामि वनं समस्तान् ।

अभ्यर्च्य शिष्टानपरान् द्विजातीन् ॥ ३० ॥

इत्यथोद्याकाण्डे लक्ष्मणाभ्यनुज्ञा नाम एकत्रिंशः सर्गः

॥ ३१ ॥

CAPUT XXXII.

RERUM PRETIOSARUM DONATIO.

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियकरं दितं ।

गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनं ॥ १ ॥

तं विप्रमग्न्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।

सखेऽभ्यागच्छ रामस्य वेश्म दुष्करकारिणः ॥ २ ॥

ततः संध्यामुपास्थाय गत्वा सौमित्रिणा सह ।

जुष्टं तत् प्राविशन्नक्ष्या रम्यं रामनिवेशनं ॥ ३ ॥

तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह ।

सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चितं ॥ ४ ॥

ज्ञातद्वयमयेमुख्यैरङ्गैः कुण्डलैः शुभैः ।

सहस्रसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्बलयैरपि ॥ ५ ॥

अन्येश्च रत्नेर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् ।
 सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥
 दारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य दारय ।
 रसनां चाथ सा सीता दानुमिहति ते सखे ॥ ७ ॥
 अद्भुतानि च चित्राणि केयूराणि शुभानि च ।
 प्रयहति सखे तुभ्यं भार्यायै गह्वती वनं ॥ ८ ॥
 पर्यङ्गमग्रास्तरुणां नानारत्नविभूषितं ।
 तमपीहति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ९ ॥
 नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलो यं ददौ मम ।
 तं ते निष्कसरुस्त्रेण ददामि द्विजपुंगव ॥ १० ॥
 इत्युक्तः स तु रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् ।
 रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः ॥ ११ ॥
 अथ भ्रातरमव्ययं प्रियं रामः प्रियंवदः ।
 सौमित्रिं तमुवाचेद् ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरं ॥ १२ ॥
 अगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ।
 अर्चयाम्भूय सौमित्रे रत्नैः शस्यमिवाम्बुभिः ॥ १३ ॥
 तर्पयस्व महाबाहो गोसरुस्त्रेण राघव ।
 सुवर्णरजतैश्च मणिभिश्च महाधनेः ॥ १४ ॥
 कौशल्यां च य आशीर्भिर्भक्ताः पर्युपतिष्ठति ।
 आचार्यस्तैस्तिरीयाणामभिदूष्यश्च वेदवित् ॥ १५ ॥

तस्य यानं च दत्सीश्च सौमित्रे संप्रदापय ।
 कौशेयानि च वस्त्राणि यावत् तुष्यति स द्विजः ॥ १६ ॥
 सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः ।
 तोषयेनं मद्गर्हेश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनेस्तथा ॥ १७ ॥
 ये चेमे कटकालापा बह्वो दण्डमानवाः ।
 नित्यस्वाध्यायशीलवान्नान्यत् कुर्वन्ति किञ्चन ॥ १८ ॥
 श्रलसाः स्वादुकामाश्च मद्गतां चापि संमताः ।
 तेषामशीतिं यानानि रत्नपूर्णानि दापय ॥ १९ ॥
 शालिवाहसदृशं च द्वे शते भद्रकांस्तथा ।
 व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसदृशमुपाकुरु ॥ २० ॥
 मेखलिनां मद्गासंघः कौशल्यं समुपस्थितः ।
 तेषां सदृशं सौमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय ॥ २१ ॥
 श्रम्या यथा नो नन्देच्च कौशल्यं मम दक्षिणां ।
 तथा द्विजातीस्तान् सर्वलक्ष्मणार्चय सर्वशः ॥ २२ ॥
 अथाब्रवीद्वाष्पकलांस्तिष्ठतो रघुनन्दनः ।
 संप्रदाय बद्धुं द्रव्यमेकैकस्योपजीवनं ॥ २३ ॥
 लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यदिदं मम ।
 अग्रभूयं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम ॥ २४ ॥
 इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीवनं ।
 उवाचेद् धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति ॥ २५ ॥

ततो ऽस्य धनमात्रकः सर्व एवोपजीविनः ।
 स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो कदाश्यत ॥ २६ ॥
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ।
 द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो कदापयत् ॥ २७ ॥
 तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ।
 जतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुदाललाङ्गली ॥ २८ ॥
 तं वृद्धं तरुणी भार्या बालानादाय दारकान् ।
 अत्रवीद्राक्ष्माणं वाक्यं दारिद्र्येणाभिपीडिता ॥ २९ ॥
 अयास्य फालकुदालं कुरुष्व वचनं मम ।
 रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किञ्चिद्वाप्स्यसि ॥ ३० ॥
 भार्याया वचनं श्रुत्वा शाढीमाहाय्य दुष्कृदां ।
 स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनं ॥ ३१ ॥
 भृगुङ्गिरःसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि ।
 आ पञ्चमाग्याः कक्षाया नैनं कश्चिद्वारयत् ॥ ३२ ॥
 स राममासाद्य तदा त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ।
 दरिद्रो ऽस्म्यसमर्थश्च बहुपुत्रश्च राषव ॥ ३३ ॥
 उज्ज्वलवृत्तिर्वनचरः प्रत्यवेक्षस्व मामपि ।
 तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितं ॥ ३४ ॥
 गवां सहस्रमस्त्येकं यद्विश्राणितं मया ।
 परिक्षिपसि दण्डेन यावत् तावद्वाप्स्यसि ॥ ३५ ॥

स शाटीं परितः कक्षां संभ्रातः परिवेद्य तां ।
 अविध्य दण्डं चित्तेप सर्वप्राणेन वेगतः ॥ ३६ ॥
 स तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य कराच्युतः ।
 गोव्रजे बद्धसारुखे पपातोदणां च संनिधी ॥ ३७ ॥
 तं परिष्वज्य धर्मात्मा आ तस्मात् सरयूतटात् ।
 आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ॥ ३८ ॥
 उवाच च तदा रामस्तं गार्ग्यमभिशान्त्वयन् ।
 मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिरुप्तो ह्ययं मम ॥ ३९ ॥
 एतद्यैव सहस्रं ते गवां गोपैरुहं सह ।
 ददामि भूयश्च धनं यावदिहसि शाधि मां ॥ ४० ॥
 इत्युक्तास्त्रिजटो वव्रे यज्ञेयमिति राघव ।
 तस्मै रामो ददौ द्रव्यं प्रभूतं यज्ञसिद्धये ॥ ४१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे चित्रविश्राणिको नाम द्वात्रिंशः सर्गः

॥ ३२ ॥

CAPUT XXXIII.

CIVIUM SERMO.

दत्त्वा तु सखं वैदेक्ष्य ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।
 जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सखं राघवी ॥ १ ॥
 ततो गृहीति प्रेष्याभ्यामशोभेतां तदायुधे ।
 मालादामभिरासक्ते सीतया समलंकृते ॥ २ ॥
 ततः प्रासादकूर्म्याणि विमानशिखराणि च ।
 अभिरक्ष्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३ ॥
 न हि रथ्याः सुशक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः ।
 ग्राह्यं तस्मात् प्रासादान् दीनाः पश्यन्ति राघवं ॥ ४ ॥
 पदातिं वर्जितहस्तं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः ।
 ऊर्चुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥
 यं यास्तमनुयाति स्म चतुरङ्गवत्सं मदत् ॥
 तमेकं सीतया सार्द्धमनुगृहीति लक्ष्मणः ॥ ६ ॥
 ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन् कामानां चैव कामदः ।
 नेह्येवानृतं कर्तुं वचनं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥
 या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतिराकाशगिरिषु ।
 तामग्रे सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥
 अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीं ।
 वर्षमुप्लवं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णतां ॥ ९ ॥

अथ नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ।
 न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १० ॥
 निर्गुणास्यापि पुत्रस्य कथं स्यात् विप्रवासनं ।
 किंपुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलं ॥ ११ ॥
 आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ।
 राघवं शोभयत्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभं ॥ १२ ॥
 तस्मात् तस्योपधातेन प्रजाः परमपीडिताः ।
 श्रीदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥
 पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ।
 मूलस्थेवोपधातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥
 मूलं ह्येव मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः ।
 पुष्पं फलं च पत्रं च शाखाश्चास्थितरे जनाः ॥ १५ ॥
 ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सत्त्वान्धवाः ।
 गह्वरमनुगह्णामो येन गह्वरं राघवः ॥ १६ ॥
 उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
 एकदुःखसुखा राममनुगह्णाम धर्मिकं ॥ १७ ॥
 समुद्रतनिधानानि परिधस्तात्रिराणि च ।
 उपातधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १८ ॥
 रजसाम्यवकीर्णानि परित्यक्तानि देवताः ।
 मूषकैः परिधावद्भिरुद्धिलैरावृतानि च ॥ १९ ॥

अपेतोदकधूमानि क्लीनसंमार्जनानि च ।
 प्रणाष्टबलिकर्मेज्यामल्लक्ष्मोमज्ञपानि च ॥ २० ॥
 दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ।
 अस्मत्पत्न्यानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यतां ॥ २१ ॥
 वनं नगरमेवास्तु येन गहति राघवः ।
 अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनं ॥ २२ ॥
 विलानि दंष्ट्रिणाः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
 त्यजन्त्वस्मद्वयाद्वीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥
 अस्मत्पत्न्यां प्रपद्यन्तु सेव्यमानं त्यजन्तु च ।
 राघवेण वयं सर्वे वने वत्स्याम निर्वृताः ॥ २४ ॥
 इत्येवं विविधा वाचो नानाज्ञनसमीरिताः ।
 शुश्राव राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसं ॥ २५ ॥
 स तु वेश्म पितुर्द्वारात् कैलासशिखरप्रभं ।
 अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातंगविक्रमः ॥ २६ ॥
 विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयं ।
 ददर्शावस्थितं दीनं सुमल्लमविदूरतः ॥ २७ ॥

इत्यथोद्याकाण्डे पौरवाख्यं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः

॥ ३३ ॥

CAPUT XXXIV.

RAMAE ADITUS AD REGIAM.

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरूपमो महान् ।
 उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥
 स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषेन्द्रियं ।
 प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसन्तं ददर्श ह ॥ २ ॥
 उपरक्तमिवादित्यं भस्महन्नमिवानलं ।
 तटागमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिं ॥ ३ ॥
 आलोक्य तं महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसं ।
 राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरासदत् ॥ ४ ॥
 तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा ।
 भयविल्लावया वाचा मन्दया हृदयामब्रवीत् ॥ ५ ॥
 अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः ।
 ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्वा सर्वं चैवोपजीविनां ॥ ६ ॥
 स त्वां पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ।
 सर्वान् मुहुर्द आपृष्ट्य त्वां ह्रीदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥
 गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ।
 वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥

स सत्यवादी धर्मात्मा गाम्भीर्यात् सागरोपमः ।
 आकाश इव निष्पद्मो नरेन्द्रः प्रत्युवाच तं ॥ १ ॥
 सुमन्त्रानय मे दारान् ये केचिदिह मामकाः ।
 दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिहामि राघवं ॥ १० ॥
 सोऽन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् ।
 आर्यो ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र मा चिरं ॥ ११ ॥
 एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया ।
 प्रचक्रमुस्तद्वधनं भर्तुराज्ञाय शासनं ॥ १२ ॥
 अर्द्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः ।
 कौशल्यां परिवार्याथ शनैर्जगमुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥
 आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य मदीपतिः ।
 उवाच राजा तं मृतं सुमन्त्रानय मे सुतं ॥ १४ ॥
 स मृतो राममादाय लक्ष्मणं मेथिलीं तथा ।
 जगामाभिमुखस्तूर्णां सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥
 स राजा पुत्रमायातं दृष्ट्वा दूरात् कृताञ्जलिं ।
 उत्पपातासनात् तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥
 सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः ।
 तमसंप्राप्तः संभ्रान्तः पपात भुवि मूर्ध्नि ॥ १७ ॥
 तं रामोऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च मद्वारयः ।
 विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा ॥ १८ ॥

स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेशमनि ।
 हा हा रामेति सहसा भूषणाधनिमिश्रितः ॥ ११ ॥
 तं परिष्वज्य वाङ्मन्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
 पर्यङ्के सीतया सार्द्धं रुदन्तः समवेशयन् ॥ १० ॥
 अथ रामो मुहूर्तात् तं लब्धसंज्ञं महीपतिं ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतं ॥ ११ ॥
 आपृष्टे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ।
 प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन मां ॥ १२ ॥
 लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेतु मां वनं ।
 कार्णैर्वड्ढभिस्तथैर्वार्यमाणौ न चेहतः ॥ १३ ॥
 अनुजानीहि सर्वान् नः शोकमुत्सृज्य मानद ।
 लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ १४ ॥
 प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ।
 उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवं ॥ १५ ॥
 अहं राघव कैकेया वरदानेन मोहितः ।
 अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य मां ॥ १६ ॥
 एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ।
 प्रत्युक्त्वा प्राञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ १७ ॥
 राजा वर्षसहस्राय भवनिवास्तु नः पुरे ।
 अहं वरण्ये वत्स्यामि न मे राज्यस्य काङ्क्षिता ॥ १८ ॥

नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विवृत्य ते ।
 पुनः पादौ ग्रहिष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ॥ २१ ॥
 रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयुतः ।
 कैकेया चोग्रमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ २० ॥
 श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ।
 गह्वरारिष्टमव्यग्रं पन्थानमकुतोभयं ॥ २१ ॥
 न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनसस्तव ।
 संनिवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ॥ २२ ॥
 अग्रे विदानीं रत्ननीं पुत्र मा गह् सर्वथा ।
 एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहं ॥ २३ ॥
 मातरं मां च संपश्य वसेमामग्रे शर्वरी ।
 तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काल्ये साधयिष्यसि ॥ २४ ॥
 दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघव त्वया ।
 मत्प्रियार्थं प्रियांस्त्यक्त्वा यद्यासि विज्ञनं वनं ॥ २५ ॥
 न चैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव ।
 हन्नया हलितस्त्वस्मि स्त्रिया भस्माग्निकल्पया ॥ २६ ॥
 वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुमर्हसि ।
 अनया वृत्तसादिन्या कैकेयाभिप्रचोदितः ॥ २७ ॥
 न चैतदाश्चर्यतमं यत् त्वं ज्येष्ठः सुतो मम ।
 अपानृतकथं पुत्र पितरं कर्तुमिहसि ॥ २८ ॥

अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितुरार्त्तस्य भाषिते ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 प्राप्स्यामि यानद्य गुणान् को मे श्वस्तान् प्रदास्यति ।
 अपक्रमणमेवाथ सर्वकामैरहं वृणो ॥ ३० ॥
 इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ।
 मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयतां ॥ ३१ ॥
 यस्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ।
 दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ॥ ३२ ॥
 अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ।
 चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह ॥ ३३ ॥
 न हि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियं ।
 यथा निदेशं कर्तुं ते त्वरा मे रघुनन्दन ॥ ३४ ॥
 अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्वाष्पपरिप्लुतः ।
 न हि नुभ्यति दुर्धर्यः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ३५ ॥
 नैवाहं राज्यमिहामि न सुखं न च मेदिनी ।
 नैव सर्वानिमान् कामान् न स्वर्गं न च जीवितं ॥ ३६ ॥
 त्वमहं सत्यमिहामि नानृतं पुरुषर्षभ ।
 प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ३७ ॥
 न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो ।
 स शोकं धारयस्वेमं न हि मे ऽस्ति विपर्ययः ॥ ३८ ॥

अर्थितो ह्यस्मि कैकेया वनं गच्छेति राघव ।
 मया चोक्तं व्रजामीति तत् सत्यमनुपालये ॥ ४१ ॥
 मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयं ।
 प्रशान्तरुरिणाकीर्णं नानाशकुनिनादिने ॥ ४० ॥
 पिता देवतं हि तात देवतानामपि स्मृतं ।
 तस्माद्देवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ४१ ॥
 चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नरसत्तम ।
 पुनर्द्रव्यमि मां प्रातं संतापोऽयं विमुच्यतां ॥ ४२ ॥
 येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो वाय्वक्लो जनः ।
 स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥ ४३ ॥

इत्यथोत्थाकाण्डे रामप्रवेशो नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः

॥ ३४ ॥

CAPUT XXXV.

PROBRA IN CAECEIDEM IACTA.

ततो निर्धूय सहसा शिरो निःश्वस्य चासकृत् ।
 पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दत्तान् कठक्लम्य च ॥ १ ॥
 लोचने कोपसंरुतो वर्णं पूर्वोक्तिं जहृत् ।
 कोपाभिभूतः सहसा संतापमश्रुभं गतः ॥ २ ॥
 मनः समीक्षमाणश्च सृतो दशरथस्य सः ।
 कम्पयन्निव कैकेया रुदयं वाक्शरैः शितैः ॥ ३ ॥
 वाक्श्वघ्नैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाश्रुगैः ।
 कैकेयाः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥
 यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राज्ञा दशरथः स्वयं ।
 भर्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥ ५ ॥
 न स्वकार्यतमं किञ्चित् तव देवीह विद्यते ।
 पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि चालतः ॥ ६ ॥
 यन्महेन्द्रमिवाज्ञायं दुष्प्रकम्पमिवाचलं ।
 महोदधिमिवाक्षोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥
 नावमंस्था दशरथं भर्तारं वरदं पतिं ।
 भर्तुरिहा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८ ॥

यथावथो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये ।
 इत्वाकुकुलनाथे ऽस्मिंस्तल्लोपयितुमिहसि ॥ ११ ॥
 राज्ञा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनी ।
 वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥
 न हि ते विषये कश्चिद्वाक्क्षणां वस्तुमर्हति ।
 तादृशं त्वममर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ॥ ११ ॥
 आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशं ।
 आचरन्त्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १२ ॥
 मद्वाग्रक्षर्षिसृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः ।
 धिग्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थितां ॥ १३ ॥
 ग्रामं हिया कुठारिण निम्नं परिचरेत् तु यः ।
 यश्चैनं पयसा सिञ्चन्निवास्य मधुरो भवेत् ॥ १४ ॥
 आभिज्ञान्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च ।
 न हि निम्ब्यात् श्वेत् क्षौद्रं लांके विगदितं वचः ॥ १५ ॥
 तव मातुरसद्वाहविघ्नपूर्वं यथा श्रुतं ।
 पितुस्ते वरदः काश्चिद्ददौ वरमनुत्तमं ॥ १६ ॥
 सर्वभूतरतं तस्मात् संज्ञते वसुधाधिपः ।
 तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः ॥ १७ ॥
 ततो जृम्भस्य शयने विरुतादूर्ध्ववर्चसः ।
 पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बद्धधाहसत् ॥ १८ ॥

तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती ।
 ह्रासं ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥
 नृपश्चोवाच तां देवीं ह्रासं शंसामि ते यदि ।
 ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥
 माता ते पितरं देवि पुनः केकयमब्रवीत् ।
 शंस मे जीव वा मा वा न मामपहृसिष्यसि ॥ २१ ॥
 प्रियया च तथोक्तः स केकयः पृथिवीपतिः ।
 तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तद्यतः ॥ २२ ॥
 ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत ।
 म्रियतां धंसतां वेयं मा कृथास्त्वं महीपते ॥ २३ ॥
 स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः ।
 मातरं ते निरस्याश्रु विजहार कुबेरवत् ॥ २४ ॥
 तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचरिते पथि ।
 असद्भाहृमिमं मोहात् कुरुष्व पापदर्शिनी ॥ २५ ॥
 सत्यश्चात्र प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मां ।
 प्रितून् समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २६ ॥
 नैवं भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः ।
 भर्तुरिहामुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २७ ॥
 मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभं ।
 भर्तारं लोकभर्तारमसद्वर्ममुपादधाः ॥ २८ ॥

न हि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः ।
 श्रीमान् दशरथो राजा देवि रामोऽभिषिच्यतां ॥ २९ ॥
 परिवादो हि ते देवि महाल्लोके चरिष्यति ।
 यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपं ॥ ३० ॥
 स्वराज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा ।
 न हि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसेत् ॥ ३१ ॥
 रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनं ।
 प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३२ ॥
 इति शास्त्रेऽपि तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राजसंसदि ।
 भूयः संतोभयामास मुमन्त्रस्तु कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥
 नैव सा क्षुभ्यते देवी न च स्म परिह्रियते ।
 न चास्य मुखवर्णस्य लक्ष्यते विक्रिया तदा ॥ ३४ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कैकेयीगर्हणं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः

॥ ३५ ॥

CAPUT XXXVI.

SIDDHARTHI SERMO.

ततः सुमन्त्रमैद्वाकः पीडितः स्वप्रतिज्ञया ।
 सवाण्यमतिनिःश्चस्य जगादेदं पुनर्वचः ॥ १ ॥
 सूत रत्नमुसंपूर्णा चतुर्विधवला चमूः ।
 राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयतां ॥ २ ॥
 ब्रह्मजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च मरुधनाः ।
 शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥
 ये चैनमुपजीवन्ति रमन्ते यैश्च वीर्यतः ।
 तेषां वहुं धनं दत्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४ ॥
 आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च ।
 अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥
 निघ्नन् मृगान् कुञ्जरांश्च पिवंश्चारण्यकं मधु ।
 नदीश्च विविधाः पश्यन् न राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥
 धान्यकोपश्च यः कश्चिद्वनकोपश्च मामकः ।
 तौ राममनुगृहेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥
 यजन् पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चातदक्षिणाः ।
 ऋषिभिश्चाभिसंगम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥

भरतश्च मरुवाङ्मरयोध्यां पालयिष्यति ।
 सर्वकामिः पुनः श्रीमान् रामः संसाध्यतामिति ॥ १ ॥
 एवं द्रुवति काकुत्स्थे कैकेया भयमागतं ।
 मुखं चास्याऽगमच्छेषं स्वरश्चापि व्यरुध्यत ॥ १० ॥
 सा विपश्चा च संत्रस्ता मुखेन परिश्रुयता ।
 राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 राज्यं गतजनं साधो पीतमण्डं सुरामिव ।
 निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥
 कैकेयां मुक्तालज्जायां वदत्यामतिदारुणं ।
 राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनां ॥ १३ ॥
 वरुक्षं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि मा ह्रिते ।
 अनार्ये कृत्यमारुध्यं किं न पूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥
 तस्यैतत् क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना ।
 कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 तत्रैव वंशे सगरो ज्येष्ठं पुत्रमुपारुधत् ।
 असमञ्ज इति ख्यातं तथायं गतुमर्हति ॥ १६ ॥
 एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् ।
 व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तं नावबुध्यत ॥ १७ ॥
 तत्र वृद्धो मरुमात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ।
 शुचिर्वडुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥

असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान् ।
 सरख्यां प्रतिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ ११ ॥
 तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ।
 असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान् वा राष्ट्रवर्धन ॥ २० ॥
 तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयं ।
 ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥
 क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान् बालानुद्भूतचेतसः ।
 सरख्यां प्रतिपन् मौर्खादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥
 स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ।
 तं तत्याजादितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥
 तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिहृदं ।
 यावज्जीवं विवास्योऽयमिति स्वानन्वशात् पिता ॥
 स फालपिठकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोकयत् ।
 दिशः सर्वास्त्वनुचरन् स यथा पापकर्मकृत् ॥ २५ ॥
 इत्येनमत्यज्ञराजा सगरो वै सुधार्मिकः ।
 रामः किमकरोत् पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥
 न हि कंचन पश्यामो राघवस्यागुणं वयं ।
 दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्यैव कल्मषं ॥ २७ ॥
 अथ वा देवि दोषं त्वं कंचित् पश्यसि राघवे ।
 तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन तदा रामो विवास्यते ॥ २८ ॥

अदृष्टस्य हि संत्यागः सत्यवेऽभिरुतस्य च ।
 निर्द्वेदपि शक्रस्य युतिं धर्मविरोधनात् ॥ २९ ॥
 तदलं देवि रामस्य श्रिया विद्वतया वया ।
 लोकतोऽपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने ॥ ३० ॥

इत्यथोद्याकाण्डे सिद्धार्थवाक्यं नाम पट्विंशः सर्गः
 ॥ ३६ ॥

CAPUT XXXVII.

TEGETUM INDUTUS.

मरुत्तमात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा ।
 अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥
 त्यक्तभोगस्य मे राजन् वने वन्येन जीवतः ।
 किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तासङ्गस्य सर्वतः ॥ २ ॥
 यो हि दत्वा द्विपश्रेष्ठं कक्षायां कुरुते मनः ।
 रज्जुस्त्रेह्नेन किं तस्य त्यजतः कुत्रोत्तमं ॥ ३ ॥
 तथा मम सतां श्रेष्ठ किं धत्तिन्या जगत्पते ।
 सर्वमेवानुज्ञानामि चीराण्येवानुयन्तु मे ॥ ४ ॥

खनित्रपिटके चोभे समानयत गह्वतः ।
 चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥
 अथ चीराणि कैकेयी स्वयमारुह्य राघवं ।
 उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रया ॥ ६ ॥
 स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेयाः प्रतिगृह्य ते ।
 सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राणवस्तु ह ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणाश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे ।
 तापसाहादने वीरो जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८ ॥
 अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी ।
 संप्रेक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृपती वागुरामिव ॥ ९ ॥
 सा व्यपत्रपमाणैव प्रगृह्य च मुहुर्मनाः ।
 कैकेयाः कुशचीरे ते सीता साश्चाविलेक्षणा ॥ १० ॥
 लज्जमाना स्थिता पार्श्वे रामस्य शुभदर्शना ।
 गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 कथं नु चीरं वधन्ति मुनयो वनवासिनः ।
 इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥
 कृत्वा कण्ठे स्म सा चीरमेकमादाय पाणिना ।
 तस्थौ तु व्याकुला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ १३ ॥
 तस्यास्तत् क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृतां वरः ।
 चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयं ॥ १४ ॥

रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नन्तं चीरमुत्तमं ।
 अन्तःपुरचरा नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजं ॥ १५ ॥
 उचुश्च परमायस्ता रामं ज्वलिततेजसं ।
 वत्स मैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६ ॥
 पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विज्ञनं वनं ।
 तावद्दर्शनमस्या नः सफलं भवतु प्रभो ॥ १७ ॥
 लक्ष्मणेन सहयिन वनं गह्रस्व पुत्रक ।
 नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवदने ॥ १८ ॥
 कुरु नो याचनां राम सीता तिष्ठतु भामिनी ।
 धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं न ह्रीदानीं त्वमिहसि ॥ १९ ॥
 चीरि गृहीते तु तथा समीक्ष्य नृपतेर्गुरुः ।
 निवार्य सीतां कैकेयीं वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥
 अतिदुर्वृत्ते दुर्मेधे कैकेयकुलपांसनि ।
 वञ्चयित्वा तु राजानं सप्रमाणेव तिष्ठसे ॥ २१ ॥
 न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते ।
 अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनं ॥ २२ ॥
 आत्मा हि दारा सर्वेषां दारसंयद्वर्तिनां ।
 अस्मिन्मिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीं ॥ २३ ॥
 अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण संगता ।
 वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २४ ॥

अक्षःपात्ताश्च यास्यन्ति सदारी यत्र राघवः ।
 सहोपजीव्यं राष्ट्रं च पुरं च सपरिहृदं ॥ २५ ॥
 भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः ।
 वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजं ॥ २६ ॥
 ततः शून्यां गतजनानां वसुधां पादपैः सह ।
 त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामकृते रता ॥ २७ ॥
 न हि तद्विता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।
 तदनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २८ ॥
 न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिहति ।
 त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि ज्ञातो महीपतेः ॥ २९ ॥
 यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गणमुत्पतिष्यसि ।
 पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३० ॥
 तत् त्वया पुत्रगर्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियं ।
 लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३१ ॥
 द्रव्यस्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् ।
 गहतः सह रामेण पादपांश्च तडुन्मुखान् ॥ ३२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे चीरपरिग्रहो नाम सप्तत्रिंशः सर्गः

॥ ३७ ॥

CAPUT XXXVIII.

CAUSALYA MARITO COMMENDATA.

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ।
 प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथ विति ॥ १ ॥
 तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ।
 चिह्नेद् जीविति श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः ॥ २ ॥
 स निःश्वस्योत्तमेद्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् ।
 केकेयि कुशचीरेण न सीता गलुमर्हति ॥ ३ ॥
 सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता ।
 नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ४ ॥
 इयं हि कस्यापकरोति किञ्चित् ।
 तपस्विनी राजवरस्य पुत्री ।
 या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये ।
 स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ ५ ॥
 चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या ।
 नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा ।
 यथासुखं गह्नु राजपुत्री ।
 वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ॥ ६ ॥

अजीवनार्हेण मया नृशंसा ।

कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् ।

त्वया हि बाल्यात् प्रतिपन्नमेतत् ।

तन्मा दद्वेदेषुमिवात्मपुण्यं ॥ ७ ॥

रामेण यदि ते पापे किञ्चित् कृतमशोभनं ।

अपकारः क इह ते वैदेक्ष्य दर्शितोऽधमे ॥ ८ ॥

मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला मनस्विनी ।

अपकारं कमित्र ते करोमि जनकात्मजा ॥ ९ ॥

ननु पर्याप्तमेकं ते पापे रामत्रिवासनं ।

किमेभिः कृपणैर्भूयः पापकैरपि ते कृतेः ॥ १० ॥

प्रतिज्ञातं मया तावत् त्रयोक्तं देवि शृण्वता ।

रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ॥ ११ ॥

तत् त्वेतात् समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिहसि ।

मैथिलीमपि या हि त्वमिदं चोवासीनी ॥ १२ ॥

एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनं ।

अवाकिशरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥

इयं धार्मिक कौशल्या मम माता यशस्विनी ।

वृद्धा चानुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते ॥ १४ ॥

मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरं ।

अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमत्तुमर्हसि ॥ १५ ॥

पुत्रशोकं यथा नर्हेत् त्वया पूज्येन पूजिता ।

मा हि संबिन्तयन्तीयं मयि जीवेत् तपस्विनी ॥ १६ ॥

इमां महेन्द्रोपमं ज्ञातगर्धिनी ।

तथा विधानुं जननीं ममार्हसि ।

यथा वनस्थे मयि शोककर्षिता ।

न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १७ ॥

इत्ययोव्याकाण्डे कौशल्याप्रशंसा नाम अष्टात्रिंशः सर्गः

॥ ३८ ॥

CAPUT XXXIX.

SITAE ADMONITIO.

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेशधरं च तं ।

समीक्ष्य सकृ भार्याभी राज्ञा विगतचेतनः ॥ १ ॥

नेनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवं ।

न चेनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २ ॥

स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च मरुषतिः ।

विललाप मरुषाद् राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥

मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः ।
 प्राणिनो हिसिता वापि तस्मादिदमुपस्थितं ॥ ४ ॥
 न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितं ।
 कैकेया क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५ ॥
 योऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितं ।
 विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाह्लादमात्मजं ॥ ६ ॥
 एकस्याः खलु कैकेयाः कृतेऽयं लिख्यते जनः ।
 स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं विमां ॥ ७ ॥
 एवमुक्त्वा तु वचनं वाप्येन पिहितेन्द्रियः ।
 रामेति सकृदेवोक्त्वा व्यावर्तुं न शशाक सः ॥ ८ ॥
 संज्ञां तु प्रतिलभ्याथ मुहूर्तात् स महीपतिः ।
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 औपवाक्यं रथं योज्य त्वमापाहि ह्योत्तमैः ।
 प्राप्यैनं महाभागमितो जनपदात् परं ॥ १० ॥
 एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ।
 पित्रा मात्रा च यत् साधुर्वीरो निर्वास्यते वनं ॥ ११ ॥
 राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः ।
 योजयित्वा ययौ तत्र रथमथैरलंकृतं ॥ १२ ॥
 तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितं ।
 आचक्षतेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥

राज्ञा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये ।
 उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः श्रुचिं ॥ १४ ॥
 वासांसि च महार्हाणि भूषणानि वराणि च ।
 वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय ॥ १५ ॥
 नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः ।
 प्रायहन् क्षिप्रमाहृत्य सीतयै सर्वमेव तत् ॥ १६ ॥
 सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनं ।
 भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥
 व्यराजयत वैदेही वेश्म तत् सुविभूषिता ।
 उद्यतोऽंशुमतः काले एव प्रभेव विवस्वतः ॥ १८ ॥
 तां भुजाभ्यां परिव्रज्य श्वश्रुर्वचमब्रवीत् ।
 अनाचरन्ती कृपणां मूर्ध्न्युपाधाय मैथिलीं ॥ १९ ॥
 असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृताः प्रियैः ।
 भर्तारं नानुमन्यते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥
 एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखं ।
 अल्पामयापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजदृत्यपि ॥ २१ ॥
 असत्यशीला विकृता दुर्ग्राह्यरुदयाः सदा ।
 युक्त्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्रादिरजिताः ॥ २२ ॥
 न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं न च संग्रहः ।
 स्त्रीणां गृह्णाति रुदयमनित्यरुदया हि ताः ॥ २३ ॥

साधीनां तु स्थितानां तु शान्तिं सत्ये श्रुते स्थिते ।
 स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥
 स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्रजितो वनं ।
 तव देवसमस्त्रिषु निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ २५ ॥
 विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितं ।
 कृताञ्जलिरुवाचेदं श्रुत्वा भिमुखे स्थितां ॥ २६ ॥
 करिष्ये सर्वमेवाहमर्था यदनुशास्ति मां ।
 अभिज्ञास्मि यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७ ॥
 न मामसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति ।
 धर्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २८ ॥
 नातन्त्री वागते वीणा नाचक्रो वर्तते रथः ।
 नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥ २९ ॥
 मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
 अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ३० ॥
 साहमेवंगता श्रेढा श्रुतधर्मपरावरा ।
 ग्रार्ये किमवमन्वयं स्त्रिया भर्ता हि देवतं ॥ ३१ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा कौशल्या कृदयंगमं ।
 शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखदुर्षजं ॥ ३२ ॥
 तां प्राञ्जलिर्भिक्रम्य मातृमध्येऽतिसत्कृतां ।
 रामः परमधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

अम्या मा दुःखिता भूया पश्येस्त्वं पितरं मम ।
 क्षयोऽपि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥
 सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पञ्च च ।
 सा समयमिह प्राप्तं मां द्रव्यसि मुह्यद्दत्तं ॥ ३५ ॥
 एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स्वजननीं वचः ।
 दर्शयित्वा मातृणामर्दसप्तशतानि सः ॥ ३६ ॥
 ताश्चापि स तथैवार्त्ता मातृदशरथात्मजः ।
 धर्मयुक्तामिदं वाक्यं निजगाद् कृताञ्जलिः ॥ ३७ ॥
 संवासात् परुषं किञ्चिदज्ञानादपि यत् कृतं ।
 तन्मे समनुजानीत सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ॥ ३८ ॥
 ज्ञोऽथ तासां संनादः क्रौञ्चीनामिव निस्वनः ।
 मानवेन्द्रस्य भार्याणामिव वदति राघवे ॥ ३९ ॥
 मुरजपणवत्रेणुनादितं ।
 दशरथवशम् वभूव यत् पुरा ।
 विलपितपरिवदितस्वनैर्- ।
 व्यसनभवैस्तद्भृदिनादितं ॥ ४० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सीतासमादिशो नाम एकोनचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ३९ ॥

CAPUT XL.

RAMAE PROPECTIO.

ग्रथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
 उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणं ॥ १ ॥
 तं चापि समनुज्ञाय धर्मज्ञः सरु सीतया ।
 राघवः शोकसंमूढां जननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥
 ततो मातुः सुमित्रायाः पादौ जग्राह लक्ष्मणः ।
 तं वन्दमानं चरणौ सुमित्रा पुत्रमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 सृष्टस्तं वनवासाय स्वनुरक्तः सुरङ्गजने ।
 रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गहति ॥ ४ ॥
 व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरिष तवानघ ।
 एष लोके सतां धर्मा यल्लयेद्वशगो भवेत् ॥ ५ ॥
 इदं हि वृत्तमुचिनं कुलस्यास्य सनातनं ।
 दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु च ॥ ६ ॥
 रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजां ।
 अयोध्यामटवीं विद्धि गह तात यथासुखं ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वा सा संसिद्धिं प्रियराघवं ।
 सुमित्रा गह गहति पुनः पुनरुवाच तं ॥ ८ ॥

गम्यतामर्थलाभाय नेमाय विज्ञयाय च ।
 शत्रुपक्षविनाशाय पुनः संदर्शनाय च ॥ १ ॥
 ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासत्रं यथा ॥ १० ॥
 रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महारथशः ।
 क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वद्यसे ॥ ११ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने तया ।
 तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्यासि चोदितः ॥ १२ ॥
 तं रथं सूर्यसंकाशं सीता दृष्टेन चेतसा ।
 आरुरोह वरारोहा कृत्वालंकारमात्मनः ॥ १३ ॥
 अथोज्ज्वलनसंकाशं चामीकरविभूषितं ।
 तावदारुरुदनुस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १४ ॥
 वनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च ।
 भर्तारमनुगहन्त्यै सीतायै च्छशुरो ददौ ॥ १५ ॥
 तथैवायुधजालानि भ्रानृभ्यां कवचानि च ।
 रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च यत् ॥ १६ ॥
 सीतातृतीयानावृणन् दृष्ट्वा रथमचोदयत् ।
 सुमन्त्रः संमतानश्चान् वायुवेगसमान् जवे ॥ १७ ॥
 प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राधवे ।
 बभूव नगरे मूर्हा बलमूर्हा जनस्य च ॥ १८ ॥

तत् समाकुलसंभ्रातं मत्तसंकुपितद्विपं ।
 ह्यसिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनं ॥ ११ ॥
 ततः सवालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ।
 राममेवाभिदुद्राव धर्मार्ताः सलिलं यथा ॥ १० ॥
 पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः ।
 वाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशनिस्वनाः ॥ ११ ॥
 संयह वाजिनां रश्मीन् सृत पाद्वि शनैः शनैः ।
 मुखं द्रव्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति ॥ १२ ॥
 ग्रायसं रुदयं नूनं राममातुरसंशयं ।
 यदेवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ १३ ॥
 कृतकृत्या हि वैदेही हयिवानुगता पतिं ।
 न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ १४ ॥
 अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनं ।
 भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ १५ ॥
 मरुत्येषा हि ते बुद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ।
 एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगहसि ॥ १६ ॥
 एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्वाप्यमागतं ।
 नरास्तमनुगहन्तः प्रियमिद्वानुनन्दनं ॥ १७ ॥
 अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दिनाभिर्दिनिचेतनः ।
 निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रव्यामीति ब्रुवन् गृहान् ॥ १८ ॥

शुश्रुवे चायतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः ।
 यथा नादः करेणूनां वदे मरुति कुञ्जरे ॥ २९ ॥
 पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान् सन्नस्तदा वभौ ।
 परिपूर्णाः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ ३० ॥
 स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः ।
 मृतं संचोदयामास वरितं वाक्यतामिति ॥ ३१ ॥
 रामो यादहीति तं मृतं तिष्ठेति स जनस्तदा ।
 उभयं नाशकत् मृतः कर्तृमधनि चोदितः ॥ ३२ ॥
 निर्गहति महावाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः ।
 पतितैरभ्यवहितं प्रशशाम महीरजः ॥ ३३ ॥
 शुश्राव नयनैः स्त्रीणामश्रमायाससंभवं ।
 मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्क्तैरिव ॥ ३४ ॥
 दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरं ।
 निपपातैव दुःखेन कृत्तमूल इव द्रुमः ॥ ३५ ॥
 ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ।
 नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितं ॥ ३६ ॥
 हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे ।
 अन्तःपुरं समृद्धं च क्रोशन्तः पर्यदेवयन् ॥ ३७ ॥
 अन्वीक्षमाणो रामस्तु विप्रणं श्रान्तचेतसं ।
 राजानं मातरं चैव दर्शानुगतौ पथि ॥ ३८ ॥

निबद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा ।
 धर्मपाशेन संक्षिप्तः प्रकाशं नाभ्युदक्षत ॥ ३१ ॥
 पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ ।
 दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं यार्हीति सारथिं ॥ ३० ॥
 न हि तत् पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ।
 मातुश्च सदितुं शक्तास्तोत्त्रैर्नुन्न इव द्विपः ॥ ३१ ॥
 प्रत्यगारमिवायासि वत्सला वत्सकारणात् ।
 वद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत ॥ ३२ ॥
 क्रोशन्तीं राम रामेति ह्लासीति लक्ष्मणेति च ।
 अस्मकृत् प्रेक्षत स तां नृत्यन्तीमिव मातरं ॥ ३३ ॥
 तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि यार्हीति राघवः ।
 सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चालरा ॥ ३४ ॥
 नाश्रौषमिति राजानमुपलब्धोऽपि वक्षसि ।
 चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमव्रवीत् ॥ ३५ ॥
 स रामस्य वचः कुर्वन्ननुज्ञाय च तं जनं ।
 व्रजतोऽपि ह्यान् शीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ३६ ॥
 न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणं ।
 मनसाप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्तत मानुषं ॥ ३७ ॥
 यमिहेत् पुनरायातं नैनं हूरमनुव्रजेत् ।
 इत्यमात्या मरुतराजमूर्चुर्दशरथं वचः ॥ ३८ ॥

तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं ।

प्रस्विन्नगात्रः प्रविपण्णद्वयः ।

निशम्य राज्ञा कृपणः सभार्यः ।

व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ४९ ॥

इत्ययोद्याकाण्डे रामनिर्याणं नाम चत्वारिंशः सर्गः

॥ ४० ॥

CAPUT XLI.

CIVIUM QUERELA.

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रमति कृताञ्जली ।

आर्त्तशब्दो हि संज्ञे स्त्रीणामक्षयुरे महान् ॥ १ ॥

अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ।

यो गतिः शरणं चासीत् स नाथः क्व नु गहति ॥ २ ॥

न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।

क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् समदुःखः क्व गहति ॥ ३ ॥

कौशल्यायां मरुतिज्ञा यथा मातरि वर्तते ।

तथा यो वर्ततेऽस्मासु मरुतात्मा क्व नु गहति ॥ ४ ॥

कैकेया क्लिश्यमानेन राज्ञा संबोदितो वनं ।
 परित्राता जनस्यास्य जगतः क्व नु गच्छति ॥ ५ ॥
 अहो निश्चेतनो राज्ञा जीवलोकस्य संश्रयं ।
 धर्मसत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥ ६ ॥
 इति सर्वा मद्विष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।
 रुरुडुश्चैव दुःखार्ताः सस्वरं च विचुकुश्रुः ॥ ७ ॥
 स तमन्तःपुरे नादं श्रुत्वा तासां महीयतिः ।
 पुत्रशोकाग्निसंतप्तः ससाद गतचेतनः ॥ ८ ॥
 नाग्निकोत्राण्यह्नयन्त सूर्यश्चान्तरधीयत ।
 व्यसृजन् कवलान् नागा गावो वत्सान् न पापयन् ॥
 त्रिशंकुर्लोहिताङ्गश्च वृक्षस्पतिबुधावपि ।
 दारुणाः सोममध्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
 नक्षत्राणि गतार्चोषि ग्रहाश्च गततेजसः ।
 विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ ११ ॥
 कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः ।
 रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥ १२ ॥
 अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् ।
 आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १३ ॥
 वाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गं गतो जनः ।
 न कृष्टो लभ्यते कश्चित् सर्वः शोकपरायणः ॥ १४ ॥

न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ।
 न सूर्यस्तापते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥ १५ ॥
 अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तदा ।
 सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचित्तयन् ॥ १६ ॥
 ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः ।
 शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं नैव भेजिरे ॥ १७ ॥
 ततस्त्वयोध्या रक्षिता महात्मना ।
 पुरंदरेणैव मरुती सपर्वता ।
 चचाल धीरं भयशोकपीडिता ।
 सनागयोधाम्बगणा ननाद च ॥ १८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे पुरज्जनविलापो नाम एकचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४१ ॥

CAPUT XLII.

DASARATHAE QUERELA.

यावत् तु निर्यतस्तस्य रजोवृषमदृश्यत ।
 नैवेद्वाकुवरस्तावत् संजहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥
 यावद्वाजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकं ।
 तावद्यवर्धतेवास्यां धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥
 न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ।
 तदार्तश्च विषणाश्च पपात धरणीतले ॥ ३ ॥
 दक्षिणमन्वगात् तस्य कौशल्या वाङ्मङ्गना ।
 वामं चास्यान्वगात् पार्श्वं कैकेयी भरतप्रिया ॥ ४ ॥
 तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ।
 उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 कैकेयि मामकाङ्गानि मा स्म्राक्षीः पापनिश्चये ।
 न हि त्वां द्रष्टुमिहामि न भार्या न च वान्धवः ॥ ६ ॥
 ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ।
 केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहं ॥ ७ ॥
 अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत् ।
 अनुज्ञानामि तत् सर्वमस्मिन् लोके परत्र च ॥ ८ ॥

भरतश्चेत् प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येतदव्ययं ।
 यन्मे स दद्यात् पित्रर्थं मा मां तदत्तमागमत् ॥ १ ॥
 अथ रेणुसमुद्भूतं समुत्थाप्य नराधिपं ।
 व्यवर्तत तदा देवी कौशल्या शोककर्णिता ॥ १० ॥
 हृत्वेव ब्राह्मणं कामात् स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना ।
 अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचित्य तापमं ॥ ११ ॥
 निवृत्यैव निवृत्यैव सीदतो रथवर्त्मसु ।
 राक्षो नातिवभौ त्रयं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥
 विल्ललाप स दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् ।
 नगरात्तमनुप्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमथावर्त्तित् ॥ १३ ॥
 इमानि ह्यमुष्यानां वरुतां तं ममात्मजं ।
 पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥
 यः सुखेष्टप्रधानेषु शेते चन्दनवृषितः ।
 वीक्ष्यमानो महार्कभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥ १५ ॥
 स नूनं ह्यचिदेवाग्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
 काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥
 उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणाः पांशुगुण्ठितः ।
 विनिःश्वसन् प्रश्नवणात् करेणूनामिवर्षभः ॥ १७ ॥
 द्रव्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः ।
 राममुत्थाप्य गृहसं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥

सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता ।
 कण्टकाक्रमणक्लान्ता वनमग्न्य गमिष्यति ॥ ११ ॥
 अग्नमिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति ।
 श्वापदानर्दितं श्रुत्वा गम्भीरं रोमरुर्षणं ॥ २० ॥
 सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस ।
 न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
 इत्येवं विलपन् राज्ञा जनैधिनाभिसंवृतः ।
 अथस्नात इवारिष्टं प्रविवेश गृहोत्तमं ॥ २२ ॥
 शून्यचत्वरवेशमालां संवृतायनदेवतां ।
 क्लान्तदुर्बलदुःखार्तां नात्याकीर्णमहापथां ॥ २३ ॥
 तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचितयन् ।
 विलपन् प्राविशद्राज्ञा गृहं सूर्य इवाम्बुदं ॥ २४ ॥
 महाद्भुतमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन कृतोरगं ।
 रामेण रहितं वेश्म वैदेक्ष्य लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥
 अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः ।
 उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरं ॥ २६ ॥
 कौशल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु मां ।
 न कान्यत्र ममाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥
 इति ब्रुवन्तं राज्ञानमनयन् द्वारदर्शिनः ।
 कौशल्याया गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीतवत् ॥ २८ ॥

ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौशल्याया निवेशनं ।
 अधिकृष्टापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २९ ॥
 तत्र स्म राज्ञा शोकार्त्ता भुजावुद्यम्य दुःखितः ।
 उच्चैश्चक्रोश करुणं ह्य राम प्रजहासि मां ॥ ३० ॥
 सुखिता वत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः ।
 प्रतिश्रवात्ते ये रामं द्रव्यन्ति पुनरागतं ॥ ३१ ॥
 अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः ।
 अर्द्धरात्रे दशरथः कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 न त्वां पश्यामि कौशल्यं साधु मां पाणिना स्पृश ।
 रामं मे ऽनुगता दृष्टिरप्यापि न निवर्तते ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथविलापो नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः

CAPUT XLIII.

CAUSALYAE QUERELA.

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन कर्णितं ।
 कौशल्या पुत्रशोकार्ता तमुवाच महीपतिं ॥ १ ॥
 राधवे नरशार्दूले विषं क्षिप्त्वाह्निजिह्मतां ।
 विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी ॥ २ ॥
 विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता ।
 त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३ ॥
 अथास्मिन् नगरे रामश्चरन् भैक्ष्यं गृहे वसेत् ।
 कामकाराद्धरं दातुमपि दासं ममात्मजं ॥ ४ ॥
 पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानायथेष्टतः ।
 प्रविद्धो रत्नसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥
 नागराजगतिर्वीरिं मदावाङ्मूर्धनुर्धरः ।
 वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥
 वने तदृष्टदुःखानां कैकेय्यनुमते तया ।
 त्यक्तानां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ॥ ७ ॥
 ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ।
 कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥

अपीदानीं न कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः ।
 सभार्यं यत् सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवं ॥ १ ॥
 श्रुत्वोपस्थितौ वीरौ कदायोध्या भविष्यति ।
 यशस्विनी दृष्टजना सूक्ष्मतध्वजमालिनी ॥ १० ॥
 कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात् पुनरागतौ ।
 नन्दिष्यति पुरी रम्या समुद्र इव पर्वणि ॥ ११ ॥
 कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति ।
 पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२ ॥
 कदा प्राणिसदृखाणि राजमार्गे ममात्मजौ ।
 लाजैरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥ १३ ॥
 कदा सुमनसः कन्या द्विजार्तानां फलानि च ।
 प्रदिशन्त्यः पुरीं कटाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणं ॥ १४ ॥
 कदा परिणतां युद्धा वयसा चामरप्रभः ।
 अर्घ्ययेष्यति धर्मात्मा त्रिवर्ष इव लालयन् ॥ १५ ॥
 निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया ।
 पातुकागेषु वत्सेषु मातृणां शान्तिताः स्तनाः ॥ १६ ॥
 साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
 केकेया पुरुषव्याघ्र बलवत्येव दैर्बलात् ॥ १७ ॥
 न हि तावदुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदं ।
 एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥

न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्प्यते ।

अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ ११ ॥

अयं हि मां तापयते समुत्थितः ।

तनूज्ञशोकप्रभवो दुताशनः ।

महीमिमां रश्मिभिरुद्धतप्रभो ।

यथा निदाघे भगवान् दिवाकरः ॥ २० ॥

इत्ययोऽग्राकाण्डे कौशल्याविलापो नाम त्रिचत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४३ ॥

CAPUT XLIV.

SUMITRAE SERMO.

विलपन्ती तथा तां तु कौशल्यां प्रमदोत्तमां ।

इदं धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

तवार्ये सदुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः ।

किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन च ॥ २ ॥

यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ।

साधु कुर्वन् महात्मानं पितरं सत्यवादिनं ॥ ३ ॥

शिटिराचरिते सम्यक् शश्वत् प्रेत्य फलोदये ।
 रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४ ॥
 वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन् सदानयः ।
 दयावान् सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥
 अरण्यवासे यदुःखं ज्ञानक्षी वै सुखोचिता ।
 अनुगृह्णति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजं ॥ ६ ॥
 कीर्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रामयिता प्रभुः ।
 दमसत्यव्रतपरः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥
 व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमं ।
 न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८ ॥
 शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः ।
 राघवं युक्ताशीतोष्णः सेवियति मुन्योऽनिलः ॥ ९ ॥
 शयानमनघं रात्रौ पितृवाभिप्ररिचवन्न ।
 रश्मिभिः संस्पृशन् शीतंश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥
 ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महाज्ञसे ।
 दानवेन्द्रं कृतं दृष्ट्वा निमिधन्नमुतं रणे ॥ ११ ॥
 स प्रूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ।
 असंत्रस्तो क्षरण्येऽसौ वेश्मनीव निवस्यते ॥ १२ ॥
 यस्येयुष्यमासाद्य विनाशं यान्ति शत्रवः ।
 कथं न पृथिवी तस्य शासने स्यातुमर्हति ॥ १३ ॥

या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसद्यता ।
 निवृत्तारण्यवासः स क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥
 पृथिव्या सह वैदेक्ष्या श्रिया च पुरुषर्षभः ।
 क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामो ऽभिषेक्ष्यते ॥ १५ ॥
 दुःखजं विसृजत्यश्रु निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य यं ।
 अयोध्यायां जनः सर्वः शोकव्रेगसमाकृतः ॥ १६ ॥
 कुशचीरधरं वीरं गहन्तमपराजितं ।
 सीतेवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किं नाम दुर्लभं ॥ १७ ॥
 धनुर्ग्रहवरो यस्य वाणावद्भास्त्रभृत् स्वयं ।
 लक्ष्मणो व्रजति कृपे तस्य किं नाम दुर्लभं ॥ १८ ॥
 निवृत्तवनवासं तं द्रष्टासि पुनरागनं ।
 जहृ शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १९ ॥
 शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते ।
 पुनर्द्रव्यसि कल्याणि पुत्रं चन्द्रमिवोदितं ॥ २० ॥
 पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं मरुताश्रियं ।
 समुत्स्रव्यसि नेत्राभ्यां शीघ्रमानन्दजं जलं ॥ २१ ॥
 तया शेषो जनश्चायं समाश्वास्यो यतोऽनघे ।
 किमिदानीमिदं देवि करोषि हृदि विह्वलं ॥ २२ ॥
 अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं समुहदं सुतं ।
 मुदाश्रैः प्रोक्ष्यसि पुनर्मेघराजिरिवाचलं ॥ २३ ॥

आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यैः ।

वाक्योपचारे कुशलानवद्या ।

रामस्य तां मातरमेवमुक्ता ।

देवी मुमित्रा विरराम रामा ॥ २४ ॥

निशम्य तद्यन्मणमातृवाक्यं ।

रामस्य मातुर्नरदेवयव्याः ।

शनैः शरीरे विननाश शोकः ।

शरदतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे मुमित्रावाक्यं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः

॥ ४४ ॥

CAPUT XLV.

ADVENTUS AD TAMASAM ANNEM.

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमं ।

अनुब्रग्मुः प्रयातं तं वनवासाय मानवाः ॥ १ ॥

निवर्तितेऽपि च बलात् मुहूर्द्धगेण राजनि ।

नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथं ॥ २ ॥

अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः ।

वभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥

याच्यमानोऽपि काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिस्तदा ।
 कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥
 अवेक्षमाणः स स्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव ।
 उवाच रामो धर्मात्मा ताः प्रजाः स्वा इव प्रजाः ॥ ५ ॥
 या प्रीतिर्वद्धमानश्च मथ्योऽध्यानिवासिनां ।
 मत्प्रियार्थमशेषेण भरते सा विधीयतां ॥ ६ ॥
 स हि कल्याणचारित्रः कैकेयानन्दवर्धनः ।
 करिष्यति यथावद्वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७ ॥
 ज्ञानवृद्धो वयोवालो मृदुर्वीर्यगुणान्वितः ।
 अनुव्रज्यः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥
 स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः ।
 अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनं ॥ ९ ॥
 न संतयेद्यथा चासौ वनवासं गते मयि ।
 महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥
 यथा यथा दशरथिर्धर्ममेवास्थितोऽभवत् ।
 तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥
 वाप्येण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ।
 चकारैव गुणैर्विद्धं जनं पुरनिवासिनं ॥ १२ ॥
 ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा ।
 वयःप्रकम्पशिरसो ह्यराद्भुरिदं वचः ॥ १३ ॥

वदन्तो जवना रामं भो भो ज्ञात्यास्तुरंगमाः ।
 निर्वर्तधं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि ॥ १४ ॥
 कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरंगमाः ।
 गृयं तस्मान्निर्वर्तधं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥
 धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ।
 उपवाक्यस्तु वो भर्ता नापवाक्यः पुराढनं ॥ १६ ॥
 एवमार्तप्रलापांस्तान् वृद्धान् प्रलपतो द्विजान् ।
 अवेद्य सकृसा रामो रथादवततार ह ॥ १७ ॥
 पद्मामेव जगामाथ ससीतः सकृल्लक्षणः ।
 संनिवृट्पदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥
 द्विजातीन् हि पदातींस्तान् रामश्चारित्रवत्सलः ।
 न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥
 गह्वरमेव तं दृष्ट्वा वनं संभ्रालमानसाः ।
 ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥
 ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेव त्वां ब्रह्मण्यमनुगहन्ति ।
 द्विजस्वन्धाधिब्रह्मास्त्वामग्नयोऽप्यनुयात्यमी ॥ २१ ॥
 वाजपेयसमुत्थानि ह्यक्षाणितानि पश्य नः ।
 पृढनोऽनुप्रयातानि मेधानिव जलात्यये ॥ २२ ॥
 अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते ।
 एभिर्ह्यायां करिष्यामः स्वैर्ह्यैर्वाजपेयकैः ॥ २३ ॥

या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी ।
 तत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी ॥ २४ ॥
 हृदयेष्विव तिष्ठते वेदा ये नः परं धनं ।
 वत्स्यत्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररतिताः ॥ २५ ॥
 न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ मुकृता मतिः ।
 तपि धर्माव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्मपथे स्थितं ॥ २६ ॥
 याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लाशिरोरुहैः ।
 शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांशुलैः ॥ २७ ॥
 वरूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ।
 तेषां समातिरायता तव वत्स निवर्तने ॥ २८ ॥
 भक्तिमत्तीह भृतानि जङ्गमानीतराणि च ।
 याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्त्यु दर्शय ॥ २९ ॥
 अनुगतुमशक्तास्त्वां मूर्त्तिरुद्धतवेगिनः ।
 उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ ३० ॥
 निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थानविठिताः ।
 पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पनं ॥ ३१ ॥
 एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने ।
 ददशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवं ॥ ३२ ॥
 ततः सुमन्त्रोऽपि रथादिमुच्य ।

श्रान्तान् दयान् संपरिवर्त्य शीघ्रं ।

पीतोदकांस्तोयपरिभुताङ्गान् ।

अचार्यद्वे तमसाविद्वरं ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे तमसादर्शनं नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः

॥ ४५ ॥

CAPUT XLVI.

COMMORATIO AD TAMASAE RIPAM.

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ।

सीतामुद्धीक्ष्य सौमित्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

इयमद्य निशा पृथ्वा सौमित्रे प्रदिता वयं ।

वनवासाय भद्रं ते स नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥

पश्य शून्यान्यरण्याणि रुदन्तीव समलतः ।

यथानिलयमायद्विर्निर्लीनानि मृगद्विजः ॥ ३ ॥

अद्यायांथा तु नगरी राजधानी पिनुर्मम ।

सर्स्वापुंसा मनानस्मान् शोचिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥

अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः ।

त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नभरतौ तथा ॥ ५ ॥

पितरं त्वनुशोचामि मातरं च यशस्विनीं ।

अपि नान्धौ भवेतां नौ रुदन्तौ तावन्निद्विषः ॥ ६ ॥

भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे ।
 धर्मार्थकामसहितैर्वाक्पैराश्चासयिष्यति ॥ ७ ॥
 भरतस्यानुशंसत्वं संचित्याहं पुनः पुनः ।
 नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण ॥ ८ ॥
 तया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतं ।
 अन्वेष्टव्या हि वैदेक्ष्या रत्नणार्थं सकायता ॥ ९ ॥
 अद्भिरेव तु सौमित्रे वत्स्याम्यत्र निशामिमां ।
 एतद्दि रोजते मक्षं वन्येऽपि विविधे सति ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः ।
 अग्रमतस्त्वमश्रेणु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ११ ॥
 सोऽद्यान् सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते ।
 प्रभृत्यवसानं कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १२ ॥
 उपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थितां ।
 रामस्य शयनं चक्रे सृतः सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥
 तां शय्यां तमसातीरे वृक्षदलैः कृतां तदा ।
 रामः सौमित्रिमामल्य सभार्यः संविवेश ह ॥ १४ ॥
 सभार्यं संप्रसुप्तं तु भ्रातरं प्रेक्ष्य लक्ष्मणः ।
 कथयामास सूताय रामस्य विविधान् गुणान् ॥ १५ ॥
 जाग्रतो ह्येव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः ।
 सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १६ ॥

गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया ऽविद्वस्तः ।
 अत्रसतु तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥
 उत्थाय तु महेतिज्ञाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च ।
 अत्रवीक्षातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणं ॥ १८ ॥
 अस्मद्यपेक्षान् सौमित्रे निर्व्यपेक्षान् गृहेष्विमान् ।
 वृक्षमूलेषु संमुक्तान् पश्य लक्ष्मण सांप्रतं ॥ १९ ॥
 यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्तने ।
 अपि प्राणान् न्यसिष्यन्ति न तु त्यज्यन्ति निश्चयं ॥ २० ॥
 यावदेव तु संमुक्तास्तावदेव वयं लघु ।
 रथमारुह्य गङ्गामः पन्थानमकुतोभयं ॥ २१ ॥
 अतो भूयां ऽपि नैदानीमिद्वारुपुरवासिनः ।
 स्वयेपुरनुरक्ता मां वृक्षमूलेषु संश्रिताः ॥ २२ ॥
 पौरा क्वात्मकृतादुःखादिप्रमोच्या नृपात्मजैः ।
 न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥
 अत्रवीक्षित्वाणो रामं साक्षाद्दर्शयामि स्थितं ।
 रञ्जते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥
 अथ रामो ऽब्रवीत् सूतं सुमन्त्र युज्यतां रथः ।
 गमिष्यामि ततो ऽरण्यं गृह्ण शीघ्रमितः प्रभो ॥ २५ ॥
 सूतस्ततः संहरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः ।
 योजयित्वा तु रामस्य प्राज्ञलिः प्रत्यवेदयेत् ॥ २६ ॥

अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनां वर ।
 त्वरयारोह भद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥
 तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिहृदः ।
 शीघ्रगामाकुलावर्तां तमसामतरन्नदीं ॥ २८ ॥
 स संतीर्य महाबाहुः श्रीमान् शिवमक्कण्टकं ।
 प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनां ॥ २९ ॥
 मोहनार्थं तु पौराणां सृतं रामोऽब्रवीद्वचः ।
 उद्बुधः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ॥ ३० ॥
 मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ।
 यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥
 रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रे च सारथिः ।
 प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥
 तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ ।
 तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ।
 प्रचोदयामास ततस्तुरंगमान् ।
 स सारथिर्येन पथा तपोवनं ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे तमसातीरनिवासी नाम पट्टवारिणः
 सर्गः ॥ ४६ ॥

CAPUT XLVII.

CIVUM REDITUS.

प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरास्ते सघवं विना ।
 शोकांप्रदूतनिश्चेष्टा बभूवुर्दूतचेतसः ॥ १ ॥
 शोकज्ञाश्रुपरिगृन्ना वीक्षमाणास्ततस्ततः ।
 ग्राह्यान्कमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ २ ॥
 ते विषादार्तवदना रक्षितास्तेन धीमता ।
 कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनीषिणः ॥ ३ ॥
 धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापदूतचेतनाः ।
 नाय पश्यामहे रामं पृथ्वस्त्वं मद्गमृजं ॥ ४ ॥
 कथं रामो मद्गवाहुः स तथा वितथक्रियः ।
 भक्तं जनमभिप्रेत्य प्रयासं तपसो गतः ॥ ५ ॥
 यो नः सदा लालयति पिता पुत्रानिवौरसान् ।
 कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥ ६ ॥
 इहैव निधनं यामो मद्गप्रस्थानमेव वा
 रामेण रक्षितानां हि किमर्थं जीवितं हि नः ॥ ७ ॥
 सन्ति शुष्कानि काष्ठानि प्रभूतानि मद्गानि च ।
 ते प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथ पावकं ॥ ८ ॥

किं वक्ष्यामो महाबाहुर्नसूयः प्रियंवदः ।
 नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमं ॥ १ ॥
 सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान् राघवं विना ।
 भविष्यति निरानन्दा सखीबालवयोऽधिका ॥ १० ॥
 निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं महात्मना ।
 विहीनास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीं ॥ ११ ॥
 इतीव ब्रह्मा वाचो ब्रह्मण्यम्य ते जनाः ।
 विलपति स्म दुःखार्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ १२ ॥
 ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित् ततः क्षणं ।
 मार्गनाशाद्विप्रादेन मरुता समभिष्टुताः ॥ १३ ॥
 रघस्य मार्गनाशेन न्यवर्तन्त मनस्विनः ।
 किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपकृता इति ॥ १४ ॥
 तदा यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः ।
 अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनां ॥ १५ ॥
 आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः ।
 आवर्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीडितैः ॥ १६ ॥
 सैव रामेण नगरी रक्षिता नातिशोभते ।
 आपगा गरुडेनैव रूदिन्युद्धतपन्नगा ॥ १७ ॥
 चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवं ।
 अयश्वन् निरुतानन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ १८ ॥

ते तानि वेश्मानि मदाधनानि ।

दुःखिन दुःखोपरुता विशन्ति ।

नैव प्रज्ञमुः स्वजनं परं वा ।

निरीक्षमाणाः प्रवणप्रद्वयाः ॥ ११ ॥

इत्यथोद्याकाण्डे पौरनिवर्तनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः

॥ ४७ ॥

CAPUT XLVIII.

MULIERUM URBANARUM QUERELA.

अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनां ।

उद्धतानीव सद्यानि बभूवुर्मनस्विनां ॥ १ ॥

स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदरैः समावृताः ।

अश्रूणि मुमुचुः सर्वे वाप्येण पिहिताननाः ॥ २ ॥

न चाक्षुष्यन् न चामोदन् वणिजो न प्रसारयन् ।

न चाशोभन्त पणयानि नायवन् गृहमेधिनः ॥ ३ ॥

लब्धं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमं ।

पुत्रं प्रथमज्ञं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत् ॥ ४ ॥

गृहे गृहे रुदत्यश्च भर्तारं गृहमागतं ।
 व्यगर्हयत्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ॥ ५ ॥
 किं नु तेषां गृहेः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ।
 पुत्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राधवं ॥ ६ ॥
 एकः सत्पुरुषो लोके लब्ध्वाणः सह सीतया ।
 योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन् वने ॥ ७ ॥
 ग्रापगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च ।
 येषु पास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ८ ॥
 शोभायिष्यन्ति काकुत्स्थमठव्यो रम्यकाननाः ।
 ग्रापगाश्च महानृपाः सानुमत्तश्च पर्वताः ॥ ९ ॥
 काननं वापि शैलं वा यं रामोऽनुगमिष्यति ।
 प्रियातिथिमिव प्रातः नैनं शब्दत्यनर्चितुं ॥ १० ॥
 विचित्रकुमुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणाः ।
 पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राधवं ॥ ११ ॥
 अकाले चापि मुख्यानि मूलानि च फलानि च ।
 दर्शयिष्यन्ति सानूनि गिरीणां राममागतं ॥ १२ ॥
 प्रथविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।
 विदर्शयन्तो विविधान् भृयश्चित्रांश्च निर्तरान् ॥ १३ ॥
 यत्र रामोऽभयं तत्र नास्ति तत्र पराभवः ।
 स हि नाथोऽस्य जगतः स गतिः स परायणं ॥ १४ ॥

पुरा भवति नो दूरादनुगहाम राघवं ।
 पादहाया मुखोदका तादृशस्य महात्मनः ॥ १५ ॥
 वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं च राघवं ।
 इति पौरुषियो भर्तृन् दुःषार्तास्तान् तदब्रुवन् ॥ १६ ॥
 युष्माकं राघवो ऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति ।
 सीता नाराजानस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १७ ॥
 को न्वनेनाप्रतीतिन सोत्कण्ठितजनेन च ।
 संप्रियतामनांशेन वासेन कृतचेतसा ॥ १८ ॥
 कैकेया यदि चेद्वाङ्मं स्याद्धर्ममनाश्रयत् ।
 न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ १९ ॥
 यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्ताविश्वर्यकारणान् ।
 कं सा परिकुरेदन्यं कैकेयी कुलप्राप्तनी ॥ २० ॥
 कैकेया न वयं राज्ञे भृतका हि वसेमहि ।
 जीवत्या ज्ञानु जीवत्यः पुत्रैरपि शयामहे ॥ २१ ॥
 उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्बमनायकं ।
 कैकेयास्तु कृते क्षिप्रं विनाशमुपयास्यति ॥ २२ ॥
 न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ।
 मृते दशरथे व्यक्तां विलापस्तदनन्तरं ॥ २३ ॥
 ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुःखिताः ।
 राघवं वानुगहधमश्रुतिं वापि गहत् ॥ २४ ॥

मिथ्या प्रव्रजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ।
 भरते संनिवद्धाः स्म शीनिके पशवो यथा ॥ २५ ॥
 इत्येवं विलयन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवं ।
 जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ २६ ॥
 नटञ्ज्वलनसंपाता प्रशालाध्यायसत्कथा ।
 तिमिरेणानुलितेव तदा सा नगरी बभौ ॥ २७ ॥
 तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा ।
 यथा सुते धातरि वा विवासिते ।
 विलम्ब देना रुरुदुर्विचेतसः ।
 मुनैर्हि तामामधिको ऽपि सोऽभवत् ॥ २८ ॥
 प्रशालगीतात्सवनृत्यवादना ।
 विश्रट्कुर्या पिरुतापणोदया ।
 तदा क्लयाध्या नगरी बभूव सा ।
 महार्णवः संक्षयितादको यथा ॥ २९ ॥

इत्ययोद्याकाण्टे नागरस्त्रीविलापो नाम अष्टचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ३० ॥

CAPUT XLIX.

FLUMINUM TRAIECTUS.

रामोऽपि रात्रिजेषेण तेनैव महदक्षरं ।
 जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥
 तथैव गहतस्तस्य व्याघ्राद्रजनी शिवा ।
 उपाम्य तु शिवां संस्थां विषयात् व्यगादृत ॥ २ ॥
 ग्रामान् विकृष्टसीमालान् पुण्ड्रितानि वनानि च ।
 पण्यन्नतिययौ शीघ्रं शरैरिव क्ष्योत्तमैः ॥ ३ ॥
 शृण्वन् वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनां ।
 राजानं धिग्दशरथं कामस्य व्रजमास्थितं ॥ ४ ॥
 धिक् नृशंसां च कैकेयौ पापां पापानुवर्तिनीं ।
 तीक्ष्णां संभिन्नमर्यादां क्रूरकर्मानुसेविनीं ॥ ५ ॥
 या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकं ।
 वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रांशं जितेन्द्रियं ॥ ६ ॥
 अक्षो दशरथो राजा निःशेरुः स्वमुतं प्रति ।
 प्रज्ञानामनघं रामं परित्यक्तुमिदं हति ॥ ७ ॥
 एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनां ।
 शृण्वन्नतिययौ वीरः कोशलान् कोशलेश्वरः ॥ ८ ॥

ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवह्नीं नदीं ।
 उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याश्रुपितां दिशं ॥ १ ॥
 गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतवह्नीं नदीं ।
 गोमतीं गोयुतानूपामतरत् सागरंगमां ॥ १० ॥
 गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हृदयेः ।
 मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीं ॥ ११ ॥
 स महतीं मनुना राज्ञा दत्तामिद्व्याकवे पुरा ।
 स्फीतां राट्रावृतां रामो वेदेहमन्वदर्शयत् ॥ १२ ॥
 मृत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमर्भाक्षणः ।
 मत्तहंसस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥
 कदाहं पुनरागम्य सरय्याः पुष्यिते वने ।
 मृगयां पर्यट्टियामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १४ ॥
 अन्यथमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने ।
 रतिर्क्षेपानुन्ता लोके राज्ञर्पिगणसंमता ॥ १५ ॥
 स तमध्वानमैद्व्याकः सूतं मधुरया गिरा ।
 तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १६ ॥

इत्यथोव्याकाण्डे नदीतरणं नाम नवचवारिणः सर्गः

CAPUT I.

COMMORATIO SUB INGUDE ARBORE.

विशालान् कोशलान् यात्रा रम्यान् लक्ष्मणपूर्वजः ।
 अयोध्याभिमुखो धीमान् प्राज्ञनिर्वाक्यमत्रवीत् ॥ १ ॥
 आशुहे त्वां पुरि श्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते ।
 दैवतानि च यानि त्वां पालयत्यावसन्ति च ॥ २ ॥
 निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीयतेः ।
 पुनर्दक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह संगतः ॥ ३ ॥
 ततो रुधिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणं ।
 अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽत्रर्वाज्ज्ञानपदं जनं ॥ ४ ॥
 अनुक्रोशो द्या चैव ययार्हं मयि वः कृतः ।
 निवर्तधं मद्भागा गम्यतामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥
 तेऽभिवाद्य मद्भात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ।
 विलपतो नरा धीरं व्यतिष्ठन् वचिन् वचिन् ॥ ६ ॥
 तथा विलपतां तेषामनृणानां च राघवः ।
 अचतुर्विधं प्रायाग्यार्कः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥

ततो धान्यधनोपेतान् दानशीलजनान् शिवान् ।
 अकुतश्चिद्रयान् रम्याश्चित्यूपसमावृतान् ॥ ८ ॥
 उद्यानाभ्रवणोपेतान् संपन्नसलिलाशयान् ।
 तुष्टपुष्टजनाकीर्णान् गोकुलाकुलमण्डितान् ॥ ९ ॥
 रत्नणीयान् नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् ।
 रथेन पुरुषव्याघ्रः कोशलानत्यवर्तत ॥ १० ॥
 तत्र त्रिपथगां दिव्यां शीततोषामशैबलां ।
 ददर्श राघवो गङ्गां रम्यामृषिनिपेवितां ॥ ११ ॥
 तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः ।
 सुमन्त्रमत्रव्रीत् सृतमिदृवाग्य वसामहे ॥ १२ ॥
 अविद्वरादयं नद्या बद्धपुष्पप्रवालवान् ।
 सुमहानिगुदीवृत्तो वसामोऽत्रैव सारथे ॥ १३ ॥
 प्रेक्षामि सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवां ।
 देवदानवगन्धर्वमृगयन्नगपक्षिणां ॥ १४ ॥
 लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च वागमित्येव राघवं ।
 उक्त्वा तमिगुदीवृत्तं तदोपययतुर्हयैः ॥ १५ ॥
 रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिद्व्राकुनन्दनः ।
 रथाद्वातरत् तस्मात् सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ १६ ॥
 सुमन्त्रोऽप्यवतीर्याथ मांचयित्वा ह्योत्तमान् ।
 वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥

तत्र राज्ञा गुरू नाम रामस्यात्मममः सखा ।
 निपादज्ञात्यां बलवान् स्थपतिश्चेति विद्युतः ॥ १८ ॥
 स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतं ।
 दृढः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चायुषागमन् ॥ १९ ॥
 ततो निपादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितं ।
 सह सौमित्रिणा रामः समगद्गदुहेन सः ॥ २० ॥
 तमार्तः संपरिवृज्य नवा तत्पादपङ्कजं ।
 करो निधाय शिरसा गुरू राघवमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 यथायोध्या तथेदं ते राम किं कर्वाणि ते ।
 ईदृशं हि मरुवाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियं ॥ २२ ॥
 ततो गुणवदज्ञानमुपादाय पृथग्विधं ।
 अर्थं चापनयच्छीघ्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २३ ॥
 स्वागतं ते मरुवाहो तत्रैयमखिला मही ।
 वयं प्रेया भवान् भर्ता साधु राज्यं प्रणाधि नः ॥ २४ ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च पयं च लेह्यं चित्तदुपस्थितं ।
 शयनानि च मुख्यानि वाजिनां ज्वानं च यत् ॥ २५ ॥
 गुरुमेवं ब्रुवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह ।
 अर्चिताश्चैव कृष्टाश्च भवता सर्वदा वयं ॥ २६ ॥
 पद्भ्यामभिगतं चैनं स्नेहसंदर्शनेन च ।
 भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीडयन् वाक्यमब्रवीत् ॥ २७ ॥

दिव्या त्वां गुरु पश्यामि क्षरोगं सह वान्धवैः ।
 अपि ते कुशलं राट्रे मित्रेषु च धनेषु च ॥ २८ ॥
 यत् त्विदं भवता किञ्चित् प्रीत्या समुपकल्पितं ।
 सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ २९ ॥
 कुशवीराजिनधरं फलमूलाशनं च मां ।
 विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरं ॥ ३० ॥
 अश्वानां खादनेनाहमर्घी नान्येन केनचित् ।
 एतावतात्र भवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ ३१ ॥
 एते हि दीयता राज्ञः पिनुर्दशरथस्य मे ।
 एतैः सुविहितैरर्घ्यैर्भविष्याम्यहं पूजितः ॥ ३२ ॥
 अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात् ।
 गुरुस्तत्रैव पुरुषास्त्वरितं दीयतामिति ॥ ३३ ॥
 ततश्चोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमां ।
 जलमेवाददे रामो लक्ष्मणेनाकृतं स्वयं ॥ ३४ ॥
 तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ।
 सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ ३५ ॥
 गुरुोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाष्य च ।
 अन्वजागस्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ३६ ॥
 तथा शयानस्य ततोऽस्य धीमतो ।
 यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ।

अदृष्टदुःखस्य सुखांचितस्य सा ।

तदा व्यतीयाय सुखेन शर्वरी ॥ ३७ ॥

इत्ययोऽध्याकाण्डे इंगुदीवृजनिवासो नाम पञ्चाशः सर्गः

॥ ५० ॥

CAPUT LI.

SUMITRIDAE QUERELA.

तं ज्ञाग्रतमदम्बेन श्रानुरथाय लक्ष्मणं ।

निरीक्ष्य गुरुः संतप्तो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥

इयं तात मुखा शय्या त्वर्धमुपकल्पिता ।

प्रत्यश्चसिद्धिं साधस्यां राजपुत्र निशामिमां ॥ २ ॥

उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां वं सुखांचितः ।

गुणार्थं ज्ञागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशां ॥ ३ ॥

न हि रामात् प्रियतमो ममास्ति भुवि कश्चन ।

ब्रवीम्येतदहं सत्यं वीर सत्येन ते शये ॥ ४ ॥

अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः ।

धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामौ च पुष्कलौ ॥ ५ ॥

सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सरु सीतया ।
 रक्षिष्यामि धनुष्याणिः सर्वथा ज्ञातिभिः सरु ॥ ६ ॥
 न मेऽस्त्यविदितं किञ्चिदनेऽस्मिंश्चरतः सदा ।
 चतुरङ्गं क्वापि बलं सुमदतु प्रसहेमहि ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ।
 नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥
 कथं दशरथौ भूमौ शयाने सरु सीतया ।
 शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ ॥
 यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसदितुं गुधि ।
 तं पश्य सुखसंयुतं तृणेषु सरु सीतया ॥ १० ॥
 यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च पराक्रमैः ।
 एकां दशरथस्यैव पुत्रः सदृशलक्ष्मणः ॥ ११ ॥
 अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
 विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥
 विनया सुमहानादं श्रेयसां परताः स्त्रियः ।
 निर्घोषोपरतं तात मन्ये राजनिवेशनं ॥ १३ ॥
 कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
 नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरामिमां ॥ १४ ॥
 जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
 तदुःखं यदि कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥

अनुराजनाकीर्णा मुग्धा लोकप्रियावहा ।
 राज्ञ्यमनसंसृष्टा सा पुरा विनशिष्यति ॥ १६ ॥
 अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथं ।
 राज्यं राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥
 सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले क्षुपस्थिते ।
 प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्कारिष्यन्ति राघवं ॥ १८ ॥
 अयि सत्यप्रतिज्ञेन सार्द्धं कुशलिनो वयं ।
 निवृत्ते वनवासे ऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ १९ ॥
 परिदेवयमानस्य दुःखार्त्तस्य मदात्मनः ।
 तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तन ॥ २० ॥
 तथा हि तथ्यं ब्रुवन्ति प्रजाहिते ।
 नरेन्द्रमृनौ गुरुमौलदादुरुः ।
 मुमोच वाप्यं व्यसनाभिर्याडितो ।
 ज्वरानुरो नाग इव व्यथानुरः ॥ २१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सौमित्रिविलापो नाम एकपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ११ ॥

CAPUT LII.

GANGIS TRANSVECTIO.

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा मद्यायशाः ।
 उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणं ॥ १ ॥
 भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
 असौ मुकूलो विरुगः कोकिलस्तात कृजति ॥ २ ॥
 वर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ।
 तराम ज्ञाद्भवीं सौम्य शीघ्रगां सागरंगमां ॥ ३ ॥
 स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।
 स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 अस्य वारुनसंयुतां कर्णप्राद्वतीं शुभां ।
 सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाह्वर ॥ ५ ॥
 तं निशम्य गुह्यदेशं गुह्यमात्यगणो महान् ।
 उपोह्य रुचिरां नावं गुह्याय प्रत्यवेदयत् ॥ ६ ॥
 ततः स प्राज्ञलिर्भूत्वा गुह्यो राघवमब्रवीत् ।
 उपस्थितेयं नौर्देव भूयः किं कर्वाणि ते ॥ ७ ॥
 तत्रामरमुतप्रप्य तर्तुं सागरगां नदीं ।
 नौरियं पुरुषव्याघ्र शीघ्रमारोह सुव्रत ॥ ८ ॥

अथोवाच मदानेजा रामो गुहमिदं वचः ।

कृतकामोऽस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १ ॥

ततः कलापान् संनक्ष खड्गौ वद्धा च धन्विनौ ।

जग्मतुर्येन तां गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ १० ॥

राममेव तु धर्मज्ञमुपागम्य विनीतवत् ।

किमहं कर्वाणीति सूतः प्राज्ञलिख्रवीत् ॥ ११ ॥

ततोऽब्रवीद्वाणरथिः सुमन्त्रं ।

स्पृशन् करेणोत्तमदक्षिणेन ।

सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि ।

राज्ञः सकाशे भव चाग्रमत्तः ॥ १२ ॥

निर्वर्तस्वेत्युवाचैनमेतावदि कृतं मम ।

रथं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो मदावनं ॥ १३ ॥

आत्मानं व्ययनुज्ञातमवेक्ष्यार्तः स सारथिः ।

सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैन्द्राकमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणैह केनचित् ।

तव सन्नातृभार्यस्य वासः प्राकृतवदने ॥ १५ ॥

न मन्ये ब्रह्मचर्यं वा स्वधीति वा पलादयः ।

मार्दवार्जवयोर्व्यापि त्वां चेद्यसनमागतं ॥ १६ ॥

सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन् ।

तं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रीँलोकान् निर्गत्यत्रिव ॥ १७ ॥

वयं खलु कृता राम यत् त्वया कृपवन्विताः ।
 कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः ॥ १८ ॥
 इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा ।
 दृष्ट्वा ह्यरगतं रामं दुःखार्तो रुरुदे चिरं ॥ १९ ॥
 ततस्तु विगते वाण्ये सूतं स्पृष्ट्वोदकं शुचि ।
 रामः सुमधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच ह ॥ २० ॥
 इत्वाकृणां त्वया तुल्यं सुखदं नोऽपलक्षये ।
 यथा दशरथो राजा मां न शोचेत् तथा कुरु ॥ २१ ॥
 शोकोऽपकृतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः ।
 कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्वर्षामि ते ॥ २२ ॥
 यत्नयाज्ञापयेत् किञ्चित् स महात्मा महापतिः ।
 कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तद्विकाङ्क्षया ॥ २३ ॥
 एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नराधिपः ।
 यदेपां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २४ ॥
 तद्यथा स महाराजो नाल्पकर्मधिगहति ।
 न च ताम्यति शोकेन सुमन्त्र कुरु तत् तथा ॥ २५ ॥
 अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्यं जितेन्द्रियं ।
 ब्रूयास्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २६ ॥
 न चारुमनुशोचामि लक्ष्मणो न च मैथिली ।
 अयोध्यायाश्च्युताश्चेति बने वत्स्यामहेति वा ॥ २७ ॥

चतुर्दशपु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः प्रभो ।
 लब्ध्वा मां च सीतां च द्रव्यसि क्षिप्रमागतान् ॥ २८ ॥
 एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च मुमल्ल मे ।
 ग्रन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयी च पुनः पुनः ॥ २९ ॥
 आराग्यं ब्रूहि कौशल्यामथ पदाभिवन्दनं ।
 सीतायाः मृतं मम च वचनाल्लब्ध्वास्तु च ॥ ३० ॥
 ब्रूयाश्चापि मरुतराजं भरतं शीघ्रमानय ।
 आगतश्चापि भरतः स्थाय्यो नृप मेते पदे ॥ ३१ ॥
 भरतं हि परिचर्य यौवराज्येऽभिषिच्य च ।
 अस्मत्संतापनं दुःखं न वामभिभवियति ॥ ३२ ॥
 भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजानि वर्तमे ।
 तथा मातृषु वर्तथाः सर्वास्वेवाविशेपतः ॥ ३३ ॥
 तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमपेक्षता ।
 लोकयोर्भयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुं ॥ ३४ ॥
 निवर्त्यमानो रामेण मुमल्लः प्रतियोधितः ।
 तत्सर्ववचनं श्रुत्वा स्नेहात् काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविल्लवं ।
 भक्तिमानिति तत् तावदाक्यं त्वं क्षणमर्हसि ॥ ३६ ॥
 कथं नु ब्रूहिहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीं ।
 तव तात वियोगेन पुत्रशोकातुरामिव ॥ ३७ ॥

दैन्यं हि नगरं गद्गदं शून्यमिमं रथं ।
 मृतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ३८ ॥
 हरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितं ।
 चित्तयन्त्योऽयं नूनं हि निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ३९ ॥
 आर्तनादो हि यः पौरैरुन्मुक्तास्त्वत्प्रवासने ।
 स रथं मां निशम्यैकं कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ४० ॥
 अहं किं चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया ।
 नीतोऽसौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति ॥ ४१ ॥
 असत्यमपि नैवाहं वृथां वचनमीदृशं ।
 कथमप्रियमेवाहं वृथां सत्यमिदं वचः ॥ ४२ ॥
 मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्वन्धुजनवाहिनः ।
 कथं रथं त्वया ह्रीनं प्रवक्ष्यन्ति ह्योत्तमाः ॥ ४३ ॥
 तन्न शब्दाम्यहं गतुमयोध्यां तदृतेऽनघ ।
 वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४४ ॥
 यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ।
 स रथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्त्वा मात्रं इह त्वया ॥ ४५ ॥
 भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते
 रथेन प्रतिवाधिष्ये तानि सर्वाणि राघव ॥ ४६ ॥
 तत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं मुखं ।
 आशंसं तत्कृतेनाहं वनवासकृतं मुखं ॥ ४७ ॥

रमेऽपि च ह्या वीर यदि ते वनवासिनः ।
 परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिं ॥ ४८ ॥
 तत्र शृश्रूषणं मूर्धा करिष्यामि वने वसन् ।
 अयोध्यां देवलोकां वा सर्वथा प्रजहाम्यहं ॥ ४९ ॥
 न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना ।
 राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ५० ॥
 वनवासं क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः ।
 यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५१ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि सहेतस्य त्वया वने
 क्षणभृतानि यास्यन्ति शतशमन्तु ततोऽन्यथा ॥ ५२ ॥
 भृत्यवत्सलं निद्रन्तं भर्तृपुत्रगते पथि ।
 भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्यां न मां ये हानुमर्हसि ॥ ५३ ॥
 एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः ।
 रामो भृत्यानुकम्पी तु मुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
 ज्ञानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल ।
 शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ५५ ॥
 नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा ज्ञाननी मे यत्रायसी ।
 कैकेयी प्रत्ययं गहेदिति रामो वनं गतः ॥ ५६ ॥
 परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि ।
 राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादादिनि धार्मिकं ॥ ५७ ॥

दृष्ट मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी ।
 भरतारक्षितं स्फीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ५८ ॥
 मम प्रियार्थं राज्ञश्च सुमन्त्रं त्वं पुरीं व्रज ।
 संदिष्टश्चासि यानर्थास्तांस्तान् व्रूयास्तथा तथा ॥ ५९ ॥
 इत्युक्त्वा वचनं मृतं शास्त्वयित्वा पुनः पुनः ।
 गुरुं वचनमल्लोच्यं रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६० ॥
 नेदानीं गुरुो योग्योऽयं वासो मे सज्जने वने ।
 अत्रशयं क्षात्रमे वासः कर्तव्यस्तद्गतो विधिः ॥ ६१ ॥
 सोऽहं गृहीत्वा नियमं तत्रस्विन्ननभूषणं ।
 जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ ६२ ॥
 तत्र क्षीरं राजपुत्राय गुरुः क्षिप्रमुपाकुरुत् ।
 लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ ६३ ॥
 तौ तदा चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ ।
 अशोभितामृषिसर्पौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६४ ॥
 ततो वैष्णवसं मार्गमास्थाय सकललक्ष्मणः ।
 व्रतमादिष्टवान् रामः सदायं गुरुमब्रवीत् ॥ ६५ ॥
 अत्रमत्तो बले कोपे दुर्गे जनपदे तथा ।
 भवेथा गुरु राज्यं हि दुरारक्ष्यतमं मतं ॥ ६६ ॥
 ततस्तं समनुज्ञाय गुरुमिद्वानुनन्दनः ।
 जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सकललक्ष्मणः ॥ ६७ ॥

स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिच्छाकुलन्दनः ।
 तितीरुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ६८ ॥
 आरोह्य तं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां जनेः ।
 सीतां चारोपयान्वजं परिगृह्य मनस्विनीं ॥ ६९ ॥
 स श्रान्तुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् ।
 आरोह्य मैथिलीं नावमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७० ॥
 अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः ।
 ततो निपादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयन् ॥ ७१ ॥
 राघवोऽपि मरुतेजा नावमारुह्य तां ततः ।
 ब्रह्मवत् क्षत्रयैव जज्ञाप हितमात्मनः ॥ ७२ ॥
 आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया ।
 प्राणमन् प्रीतिसंरुढो लक्ष्मणश्च मरुतयः ॥ ७३ ॥
 अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सचलं चैव तं गुहं ।
 आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ ७४ ॥
 ततस्तीश्चादिता नौका कर्णधारसमाहिता ।
 बहूर्मिवेगाभिरुता गङ्गासलिलमत्यगात् ॥ ७५ ॥
 मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्या अनिन्दिता ।
 वैदेही प्राज्ञलिर्भूया तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ७६ ॥
 पुत्रो दशरथस्यायं मरुतराजस्य धीमतः ।
 निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ ७७ ॥

चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ।
 भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ७८ ॥
 ततस्त्वां देवि शुभगे क्षेमेण पुनरागता ।
 यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामप्रदायिनि ॥ ७९ ॥
 तं हि त्रिपथगे देवि ब्रह्मलोकं समक्षसे ।
 भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन् संप्रदृश्यसे ॥ ८० ॥
 सा त्वां देवि नमस्यामि प्रणंसामि च शोभने ।
 प्राप्तुराज्ये नरय्यात्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८१ ॥
 गत्वां शतसहस्रं च वस्त्राण्यन्नं च पेशलं ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ८२ ॥
 मुराधरमहर्षेण मांसभूतोदनेन च ।
 यक्ष्ये त्वां प्रयता देवि पुरीं पुनरुपगता ॥ ८३ ॥
 यानि वत्तीरवासानि दैवतानि च सन्ति हि ।
 तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ॥ ८४ ॥
 पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च संगतः ।
 अयोध्यां वनवासात् तु प्रविशत्वन्धोऽनघे ॥ ८५ ॥
 तथा संभाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता ।
 दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपगमत ॥ ८६ ॥
 तीरं तु समनुप्राप्य नावं कृत्वा नरर्षभः ।
 प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेक्ष्या च परंतपः ॥ ८७ ॥

अथात्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्धनं ।

भव संरक्षणार्थाय सज्जने विज्ञनेऽपि वा ॥ ८८ ॥

अग्रतो गह्व सौमित्रे सीता तामनुगच्छतु ।

पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सीतां त्वां चानुपालयन् ॥ ८९ ॥

न हि तावदतिक्रान्ताऽमुकरा काचनं क्रिया ।

अग्न्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ९० ॥

प्रणादजनसंवाधं जेत्रारामविवर्जितं ।

विषमं च प्रयातं च वनमग्न्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९१ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः ।

अनन्तरं च सीताया राघवो रघुनन्दनः ॥ ९२ ॥

अवलोकयमानो तु सुमन्त्रो यत्र तां दिशं ।

तौ जग्मनुर्धनुष्याणी सीतया सह तदनं ॥ ९३ ॥

अदर्शनगतौ ज्ञात्वा भ्रातरौ पार्थिवात्मजौ ।

सूतः सह गुहेनाथ वनान् तस्मान्न्यवर्तत ॥ ९४ ॥

सुपुष्पितार्थस्तरुभिर्लताविटपसंकटं ।

नानाविद्गसंशुद्धमगाहेतां ततो वनं ॥ ९५ ॥

मुद्गरमथ गत्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

अवरोद्धशताकीर्णं षट्मासाग्न्य तस्थतुः ॥ ९६ ॥

तौ तत्र सुखमासीनौ नातिदूरे क्षपश्यतां ।

मुदर्शनामिति ख्यातां पद्मिनीं पद्मसंकटां ॥ ९७ ॥

दर्शयामास काकुत्स्थो विदेक्षा लक्ष्मणस्य च ।
 पश्य लक्ष्मणा पद्मिन्या यथेदं शोभितं सरः ॥ १८ ॥
 तत्र तौ पीतपानीयौ हृदिकं पृषतं मृगं ।
 ज्वलयित्वा दुतत्रहं पेचतुस्तौ नरर्षभौ ॥ १९ ॥
 तौ भक्षयित्वा तन्मांसं सीतया सह राघवौ ।
 न्यग्रोधमेव वासार्थं कल्पयामासतुस्तदा ॥ २० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गङ्गासंतरणं नाम द्विप्रश्नाशः सर्गः
 ॥ १८ ॥

CAPUT LIII.

ALMI RAMAE QUERELA.

स तं वृजं समासाद्य संध्यामन्वास्य पश्चिमां ।
 रामो रमयतां श्रेष्ठ इति ह्येवाद्य लक्ष्मणं ॥ १ ॥
 अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदादहः ।
 या सुमन्त्रेण रक्षिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥
 ज्ञागर्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्य प्रभृति रात्रिषु ।
 योगक्षेमो हि सीताया वर्तते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥

रात्रिं कथंचिदेवेमां मौमित्रे वर्तयामहे ।
 उपावर्तामहे भूमावास्तार्य स्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥
 स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हजयनोचितः ।
 द्माः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥
 ध्रुवमद्य महाराज्ञो दुःखं स्वयिति लक्ष्मण ।
 कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६ ॥
 सा हि देवी महाराज्ञं कैकेयी राज्यकारणान् ।
 अपि न च्यावयेत् प्राणान् दृष्ट्वा भरतमागतं ॥ ७ ॥
 अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः ।
 किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ॥ ८ ॥
 इदं व्यमनमालोक्य राज्ञश्च मन्त्रिचित्रम् ।
 काम इवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९ ॥
 को ह्यविदानपि पुमान् प्रमादायाः कृते त्यजेत् ।
 हृन्दानुवर्तिनं पुत्रं तातो मामित्र लक्ष्मण ॥ १० ॥
 सुखी वत सभार्यश्च भरतः कैकेयीमुतः ।
 मुदितान् कांशलान्को यो भव्यन्यधिराजवत् ॥ ११ ॥
 स हि राज्यस्य सर्वस्य मुखमेको भविष्यति ।
 ताते तु वयसार्तते मयि चारुण्यमाश्रिते ॥ १२ ॥
 अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते ।
 इवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३ ॥

मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च ।
 कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४ ॥
 अपीदानीं तु कैकेयी सौभाग्यमदमोदिता ।
 न प्रवाधेत मद्द्वेषात् कौशल्यां मद्विनाकृतां ॥ १५ ॥
 मत्पत्न्यग्राहिणीं नित्यं सुमित्रां वा तपस्विनीं ।
 अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण ॥ १६ ॥
 अरुमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ।
 अनाथाया हि नाश्रयं कौशल्याया भविष्यसि ॥ १७ ॥
 ब्रुवन्ममाहं हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् ।
 परिभवेद्दि राज्यस्थे भरते मम मातरं ॥ १८ ॥
 नूनं ज्ञात्यन्तरे तात स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ।
 जनन्या मम सौमित्रे तद्व्येतदुपस्थितं ॥ १९ ॥
 मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च ।
 विप्रायुज्यत कौशल्या पलकाले धिगस्तु मां ॥ २० ॥
 मास्म सीमलिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशं ।
 सौमित्रे योऽरुमन्वाया दद्वि शोकमनन्तरं ॥ २१ ॥
 मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मणा सारिका ।
 यस्यास्तच्छ्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश ॥ २२ ॥
 * यत्तदेकं च त्वस्यैव यावन्नास्य मुखे वयं ।
 * तावदात्मविमोक्षार्थं शुक पादमरेर्दश ॥ २३ ॥

शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता ।
 पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिन्दम ॥ २४ ॥
 अल्पभाग्या हि मे माता कौशल्य्या रक्षिता मया ।
 शेने परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे ॥ २५ ॥
 दृको द्वाकृमयोध्यां च पृथिवी चापि लक्ष्मण ।
 तर्ह्यमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणं ॥ २६ ॥
 अर्थमभयर्भातश्च परलोकस्य चानघ ।
 तेन लक्ष्मण नाग्राहमात्मानमभिषेचये ॥ २७ ॥
 एतदन्यच्च करुणं विलम्ब्य विज्ञाने बद्ध ।
 अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तृष्णामुपविशत ॥ २८ ॥
 विलाप्योपरतं रामं गतार्चिप्रमिवानलं ।
 समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयति लक्ष्मणः ॥ २९ ॥
 ध्रुवमग्न्य पुरी राजन्नयोध्यायुधिनां वर ।
 निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ ३० ॥
 नैतदौपयिकं राम यदिदं परित्यजे ।
 विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥
 न च सीता त्वया हृता न चाहमपि राघव ।
 मूर्खतमपि जीवेव जलान्मत्स्याविवोदतौ ॥ ३२ ॥
 न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप ।
 द्रष्टुमिह्यमग्राहं स्वर्गं वापि त्वया विना ॥ ३३ ॥

ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य तां ।
न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३४ ॥

इत्ययोद्याकाण्डे श्रीरामविलापो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः
॥ ५३ ॥

CAPUT LIV.

COMMORATIO IN EREMO BHARADVAJ.

ते तु तस्मिन् महावृक्षे उपविष्टा रजनीं शुभां ।
विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात् प्रतस्थिरे ॥ १ ॥
यत्र भागीरथीं गङ्गां यमुनाभिप्रवर्तते ।
जगमुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमरुद्वनं ॥ २ ॥
ते भूमिभागान् विविधान् देशांश्चापि मनोहरान् ।
अदृष्टपूर्वान् संपश्यंस्तत्र तत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥
यथा ज्ञेयेण पश्यंश्च पुष्पितान् विविधान् दुमान् ।
निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥
प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे ध्रुममुच्छ्रितं ।
अग्नेर्नगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ॥ ५ ॥

नूनं प्राताः स्म संभेदं गङ्गायमुनयोर्वयं ।
 तथा हि श्रूयते शब्दा वारिणो वारिवर्षतः ॥ ६ ॥
 दत्तणि परिभिन्नानि वनर्त्तरूपज्ञीविभिः ।
 भरद्वाजाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा दुमाः ॥ ७ ॥
 धन्विनी तौ मुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे ।
 गङ्गायमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८ ॥
 रामस्त्राश्रममासाद्य त्रासयन् मृगपक्षिणः ।
 गत्वा मुहूर्तमध्यानं भरद्वाजमुपागमन् ॥ ९ ॥
 स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतं ।
 शंमितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषं ॥ १० ॥
 उताग्निरुत्रं दद्वैव महाभागः कृताञ्जलिः ।
 रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सीतया चाम्यत्रादयन् ॥ ११ ॥
 न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वतः ।
 पुत्रौ दशरथस्यात्रां भगवन् रामलक्ष्मणौ ॥ १२ ॥
 भार्या ममेयं कल्याणी वेदेहो जनकात्मजा ।
 मां चानुयाता विज्ञनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १३ ॥
 पित्रा प्रब्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः ।
 श्रयमन्वगमद्वाता वनमेव धृतव्रतः ॥ १४ ॥
 पित्रा नियुक्ता भगवन् प्रवेक्ष्यामस्तपोवनं ।
 धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
 उपानयत धर्मात्मा गामर्थमुदकं तथा ॥ १६ ॥
 नानाविधानन्नरसान् वन्यमूलफलाश्रयान् ।
 तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासं चाप्यभ्यकल्पयत् ॥ १७ ॥
 मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः ।
 राममागतमभ्यर्च्य सोऽभ्यनन्दत तं मुनिः ॥ १८ ॥
 परिगृह्य तु तामर्चामुपविष्टं स राघवं ।
 भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ १९ ॥
 चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्यामि त्वामिहागतं ।
 श्रुतं तव मया चैव विवासनमकारणं ॥ २० ॥
 अथकाशो विविक्षतोऽयं महानग्नोः समागमे ।
 पुण्यश्च रमणीयश्च वसतिरु भवान् सुखं ॥ २१ ॥
 एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः ।
 प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २२ ॥
 भगवन्नित आसन्नः पौरज्ञानपदो जनः ।
 मुदर्शमिरु मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमं ॥ २३ ॥
 आगमिष्यति वैदेही मां चापि प्रेक्षको जनः ।
 अनेन कारणेनाहमिरु वासं न रोचये ॥ २४ ॥
 एकांते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमं ।
 रमेत यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २५ ॥

इति रामवचः श्रुत्वा भरद्वाजो महामुनिः ।
 ध्यात्वा मुहूर्तमेकाग्रो रामं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन् निवत्स्यसि ।
 महर्षिसेवितः पुण्यः सर्वतः शुभदर्शनः ॥ २७ ॥
 गालांगुलानुचरितो वानरर्क्षनियेवितः ।
 चित्रकूट इति प्यातो गन्धमादनसंनिभः ॥ २८ ॥
 यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्षते ।
 कल्याणानि समाधत्ते न पापे कुरुते मनः ॥ २९ ॥
 ऋषयस्तत्र वरुवां विरुत्य शरदां शतं ।
 तपसा दिवमावृजः कपालागिरसा सह ॥ ३० ॥
 प्रविचित्रमहं मन्ये निवासं भवतः मुखं ।
 इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा सर्वकर्मिस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिं ।
 सभार्यं च सह भ्रात्रा प्रतिज्ञग्राह्यं धर्मवित् ॥ ३२ ॥
 तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः ।
 प्रपन्ना रत्नानां पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३३ ॥
 सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचिनः ।
 भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसन् मुखं ॥ ३४ ॥
 प्रभातायां तु शर्वर्यां भरद्वाजमुपगतः ।
 उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलितनेत्रसं ॥ ३५ ॥

शर्वरी भगवन्नग्य सत्यशील तवाश्रमे ।
 उषिताः स्नेहवसतिमनुजानातु नो भवान् ॥ ३६ ॥
 रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदं ।
 मधुमूलपालोपेतं चित्रकूटगिरिं व्रज ॥ ३७ ॥
 वासमौषधिकं मन्ये तव राम महाबल ।
 गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः स विश्रुतः ॥ ३८ ॥
 तत्र कुञ्जरवृथानि मृगवृथानि चैव हि ।
 विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥ ३९ ॥
 सरित्प्रश्रवणप्रस्थान गुहाकन्दरनिर्गणान् ।
 चरतः सीतया सार्द्धं नन्दिष्यति मनस्तव ॥ ४० ॥
 प्रकूटकोयटिभकोकिलस्वनैरू- ।
 विनोदयन्तं वसुधाधरं शिवं ।
 मृगैश्च मत्तैर्वज्रभिश्च कुञ्जरैः ।
 सुरम्यमासाद्य समावसाश्रमं ॥ ४१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरद्वाजाश्रमनिवासो नाम चतुःपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५४ ॥

CAPUT LV.

YAMUNAE TRAIECTUS.

उप्रिया रत्ननीं तत्र राजपुत्रावरिन्दमौ ।
 मर्हर्षिमभिवाद्याथ त्रगमतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १ ॥
 तेषां स्वस्त्ययनं चैव मर्हर्षिः स चकार ह ।
 प्रस्थितांस्तानभिप्रेत्य पिता पुत्रानिर्वारसान् ॥ २ ॥
 ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स मरुामुनिः ।
 भरद्वाजो मरुतेजा रामे सत्यपराक्रमे ॥ ३ ॥
 गङ्गायमनुयाः संधिमासाद्य मनुष्यभौ ।
 कलिन्दामनुगृहेतं नदीं पश्चान्मुखाश्रितां ॥ ४ ॥
 तस्यास्तोर्थं प्रचरितं प्रकामं प्रेक्ष्य राघव ।
 तत्र यूयं प्रवं कृत्वा तत्तांशुमतीं नदीं ॥ ५ ॥
 तस्या नद्याः परं परं नातिदूरे मरुादुमः ।
 सत्याभिधाचनः श्रीमान् न्यग्रोधो हरितहृदः ॥ ६ ॥
 नानासङ्ख्यगणावासः श्याम इत्यभिविश्रुतः ।
 तस्मिन् सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जीताशिपः शिवाः ॥ ७ ॥
 क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं द्रव्यं काननं ।
 शल्लकीवद्रीमिश्रं राम वंशैश्च यामुनैः ॥ ८ ॥

स पन्थाश्चित्रकूटस्य यातः सुवहुशो मया ।
 रम्यो मार्दवयुक्तश्च दविश्चैव विवर्जितः ॥ ११ ॥
 इति पन्थानमादिश्य महर्षिः स न्यवर्तत ।
 रामेण लक्ष्मणेनापि सीतया चाभिवाहितः ॥ १० ॥
 उपावृत्ते मुनौ तस्मिन् रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 कृतपुण्याः स्म सौमित्रे मुनिर्यत्रोऽनुकम्पते ॥ ११ ॥
 इति तौ पुरुषय्याघ्री मल्लयित्रा मनस्विनौ ।
 सीतामेवाग्रतः कृत्वा कलिन्दीं जग्मतुर्नदीं ॥ १२ ॥
 अग्रामाद्य तु कलिन्दीं शीघ्रश्रोतसमापगां ।
 चित्तामापेदिरे सद्यो नदीजलतितीर्षवः ॥ १३ ॥
 तौ काठसंघातमथो चक्रतुः सुमहाप्रभं ।
 शुष्कैर्वृक्षैः समाकीर्णमुशीरैश्च समावृतं ॥ १४ ॥
 ततो वितसशाखाश्च जम्बुशाखाश्च वीर्यवान् ।
 चकार लक्ष्मणग्रिह्वा सीतायाः सुखमासनं ॥ १५ ॥
 तत्र श्रियमित्राचित्त्वां रामो दशरथिः प्रियां ।
 रूपात् संलज्जमानां तामथारोपयत प्रभं ॥ १६ ॥
 पार्श्वे तत्र च वैदेक्ष्या वसने भूषणानि च ।
 प्रवे कठिनकाजं च रामश्चक्रे सह्ययुधिः ॥ १७ ॥
 आरोप्य सीतां प्रथमं संघाटं परिगृह्य च ।
 ततः प्रतेरतुर्यत्तौ वीरौ दशरथात्मजौ ॥ १८ ॥

कलिन्दीमथमायाता सीता तेनामवन्दत ।
 स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्मे पतिव्रतं ॥ ११ ॥
 यक्ष्ये त्वां गोसद्वेषेण सुराग्रदशतेन च ।
 स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिन्द्राकुपालितां ॥ १२ ॥
 कलिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृतान्नलिः ।
 तीर्त्तमेवाभिमंप्राप्ता दक्षिणं वरदर्शिनी ॥ १३ ॥
 ते तीर्णाः प्रवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनान् ।
 श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं रुखितहृदं ॥ १४ ॥
 न्यग्रोधं तमुपागम्य विदेही विदमव्रवीत् ।
 नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिव्रतं ॥ १५ ॥
 कौशल्यं चैव पश्येम मुमित्रां च यशस्विनीं ।
 इति सीतान्नलिं कृत्वा पर्यगहृद्वनस्यति ॥ १६ ॥
 श्रवलोचय तनः सीतामायाचतीमनिन्दितां ।
 दयितां च त्रिधेयां च रामो लक्ष्मणमव्रवीत् ॥ १७ ॥
 सीतामादाय गह त्वमग्रतो भरतानुज ।
 पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सायुधो द्विपदां वर ॥ १८ ॥
 यद्यत् फलं प्रार्थयते पुण्यं वा जनकात्मजा ।
 तत् तत् प्रयह्य विदेक्षा यत्रास्या रमते मनः ॥ १९ ॥
 गहतोस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा ।
 मातंगयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव ॥ २० ॥

दृक्कैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीं ।
 अदृष्टदृष्ट्यां पश्यन्ती रामं पप्रह साबला ॥ २९ ॥
 रमणीयान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्कटान् ।
 सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणाः ॥ ३० ॥
 विचित्रचालुकजलां हंससारसनादितां ।
 रेमे जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य तदा नदीं ॥ ३१ ॥
 क्रोशमात्रं ततो गत्वा श्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 बहून् मेथ्यान् मृगान् हत्वा चैतुर्यमुनावने ॥ ३२ ॥
 विहृत्य ते वर्हिणायूगनादिते ।
 शुभे वने वारणावानरायुते ।
 समं नदीवप्रमुषेत्य सत्वरं ।
 निवासमाज्ञमुर्देनदर्शनाः ॥ ३३ ॥

इत्यथोद्धाकाण्डे यमुनातरणं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः

॥ ५५ ॥

CAPUT LVI.

HABITATIO IN MONTE CHITRAKUTO.

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुतमनन्तरं ।
 प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुपुंगवः ॥ १ ॥
 सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनं ।
 संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २ ॥
 स सुतस्तु ततो भ्रात्रा समये प्रतिबोधितः ।
 जलौ निद्रां च तन्द्रां च प्रसक्तं च परिश्रमं ॥ ३ ॥
 तत उन्धाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलं ।
 पन्थानमृषिणोद्दिष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥ ४ ॥
 ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ।
 सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान् नगान् ।
 स्वैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥ ६ ॥
 पश्य भस्मातकान् विल्वान् नैररनुपसेवितान् ।
 फलपुष्पैरवनतान् नूनं शय्याम जीवितुं ॥ ७ ॥
 पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ।
 मधूनि मधुकरिभिः संभृतानि नगे नगे ॥ ८ ॥

- एष क्रोशति दत्त्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति ।
 रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ॥ १ ॥
 मातंगयूथानुसृतं पत्तिसंथानुनादितं ।
 चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिं ॥ १० ॥
 समभूमितले रम्ये दुर्मैर्वडुभिरावृते ।
 पुण्ये रंस्यामहे तावच्चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥
 ततस्तौ पादचारेण गह्वरौ सह सीतया ।
 रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटमनोहरं ॥ १२ ॥
 ।
 ॥ १३ ॥
 * । मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य नानादुमलतायुतः ।
 * वडुमूलफलो रम्यः स्वार्त्तावः प्रतिभाति मे ॥
 * मुनयश्च महात्मानो वसत्यस्मिन् शिलोच्छये ।
 * अयं वासो भवेत् तावदत्र सौम्य रमेमहि ॥
 * इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
 * अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादन ॥
 * तान् महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ।
 * आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य वै ॥
 * * राघवं प्रियसंयुक्तामिदं वचनमब्रवीत् ।
 * * ज्ञातं मया रघुश्रेष्ठ त्वदागमनकारणं ॥

- अत्र वासमृषीणां च सकाशे रोचय प्रभो ।
 •• इति तेन समाज्ञतः प्रियमाणो महारथः ॥
 •• तथेति प्रतिज्ञयाह ऋषिणोक्तं कृताञ्जलिः ।
 •• संनिवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥]
 ततोऽत्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ।
 लक्ष्मणानय दादृणि दृढानि च वराणि च ॥ १४ ॥
 कुरुष्ववावसथं सौम्य वासे मेऽभिरुतं मनः ।
 तस्य शैलस्य पादेऽस्मिन् विवित्ते सलिलावृते ॥ १५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान् दुमान् ।
 आग्रहारं ततश्चक्रे पर्णशालामरिंदमः ॥ १६ ॥
 तां निहितां वदकटां दृष्ट्वा रामः मुदर्शनां ।
 श्रुश्रुप्रमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 ऐषोयं मांसमाकृत्य शालां यक्ष्यामहे वयं ।
 कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥ १८ ॥
 मृगं हृत्वा नय क्षिप्रं लक्ष्मणेह श्रुमेक्षणा ।
 कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिधर्ममनुस्मर ॥ १९ ॥
 भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा ।
 चकार च यथोक्तं स तं रामः पुनरब्रवीत् ॥ २० ॥
 ऐषोयं श्रपयस्वैतत् शालां यक्ष्यामहे वयं ।
 त्वं सौम्य मुहूर्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसो ह्ययं ॥ २१ ॥

न लक्ष्मणः कृत्स्नमृगं कृत्वा मेध्यं प्रतापवान् ।
 अथ क्षित्तेषु सौमित्रिः समिद्धे ज्ञातवेदसि ॥ २२ ॥
 तं तु पक्षं समाज्ञाय निष्टप्तं ह्यिन्नशोणितं ।
 लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 अयं सर्वः समस्ताङ्गः श्रितः कृत्स्नमृगो मया ।
 देवता देवसंकाश यज्ञस्व कुशलो ह्यसि ॥ २४ ॥
 रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवान् यज्ञकोविदः ।
 संयक्षेणाकरोत् सर्वान् मन्त्रान् सत्रावसानिकान् ॥ २५ ॥
 दृष्ट्वा देवगणान् सर्वान् विवेशावसथं शुचिः ।
 बभूव च मनोज्ञादौ रामस्यामिततेजसः ॥ २६ ॥
 वैश्वदेवयन्त्रिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च ।
 वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्तयन् ॥ २७ ॥
 जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ।
 पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमं ॥ २८ ॥
 वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ।
 आश्रमस्थानुत्पाणि स्थापयामास राघवः ॥ २९ ॥
 वन्यैर्माल्यैः फलैर्मूलैः पक्षैर्मार्सैर्यथाविधि ।
 अर्द्धिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दर्भैश्च सप्तमिद्विषैः ॥ ३० ॥
 तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया ।
 तदा विविशतुः शालां सुश्रुभां शुभलक्षणां ॥ ३१ ॥

तां वृक्षपर्णरुदनां मनोज्ञां ।
 यथाप्रदेशं सुकृतां निवातां ।
 वासाय सर्वे विविश्रुः समताः ।
 सर्वां यथा देवगणाः सुधर्मां ॥ ३२ ॥
 सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं ।
 नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थीं ।
 ननन्द रामां मृगप्रक्षिप्तुष्टीं ।
 जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ ३३ ॥

इत्यथोद्धाकाण्डे चित्रकूटनिवासो नाम षट्षष्ट्याशः सर्गः
 ॥ ५६ ॥

CAPUT LVII.

SUMANTRAE REDITUS.

कथयित्वा मुदुःषार्त्तः सुमन्त्रेण चिरं सद् ।
 रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुरुः ॥ १ ॥
 * भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सभाजनं ।
 * आ गिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितं ॥ २ ॥
 अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा ह्युत्तमान् ।
 अथोद्धामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥

स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च ।
 पश्यन्नतिययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥
 ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽह्नि सार्थिः ।
 अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ ५ ॥
 स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
 सुमन्त्रश्चित्तयामास शोकवेगसमारुतः ॥ ६ ॥
 कश्चिन्न सगजा साश्वा सज्जना सज्जनाधिपा ।
 रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ॥ ७ ॥
 इति चित्तापरः सूतो वाग्निभिः शीघ्रयाधिभिः ।
 नगरद्वारमासाद्य तरितः प्रविवेश ह ॥ ८ ॥
 सुमन्त्रमभिगच्छन्तं शतशोऽथ सरस्वतः ।
 क्व राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन् नराः ॥ ९ ॥
 तेषां शशंस गङ्गायामहमापृष्ट्य राघवं ।
 अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥
 ते तीर्णा इति विज्ञाय वाप्यपूर्णमुखा नराः ।
 अहो धिगिति निःश्वस्य ह्य रामेति विचुक्रुशुः ॥ ११ ॥
 शुश्राव च वचस्तोषां वृन्दं वृन्दं च तिष्ठतां ।
 कृताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवं ॥ १२ ॥
 दानयज्ञविवारेषु समाज्ञेषु महत्सु च ।
 न द्रव्यामः पुनर्ज्ञातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ १३ ॥

किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहं ।
 इति रामेण नगरं पित्रेव परिपालितं ॥ १४ ॥
 वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वत्तरायणां ।
 राममेवाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनं ॥ १५ ॥
 स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः प्रिकृताननः ।
 यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहं ॥ १६ ॥
 सांज्वर्तार्यं रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च ।
 कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥
 ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः ।
 रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितं ॥ १८ ॥
 सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः ।
 मृतः किं नाम कौशल्यां क्रोशतीं प्रतिवक्ष्यति ॥ १९ ॥
 यथा च मन्ये दुर्जीविमेवं न सुकरं ध्रुवं ।
 आह्विय पुत्रे निर्याते कौशल्या यत्र जीवति ॥ २० ॥
 सत्यव्रतं तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् ।
 प्रदीप्त इव शोकेन विवेश सहसा गृहं ॥ २१ ॥
 स प्रविश्याष्टमां कक्ष्यां राजानं दीनमातुरं ।
 पुत्रशोकपरिगृह्णन्मपश्यत् पाण्डुरे गृहे ॥ २२ ॥
 अभिगम्य तमासीनं राजानमभिवाद्य च ।
 सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २३ ॥

स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विदुतमानसः ।
 मूर्हितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २४ ॥
 ततोऽन्तःपुरमाविडं मूर्हिते पृथिवीपतौ ।
 उत्क्षिप्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २५ ॥
 सुमित्रया तु सहिता कौशल्या पतितं पतिं ।
 उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 इमं तस्य महाभाग हृतं दुष्करकारिणः ।
 वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभापसे ॥ २७ ॥
 अग्रेममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव ।
 उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोके नः स्यात् सहायता ॥ २८ ॥
 देव यस्या भयाद्रामं नानुपृहसि सारथिं ।
 नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिभाष्यतां ॥ २९ ॥
 सा तथोक्त्वा महाराजं कौशल्या शोकलालसा ।
 धरण्यां निपपाताश्रु वाष्पविभ्रुतभाषिणी ॥ ३० ॥
 विलपन्तीं तथा दृष्ट्वा कौशल्यां पतितां भुवि ।
 पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः समन्तादुरुडुः स्त्रियः ॥ ३१ ॥

इत्यथोद्धाकाण्डे सुमन्त्रोपावर्तनं नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः

CAPUT LVIII.

RAMAE MANDATA NUNTIATA.

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहान् प्रत्यागतस्मृतिः ।
 अथाबुद्धाव तं सूतं रामवृत्तात्तकारणात् ॥ १ ॥
 तदा सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
 वृढं परमसंततं नवग्रहमिव दिपं ॥ २ ॥
 राजा तु रजसा सूतं धस्ताङ्गं समुपस्थितं ।
 अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ ३ ॥
 छा नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
 सोऽत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ॥ ४ ॥
 दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः ।
 भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ५ ॥
 यं धातमनुयाति स्म पदातिरथकुञ्जराः ।
 स वत्स्यति कथं रामो विज्ञनं वनमाश्रितः ॥ ६ ॥
 सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया ।
 राजपुत्रौ कथं पादैरवरुक्ष रथादगतौ ॥ ७ ॥
 सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ।
 वनं तत् प्रविशन्तौ तावच्चिनाविव मन्दरं ॥ ८ ॥

किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः ।
 सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मेथिली ॥ १ ॥
 आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय ।
 जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १० ॥
 इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ।
 उवाच वाचा राजानं स वाप्यपरिवदया ॥ ११ ॥
 अत्रवीन्मे महाराज धर्ममेवानुपालयन् ।
 अञ्जलिं राधवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ॥ १२ ॥
 सूत मद्बचनात् तस्य तातस्य विदितात्मनः ।
 शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः ॥ १३ ॥
 माता च मम कौशल्या कुशलं चाभिवादनं ।
 अप्रमादं च वक्तव्या तृयाश्चैनामिदं वचः ॥ १४ ॥
 धर्मनित्या यथाकालमग्न्यागारपरा भव ।
 देवि देवस्य पादौ च देववत् परिपालय ॥ १५ ॥
 अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृषु ।
 अनु राजानमार्यां च कैकेयीमम्ब कारय ॥ १६ ॥
 कुमारं भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् ।
 अथ ज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुस्मर ॥ १७ ॥
 भरतः कुशलं वाच्या वाच्यो मद्बचनेन च ।
 सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु ॥ १८ ॥

वक्तव्यश्च महाबाहुर्दिवाकुकुलनन्दनः ।
 पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ ११ ॥
 अतिक्रान्तवया राज्ञा मास्मै नमवरोरुधः ।
 कौमारराज्ये जीवस्व तस्यैवाज्ञा प्रवर्ततां ॥ १० ॥
 अत्र वीक्षापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।
 मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्धिनी ॥ ११ ॥
 लक्ष्मणास्तु सुसंकुदो निःश्वसन् वाक्यमब्रवीत् ।
 केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ १२ ॥
 राज्ञा तु खलु कैकेया लघु चाश्रित्य शासनं ।
 कृतं कार्यमकार्यं वा वयं येनाभिर्प्राडिताः ॥ १३ ॥
 यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितं ।
 वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतं ॥ १४ ॥
 इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतं ।
 रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये ॥ १५ ॥
 असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् ।
 जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनं ॥ १६ ॥
 अहं तावन्महाराज्ञे पितृवं नोपलक्षये ।
 भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ १७ ॥
 सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतं ।
 सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं वनेन कर्मणा ॥ १८ ॥

सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रव्राज्य धार्मिकं ।
 सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति ॥ २९ ॥
 ज्ञानकी तु महाराज निःश्वसन्ती तपस्विनी ।
 भूतोपहृतचित्तेव विठिता विस्मृता स्थिता ॥ ३० ॥
 अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी ।
 तेन दुःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिश्रुष्यता ।
 मुमोच सद्गता वाप्यं प्रयान्तमुपवीक्ष्य सा ॥ ३२ ॥

इत्ययोऽध्याकाण्डे रामसंदेशाख्यानं नाम अष्टपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५८ ॥

CAPUT LIX.

DASARATHAE QUERELA.

इति ब्रुवन्तं संदेशं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमं ।
 ब्रूक्ष्यशेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रो वाक्यविल्लावः ।
 कथयामास भूयोऽपि रामवृत्तान्तविस्तरं ॥ २ ॥

जटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणी ।
 गङ्गामुत्तीर्य तौ वीरौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ॥ ३ ॥
 अग्रतो लक्ष्मणी यातः पालयन् रघुनन्दन ।
 तांस्तथा गहृतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ॥ ४ ॥
 मम वध्या निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि ।
 उद्धमश्रु विमुञ्चतो रामे संप्रस्थिते वनं ॥ ५ ॥
 उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामय कृत्वाहमञ्जलिं ।
 प्रस्थितो रथमास्थाय तदुःखमपि धारयन् ॥ ६ ॥
 गुरेन सह कृत्स्नं तु तत्रैव दिवसं स्थितः ।
 आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ७ ॥
 वियये ते महाराज रामव्यसनकर्षिताः ।
 ग्रपि वृक्षाः परिघ्राणाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ८ ॥
 उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च ।
 परिशुष्कापलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ ९ ॥
 न च सूर्यन्ति सञ्चानि व्याला न प्रसरन्ति च ।
 रामशोकाभिभूतं तन्निष्कृन्नामिव काननं ॥ १० ॥
 जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ।
 नातिभाक्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथा पुरा ॥ ११ ॥
 अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ।
 न चाभिरामानारामान् पश्यामि पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥

प्रविशन्तमयोध्यायां न कश्चिदभिनन्दति ।
 नरा राममपश्यन्तो निःश्चसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ १३ ॥
 देव राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतं ।
 हरादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गगतो जनः ॥ १४ ॥
 कूर्मैर्विमनैः प्रासादिर्वेद्य रथमागतं ।
 क्लाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्षिताः ॥ १५ ॥
 श्रायतैर्विमलैर्नेत्रैश्चुवेगपरिभुतैः ।
 अन्योन्यमभिबीज्यते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १६ ॥
 नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च ।
 अरुमार्ततया कंचिद्विशेषं नोपलक्ष्ये ॥ १७ ॥
 निरानन्दा महाराज रामप्रव्राजनातुरा ।
 कौशल्या पुत्रहृत्नेव अयोध्या प्रतिभाति मां ॥ १८ ॥
 मृतस्य वचनं श्रुत्वा राजा परमदीनवत् ।
 वाप्योपहनया वाचा तं मृतमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 कैकेया विनियुक्तान पापाभिजनभावया ।
 मया न मल्लकुशलैर्वृद्धैः सह सुमन्त्रितं ॥ २० ॥
 न मुहुर्दिनं चामात्यैर्मन्त्रयित्वा न नेगमैः ।
 मयायमर्थः संमोहात् स्वीकृतोः सहसा कृतः ॥ २१ ॥
 भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् ।
 कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं मृतं यदह्या ॥ २२ ॥

- मृतं यद्यस्ति ते किञ्चिन्मयापि सुकृतं कृतं ।
 त्वं प्रापयाश्रु मां रामं प्राणाः संवरयन्ति मां ॥ २३ ॥
 यद्यग्यापि ममैवाज्ञा निवर्तय तु राघवं ।
 न शक्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुं ॥ २४ ॥
 अथ वापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति ।
 मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २५ ॥
 सिन्दुस्कन्धो महेष्वासः छासौ लक्ष्मणपूर्वजः ।
 यदि जीवामि साधेनं पश्येयं सह सीतया ॥ २६ ॥
 ह्य राम रामानुज ह्य ह्य वैदेहि तपस्विनि ।
 न मां ज्ञानीत दुःखेन म्रियमाणमनायवत् ॥ २७ ॥
 • स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः ।
 • अथगाढः सुदुष्यारं शोकसागरमव्रवीत् ॥ २८ ॥
 • रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः ।
 • अक्षितोर्मिमहावर्तो वाष्पफेनजलाविलः ॥ २९ ॥
 • बाहुविलेपमीनोऽसौ विक्रन्दितमहास्वनः ।
 • प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवडवामुखः ॥ ३० ॥
 • रामाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः ।
 • ध्रुवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायुतः ॥ ३१ ॥
 • यस्मिन् वत निमग्नोऽहं कौशल्ये राघवं विना ।
 • दुस्तरौ जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ ३२ ॥

अशोभनं योऽकृमिकृत्य राघवं ।
 दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणं ।
 इतीव राजा विलपन् मक्यायशाः ।
 पयात तूर्णं शयने सुमूर्हितः ॥ ३३ ॥

इत्यथोद्याकाण्डे दशरथविलापो नाम एकोनषष्टितमः
 सर्गः ॥ ५१ ॥

CAPUT LX.

CAUSALYAE CONSOLATIO.

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः ।
 धरण्यां गतमन्वेव कौशल्या सृतमब्रवीत् ॥ १ ॥
 नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ।
 तान् विना क्षणमप्यस्य जीवितुं नोत्सहे क्वरुं ॥ २ ॥
 निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकान् नय मामपि ।
 अथ तान् नानुगहामि गमिष्यामि यमक्षयं ॥ ३ ॥

वाय्वेगोपरुतया न वाचा सज्जमानया ।
 इदमाश्वासयन् देवीं मृतः प्राञ्जलिर्ब्रवीत् ॥ ४ ॥
 त्यज्ज शोकं च मोहं च संश्रमं दुःखजं तथा ।
 व्यवधूय हि संतापं वने वत्स्यति राघवः ॥ ५ ॥
 लक्ष्मणाश्चापि रामस्य पादौ परिचरन् वने ।
 आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥
 विज्ञेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव ।
 विश्रम्भं लभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥
 नास्या दैन्यकृतं किञ्चित् सुमृन्ममपि लक्ष्यते ।
 उचिनेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मे ॥ ८ ॥
 नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा ।
 तथैव रमते सीता निर्गुणेषु वनेष्वपि ॥ ९ ॥
 बालेव रमते सीता बालचन्द्रनिभानना ।
 रामारामे ह्यदीनात्मा विज्ञेऽपि वने सती ॥ १० ॥
 तद्वतं हृदयं यस्यास्तदधीनं च जीवितं ।
 अयोध्या हि भवेत् तस्या रामहृदिना तथा वनं ॥ ११ ॥
 परिपृहति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ।
 गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान् विविधानपि ॥ १२ ॥
 रामं वा लक्ष्मणं वापि पृष्ट्वा जानाति ज्ञानकी ।
 अयोध्याक्रोशमात्रे तु विह्वारमिव संश्रिता ॥ १३ ॥

इदमेव स्मराम्यस्याः सकृत्सैवोपज्ञलियतं ।
 कैकेयीसंश्रितं जल्यं नेदानीं प्रतिभाति मां ॥ १४ ॥
 धंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादतः पर्युपस्थितं ।
 ह्लादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 अघना वातवेगेन संघमेणातपेन च ।
 न विगहति वैदेक्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १६ ॥
 सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रसमगुति ।
 वदनं तद्वदन्वाया वैदेक्या न विकम्पते ॥ १७ ॥
 अलन्तारसरत्नाभावलन्तारसवर्जितौ ।
 अद्यापि चरणी तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥
 नृपुत्रोदुदहन्नेव खिलं गहति भामिनी ।
 इदानीमपि वैदेकी तद्रागाद्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥
 गते वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता ।
 नाकारयति संत्रासे वाहू रामस्य संश्रिता ॥ २० ॥
 न शोच्यास्ते न चात्मा ते शोच्यो नापि नराधिपः ।
 इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतं ॥ २१ ॥
 त्रिभूय शोकं परिहृष्टमानसा ।
 महर्षियाने पथि सुव्यवस्थिताः ।
 वने रता वन्यफलाशनाः पितुः ।
 शुभां प्रतिज्ञां परिपालयन्ति ते ॥ २२ ॥

तथा हि सूतेन सुयुक्तवादिना ।
 निवार्यमाणा सुतशोककर्षिता ।
 न चैव देवी विरराम कृत्रिणान् ।
 प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्यासमाध्यासो नाम षट्ठितमः सर्गः

॥ ६० ॥

CAPUT LXI.

CAUSALYAE QUIRELA.

वनं गते धर्मरते राने स्मयतां वरे ।
 कौशल्या रुदती स्वार्त्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ।
 सानुक्रोशो वदान्वच्च प्रियवादी च राघवः ॥ २ ॥
 कथं नरवरश्चेद पुत्रो तौ ससु सीतया ।
 दुःखितौ सुखसंवृद्धौ वने दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ ॥
 सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता ।
 कथमुल्लं च शीतं च वैदेही विपहिष्यति ॥ ४ ॥

भुक्काशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभं ।
 वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोदयति ॥ ५ ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभसमन्विता ।
 कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनं ॥ ६ ॥
 महेन्द्रधनुसंकाशः क्व नु शेते मदाभुजः ।
 भुजं परिधसंकाशमुपधाय सहानुजः ॥ ७ ॥
 पद्मवर्णं सुकेजालं पद्मनिःश्वासमुत्तमं ।
 कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करक्षणे ॥ ८ ॥
 वज्रसारमयं नूनं रुदयं मे न संशयः ।
 अयमप्यत्वा न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९ ॥
 यत् त्वया करुणं कर्म व्यपाक्य मम बान्धवाः ।
 निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने ॥ १० ॥
 यदि पञ्चदशे वर्षे राधये पुनरेष्यति ।
 जङ्घाद्राज्यं च कोशं च भरतां नापलब्धये ॥ ११ ॥
 भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित् स्वानेव बान्धवान् ।
 ततः पश्चात् समीक्षिते कृतकार्या द्विर्षमान् ॥ १२ ॥
 तत्र ये गुणवत्तश्च विद्वांसश्च द्विज्ञातयः ।
 न पश्चात् तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोयमाः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणेष्वपि नृपेषु भुक्तशेषं द्विज्ञोत्तमाः ।
 नाभ्युपैतुमलं प्राज्ञाः शृङ्गहेदमिवर्षमाः ॥ १४ ॥

एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ।
 भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते ॥ १५ ॥
 न परेणाकृतं भव्यं व्याघ्रः खादितुमिहति ।
 एवमेव नरव्याघ्रः परिलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥
 रुक्मिराज्यं पुरोडाशाः कुशा वृषाश्च खादिराः ।
 नैतानि यातयामानि कल्यन्ते पुनरधरे ॥ १७ ॥
 तथा क्वात्तमिदं राज्यं कृतसारां सुरामिव ।
 नाभिमलुमलं रामो नटसोममिवाध्वरं ॥ १८ ॥
 नैवंविधममत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
 बलवानिव शार्दूलो बलधरमिमर्जनं ॥ १९ ॥
 नैतस्य संहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ।
 अर्धमं त्रिहं धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयन्तु ॥ २० ॥
 नन्वसौ काञ्चनः वाणैर्महावीर्यो महाभुजः ।
 युगान्त एव भूतानि सगरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥
 स तादृशः सिंहवलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
 स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥
 * द्विजातिचलितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ।
 * यदि ते धर्मनिरुते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥
 गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।
 तृतीया ज्ञातयो राजन् चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥

तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाश्रितः ।
(ज्ञातिभिश्च विपुक्ताहं) सर्वथा हि कृता त्वया ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कौशल्याविलापो नाम एकषष्टितमः
सर्गः ॥ ६१ ॥

CAPUT LXII.

DASARATHAE PLACATIO.

एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकिया ।
श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः ॥ २ ॥
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुत्तं च निःश्वसन् ।
कौशल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चित्तामुपागमत् ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात् कर्म दुष्कृतं ।
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।
दाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितथ्यते ॥ ५ ॥

दक्षमानस्तु शोकाभ्यां कौशल्यामाह भूमिपः ।
 वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाञ्जुषः ॥ ६ ॥
 प्रसादये त्वां कौशल्ये रचितोऽयं मयाञ्जलिः ।
 वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥
 भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान् निर्गुणोऽपि वा ।
 धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि देवतं ॥ ८ ॥
 सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा ।
 नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि मुदुःखितं ॥ ९ ॥
 तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितं ।
 कौशल्या व्यसृजद्वाक्यं प्रणाल्नीव नवोदकं ॥ १० ॥
 सा मूर्ध्नि वद्धा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिं ।
 संभ्रमादग्रवीत् त्रस्ता त्वरमाणान्नरं वचः ॥ ११ ॥
 प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतिततास्मि ते ।
 याचितास्मि कृता देव क्षतव्याहं न हि त्वया ॥ १२ ॥
 नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ।
 उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या संप्रसाद्यते ॥ १३ ॥
 ज्ञानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां ज्ञाने सत्यवादिनं ।
 पुत्रशोकार्तया तत् तु मया किमपि भाषितं ॥ १४ ॥
 शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतं ।
 शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १५ ॥

शक्य आपतितः सोढुं प्रहारो रिपुकस्ततः ।
 सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ १६ ॥
 वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते ।
 यः शोककृतरुषायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १७ ॥
 तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते ।
 नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं भरुत् ॥ १८ ॥
 एवं हि कथयन्त्यास्तु कौशल्यायाः प्रुभं वचः ।
 मन्दरश्मिरभूत् सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥
 अथ प्रह्लादितो वाक्यैर्देव्या कौशल्याया नृपः ।
 शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ २० ॥

इत्यथोद्याकाण्डे दशरथप्रसादनं नाम द्विषष्टितमः सर्गः

॥ ६२ ॥

CAPUT LXIII.

EREMITAE FILIUS INTERFECTUS.

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपकृतचेतनः ।
 अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपगत ॥ १ ॥
 रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमं ।
 आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरं ॥ २ ॥
 स राजा रजनीं पठौ रामे प्रव्राजिते वनं ।
 अर्द्धरात्रे दशरथः संस्मरन् दुष्कृतं कृतं ॥ ३ ॥
 कौशल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ।
 यदि जगर्षि कौशल्ये शृणु मेऽवहिता वचः ॥ ४ ॥
 यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभं ।
 तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ५ ॥
 गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलं ।
 दोषं वा यो न जानाति स बाल इति ह्युच्यते ॥ ६ ॥
 कश्चिदाम्रवणं ह्रिद्या पलाशांश्च निषिञ्चति ।
 पुण्यं दृष्ट्वा फले गृध्रुः स शोचति फलागमे ॥ ७ ॥
 अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधावति ।
 स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेवकः ॥ ८ ॥

सोऽहमागवणं ह्रिष्टा पलाशांश्च न्यषेचयं ।
 रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ १ ॥
 लब्धशब्देन कौशल्ये कुमारेण धनुष्मता ।
 कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतं ॥ १० ॥
 तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतं ।
 संमोहादिकृत् वाल्मेन यथा स्याद्वक्षितं विषं ॥ ११ ॥
 यथान्यः पुरुषः कश्चित् पलाशैर्मोहितो भवेत् ।
 एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेद्यमिदं फलं ॥ १२ ॥
 देव्यनूठा त्वमभवो गुवराज्ञो भवाम्यहं ।
 ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्धिनी ॥ १३ ॥
 अयास्य हि रसान् भीमान् तात्वा च जगदंशुभिः ।
 परेताचरितां भीमां रविराविशते दिशं ॥ १४ ॥
 उल्लमत्तर्द्धे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः ।
 ततो जघृषिरे सर्वे भेकसारङ्गवर्हिणः ॥ १५ ॥
 क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृद्गादिव पतत्रिणः ।
 वृष्टिवातावधूताग्रान् पादपानभिषेदिरे ॥ १६ ॥
 पतितेनाम्भसा ह्रन्नः पतमानेन चासकृत् ।
 आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १७ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि श्रोतांसि विमलान्यपि ।
 शृश्रुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजंगवत् ॥ १८ ॥

तस्मिन्नतिमुखे काले धनुष्मानिषुमान् रथी ।
 व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वयां नदीं ॥ ११ ॥
 निषाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं नदीं ।
 अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥ २० ॥
 यथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
 अचक्षुर्विषये धोषं वारुणस्यैव नर्दतः ॥ २१ ॥
 ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोषमं ।
 शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयं ॥ २२ ॥
 तत्र वागुपमि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ।
 ह्रा हेति पततस्तोये वाणाद्यथितमर्मणः ॥ २३ ॥
 तस्मिन् निपतिते वाणे वागभूत् तत्र मानुषी ।
 कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेत् तु तपस्विनि ॥ २४ ॥
 प्रविविक्तां नदीं रात्राबुद्धारोऽरुमागतः ।
 शृणुणाभिरुतः केन कस्य वायकृतं मया ॥ २५ ॥
 ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ।
 कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ॥ २६ ॥
 जटाभार्धरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ।
 को वधेन ममार्थी स्यात् किं वास्यापकृतं मया ॥ २७ ॥
 एवं निष्पालमारब्धं केवलानर्थसंकृतं ।
 न कश्चित् साधु मन्येत यथैव गुरुतत्पणं ॥ २८ ॥

नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ।
 मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मदधे ॥ २९ ॥
 तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ।
 मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ ३० ॥
 वृद्धौ च मातापितरावरुं चैकेषुणा रूतः ।
 केन स्म निरुताः सर्वे सुवलेनाकृतात्मना ॥ ३१ ॥
 तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ।
 कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्थापतदुषि ॥ ३२ ॥
 तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ।
 अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं रूतं ॥ ३३ ॥
 श्रवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलसोदकं ।
 पांशुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यपीडितं ॥ ३४ ॥
 स मामुद्दीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनं ।
 इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा ॥ ३५ ॥
 किं तवापकृतं राजन् वने निवसता मया ।
 त्रिर्हार्पुर्महो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥ ३६ ॥
 एकेन खलु वाणेन मर्माण्यभिरुते मयि ।
 द्वावन्धौ निरुतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ ३७ ॥
 तौ नूनं दुर्वलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ।
 चिरमाशाकृतां कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः ॥ ३८ ॥

न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ।
 पिता यन्मां न जानीति शयानं पतितं भुवि ॥ ३१ ॥
 ज्ञानत्रयि च किं कुर्यादशक्तश्चापरिक्रमः ।
 भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगं ॥ ३० ॥
 पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचद्व राघव ।
 न त्वामनुदरेत् क्रुद्धो वनमग्निरिवधितः ॥ ३१ ॥
 इयमेकपदी राजन् यतो मे पितुराश्रमः ।
 तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शयेत् ॥ ३२ ॥
 विशल्यं कुरु मां राजन् मर्म मे निशितः शरः ।
 रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ॥ ३३ ॥
 सशल्यः क्षिप्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ।
 इति मामाविशश्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे ॥ ३४ ॥
 दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ।
 लक्षयामास हृदये चिन्तां मुनिमुतस्तादा ॥ ३५ ॥
 ताम्यमानः स मां कृद्वाडुवाच परमार्त्तवत् ।
 सीदमानो विवृत्ताङ्गश्चेष्टमानो गतः क्षयं ॥ ३६ ॥
 संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहं ।
 ब्रह्मकृत्याकृतं पापं हृदयादपनीयतां ॥ ३७ ॥
 न द्विजातिरहं राजन् मा भूत् ते मनसो व्यथा ।
 शूद्रायामस्मि वैश्येन ज्ञातो जनपदाधिप ॥ ३८ ॥

इतीव वदतः कृष्णाद्वाणाभिरुतमर्मणः ।

विघूर्णतो विवेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥ ४१ ॥

तस्य वाताम्यमानस्य तं वाणमरुमुद्धरं ।

स मामुद्धीक्ष्य संत्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे मुनिपुत्रवधो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः

॥ ६३ ॥

CAPUT LXIV.

DASARATHAE OBITUS.

वधमप्रतिवृषं तु मरुर्पेस्तस्य राघवः ।

प्रलपन्नेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

तदज्ञानान्मरुत् पापं कृत्वाहं व्याकुलेन्द्रियः ।

एकस्त्वचित्तयं वृद्धा कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥

ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा ।

आश्रमं तमहं प्राप यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥

तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ ।

अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥

तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिश्रमौ ।
 तामाशां मत्कृते ह्रीनावुपासीनावनाथवन् ॥ १ ॥
 पादशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत ।
 किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ६ ॥
 यत्र दत्तमिदं तात सलिले क्रीडता त्वया ।
 उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमं ॥ ७ ॥
 यद्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया ।
 न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ८ ॥
 त्वं गतिस्त्वगतीनां च चतुस्त्वं ह्रीनचतुषां ।
 समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वं नाभिभाषसे ॥ ९ ॥
 मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया ।
 ह्रीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाब्रुवं ॥ १० ॥
 मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्वलं ।
 आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयं ॥ ११ ॥
 क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ।
 सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजं ॥ १२ ॥
 भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ।
 जिघांसुः श्वापदं किञ्चिन्निषाने वागतं गजं ॥ १३ ॥
 ततः श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
 द्विपोऽयमिति मत्वा हि वाणेनाभिरुतो मया ॥ १४ ॥

गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि ।
 विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसं ॥ १५ ॥
 ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः ।
 स मया सहसा वाण उद्धृतो मर्मतस्तदा ॥ १६ ॥
 स चोद्धृतेन वाणेन तत्रैव स्वर्गमास्थितः ।
 भगवन्तावुभौ शोचन् वृद्धाविति विलप्य च ॥ १७ ॥
 अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहृतो मया ।
 शेषमेवंगते यत् स्यात् तत् प्रसीदतु मे मुनिः ॥ १८ ॥
 स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मयोक्तमघशंसिना ।
 नाशकत् तीव्रमायासमकर्तुं भगवानृषिः ॥ १९ ॥
 स वाण्यपूर्णवदनो निःश्वसन् शोकमूर्हितः ।
 मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितं ॥ २० ॥
 गृहेतदशुभं कर्म न स्म मेऽकथयः स्वयं ।
 फलेन्मूर्धा स्म ते राजन् सद्यः शतसहस्रधा ॥ २१ ॥
 क्षत्रियेण वधो राजन् वानप्रस्थे विशेषतः ।
 ज्ञानपूर्वकृतः स्थानाच्छ्यावयेदपि वज्रिणां ॥ २२ ॥
 * सप्तधा तु फलेन्मूर्धा मुनौ सपसि तिष्ठति ।
 * ज्ञानाद्विसृजतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मचारिणि ॥ २३ ॥
 अज्ञानाद्वि कृतं यस्मादिदं तेनैव जीवसि ।
 अयि क्षात्र्य कुलं न स्याद्वाघवाणां कुतो भवान् ॥ २४ ॥

नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत ।
 अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनं ॥ २५ ॥
 रुधिरैणावसित्ताङ्गं प्रकीर्णाग्निवाससं ।
 शयानं भुवि निःसंगं धर्मराजवशं गतं ॥ २६ ॥
 अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ ।
 अस्पर्शयं दृतं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २७ ॥
 तं पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासज्य तपस्विनं ।
 निषेततुः शरीरेऽस्य पिता चैनमुवाच ह ॥ २८ ॥
 नाभिवाद्यसे माद्य न च मामभिभाषसे ।
 किं च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ॥ २९ ॥
 नन्वहं तेऽप्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक ।
 किं नु नालिङ्गसे पुत्र सुकुमारवचो वद ॥ ३० ॥
 कस्य वापररात्रेऽहं श्रोण्यामि हृदयंगमं ।
 अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३१ ॥
 को मां संध्यामुपास्यैव स्नाया द्रुतद्रुताशनः ।
 श्लाघयिष्यत्युपासितः पुत्रशोकभयादितं ॥ ३२ ॥
 कन्दमूलफलं कृत्वा को मां प्रियमित्रातिथिं ।
 भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रयत्नमनायकं ॥ ३३ ॥
 इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीं ।
 कथं वत्स भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीं ॥ ३४ ॥

तिष्ठ मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।
 श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३५ ॥
 उभावपि च शोकार्तावनाथौ कृपणौ वने ।
 क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया ह्रीनौ यमक्षयं ॥ ३६ ॥
 ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारती ।
 क्षमतां धर्मराज्ञो मे विभूयात् पितरावयं ॥ ३७ ॥
 दानुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशः ।
 ईदृशस्य ममाक्षयामेकामभयदक्षिणां ॥ ३८ ॥
 अयापोऽसि यथा पुत्र निवृत्तः पापकर्मणा ।
 तेन सत्येन गहाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनां ॥ ३९ ॥
 यां हि शूरा गतिं यान्ति संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
 कृतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ४० ॥
 यां गतिं सगरः शैव्यो दिलीपो जनमेजयः ।
 नहुषो धुन्धुमारश्च प्रातास्तां गह पुत्रक ॥ ४१ ॥
 या गतिः सर्वसाधूनां स्वाध्यायात् तपसश्च या ।
 भूमिदस्याद्विताग्रेष्व एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४२ ॥
 गोसहस्रप्रदातृणां गुरुसेवाभूतामपि ।
 देहन्यासकृतां या च तां गतिं गह पुत्रक ॥ ४३ ॥
 न हि तस्मिन् कुले ज्ञातो गहन्यकुशलां गतिं ।
 स तु यास्यति येन त्वं निवृत्तो मम बान्धवः ॥ ४४ ॥

एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् ।
 ततो ऽस्मै कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४५ ॥
 स तु दिव्येन वृषेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ।
 (क्षतं शरीरमुत्सृज्य) पितरौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ४६ ॥
 स्थानमस्मि महत् प्राप्तो भवतोः परिचरणात् ।
 भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपेक्षतः ॥ ४७ ॥
 एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वयुमता ।
 स्वर्गमथारुहत् क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४८ ॥
 स कृत्वाथोदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया ।
 मामुवाच महतेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितं ॥ ४९ ॥
 अग्रेव जहि मां राजन् मरणे नास्ति मे व्यथा ।
 यः शरेणैकपुत्रं मां त्वमकारिपुत्रकं ॥ ५० ॥
 त्वया तु यद्विज्ञानान्निदतो मे स बालकः ।
 तेन त्वामपि शश्वे ऽहं मुटुःखमतिदारुणं ॥ ५१ ॥
 पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतं ।
 एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि ॥ ५२ ॥
 अज्ञानात् तु हतो यस्मात् क्षत्रियेण त्वया मुनिः ।
 तस्मात् त्वां नाविशत्राशु ब्रह्महत्या नराधिय ॥ ५३ ॥
 त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ।
 जीवितान्तकरो धोरो दातारमिव दक्षिणा ॥ ५४ ॥

एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं वदुः ।
 चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५५ ॥
 तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयं ।
 तदा बाल्यात् कृतं देवि शब्दवेधानुशिक्षिणा ॥ ५६ ॥
 तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः ।
 अग्रथ्यैः सह संभुक्तो व्याधिरन्नरसे यथा ॥ ५७ ॥
 तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः ।
 यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितं ॥ ५८ ॥
 इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्यामारु तु भूमिपः ।
 चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौशल्ये साधु मां स्पृश ॥ ५९ ॥
 यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ।
 धनं वा यौवराज्यं वा जीवियमिति मे मतिः ॥ ६० ॥
 न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतं ।
 सदृशं तत् तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ ६१ ॥
 दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेदुवि विचक्षणाः ।
 कश्च प्रब्राज्यमानो वा नासूयेत् पितरं सुतः ॥ ६२ ॥
 चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ।
 हृता वैवस्वतस्यैते कौशल्ये वर्यन्ति मां ॥ ६३ ॥
 अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ।
 न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमं ॥ ६४ ॥

तस्यादर्शनज्ञः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ।
 उच्छ्रोषयति वै प्राणान् वारिस्तोकमिवातपः ॥ ६५ ॥
 न ते मनुष्या देवास्ते ये चारु श्रुभकुण्डलं ।
 गुप्यं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्णं पञ्चदशे पुनः ॥ ६६ ॥
 कौशल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतीव मे ।
 वेदये न च संयुक्तान् शब्दस्पर्शरसानहं ॥ ६७ ॥
 चित्तनाशाद्विषम्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि मे ।
 क्षीणमोहस्य दीपस्य संसक्ता रश्मयो यथा ॥ ६८ ॥
 अथमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनं ।
 संसाध्यति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥ ६९ ॥
 ह्य राघव महाबाहो ह्य ममायासनाशन ।
 ह्य पितृप्रिय मे नाथ ह्य ममासि गतः सुत ॥ ७० ॥
 ह्य कौशल्ये न पश्यामि ह्य सुमित्रे तपस्विनि ।
 ह्य नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ॥ ७१ ॥
 इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च संनिधौ ।
 राज्ञा दशरथः शोचन् जीवितान्तमुपगमत् ॥ ७२ ॥

इत्ययोद्याकाण्डे दशरथप्राणत्यागो नाम चतुःषष्टितमः
 सर्गः ॥ ६४ ॥

CAPUT LXV.

GYNAECEI EULATUS.

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरे ऽहनि ।
 वन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत् पार्थिवनिवेशनं ॥ १ ॥
 सूताः परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः ।
 गायकाः स्तुतिशीलाश्च निनदतः पृथक् पृथक् ॥ २ ॥
 राजानं स्तुवतां तेषामुत्तमाभिहिताशिषा ।
 प्रासादाभोगविस्तीर्णाः स्तुतिशब्दो ऽभ्यवर्तत ॥ ३ ॥
 ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवाद्काः ।
 अयदानान्युदाकृत्य पाणिवादन्यवादयन् ॥ ४ ॥
 तेन शब्देन विदग्धाः प्रतियुद्धाश्च सस्वनुः ।
 शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५ ॥
 व्याकृताः पुण्यशब्दाश्च वीणानां चापि निस्वनाः ।
 आशीर्गियं च गाथानां पूरयामास वेश्म तत् ॥ ६ ॥
 ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकाविदाः ।
 स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथा पुरा ॥ ७ ॥

हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं काञ्चनेर्घटेः ।
 ग्रानिन्युः स्नातशिन्नाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥
 मङ्गलालम्बनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् ।
 उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ॥ ९ ॥
 सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं विधिवदर्चितं ।
 सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत् तदभूदाभिरुहारिकं ॥ १० ॥
 तत् तु सूर्योदयं यावत् सर्वं परिसमुत्सुकं ।
 तस्यावनुपसंप्राप्तं किंस्विदित्युपशङ्कितं ॥ ११ ॥
 अथ याः कोशलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः ।
 ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥
 न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किञ्चिदप्युपलेभिरे ।
 ताः स्त्रियः स्वप्रशस्तिज्ञाश्चेष्टासंचलनादिषु ॥ १३ ॥
 ता वेषयुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ।
 प्रतिथ्योतस्तृणायाणां सदृशं संचक्राशिरे ॥ १४ ॥
 अथ संदेहयानानां दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवं ।
 यत् तदाशङ्कितं पापं तस्य ज्ञेयं विनिश्चयः ॥ १५ ॥
 कौशल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते ।
 प्रमुते न प्रबुध्येते यथा कालसमन्विते ॥ १६ ॥
 निष्प्रभा च विवर्णा च सन्ना शोकेन संनता ।
 न व्यराजत कौशल्या तारेव तिमिरावृता ॥ १७ ॥

कौशल्यानन्तरं राज्ञः सुमित्रा तदनन्तरं ।
 न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुतुलितानना ॥ १८ ॥
 ते च दृष्ट्वा तदा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपं ।
 सुप्तमेवोद्धतप्राणमन्तःपुरममन्यत ॥ १९ ॥
 ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरं ता वराङ्गनाः ।
 करेणाव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ २० ॥
 तासामाक्रन्दशब्देन सहस्रोद्वात्सलोचनाः ।
 कौशल्या च सुमित्रा च त्यक्तानिद्रे वभूवतुः ॥ २१ ॥
 कौशल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवं ।
 ह्रा भर्तेति परिक्रुश्य पेपतुर्धरणीतले ॥ २२ ॥
 सा कोशलेन्द्रदुहिता चेष्टमाना महीतले ।
 न भ्राजते रजोधस्ता तारेव गगनच्युता ॥ २३ ॥
 नृपे शान्तगुणे जाते कौशल्यां पतितां भुवि ।
 अयथंस्ताः स्त्रियः सर्वा कृतां नागवधूमिव ॥ २४ ॥
 ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः ।
 रुदत्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ॥ २५ ॥
 ताभिः स बलवान् नादः क्रोशन्तीभिरनुदुतः ।
 येन स्फीतीकृतो भूयस्तद्गृहं समनादयत् ॥ २६ ॥
 तत् परित्रस्तसंभ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलं ।
 सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्तबान्धवं ॥ २७ ॥

सद्यो निपतितानन्दं दीनविल्लावदर्शनं ।
वभूव नरदेवस्य सदा दिटान्तमेयुषः ॥ २८ ॥

इत्ययोथाकाण्डे अन्तःपुरक्रन्दनं नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः
॥ ६५ ॥

CAPUT LXVI.

FUNUS DASARATHAE SEPOSITUM.

तमग्निमिव संशान्तमम्बुदूनिमिवाण्वं ।
गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपं ॥ १ ॥
कौशल्या वाप्यपूर्णाक्षी विविधं शोककर्शिता ।
उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत ॥ २ ॥
सकामा भव कैकेयि भुङ्क्व राज्यमकाण्डकं ।
त्यक्त्वा राजानमेकाया नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ ३ ॥
त्रिरात्र मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम ।
विपथे सार्धदूनिव नारुं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥
भर्तारं तु परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ।
इहेज्जीवितुमन्यत्र कैकेयास्त्यक्ताधर्मणः ॥ ५ ॥
न लुब्धो बुध्यते दोषान् किंपाकमिव भक्षयन् ।
कुञ्जानिमित्तं कैकेया राघवाणां कुलं हृतं ॥ ६ ॥

अनियोग्ये नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितं ।
 सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं यथा ॥ ७ ॥
 वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन् ।
 सोऽपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यज्यति जीवितं ॥ ८ ॥
 विदेहराजस्य सुता तथा दीना तपस्विनी ।
 दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥
 नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणां ।
 निशम्य नादं संव्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति ॥ १० ॥
 स मामनाथां विधवां नाग्य ज्ञानाति धार्मिकः ।
 रामः कमलपत्राक्षो जीवनाशमितो गतः ॥ ११ ॥
 साहमग्नौव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता ।
 इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि कुताशनं ॥ १२ ॥
 तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीं ।
 व्यपनिन्युः सुदुःखार्तां कौशल्यां व्यवहारिकाः ॥ १३ ॥
 तैलद्रोण्यां तदामात्याः संवेश्य जगतीपतिं ।
 राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरं ॥ १४ ॥
 न तु संकलनं राज्ञो विना पुत्रेण मल्लिणः ।
 सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपं ॥ १५ ॥
 तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपं ।
 ह्य मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥

वाङ्मनुच्छित्य कृपणा नेत्रप्रश्नवर्णैर्मुखैः ।

उरः शिरश्च ज्ञानूनि जघ्नुः करतलेर्मृदुः ॥ १७ ॥

हृ महराज रामेण सततं प्रियवादिना ।

विह्वलिनाः सत्यसंधेन किमर्थं विजहसि नः ॥ १८ ॥

केकेय्या दुष्टभावाया राघवेण विवर्जिताः ।

कथं सपत्न्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयं ॥ १९ ॥

यया तु राजा रामश्च लक्ष्मणश्च मदावलः ।

सीतया सह संत्यक्ताः सा कमन्यं न दास्यति ॥ २० ॥

ता वाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च ।

व्यचेष्टन्ति निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः ॥ २१ ॥

निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता ।

पुरी नाराजतायोध्या हीना राजा महात्मना ॥ २२ ॥

गते तु शोकात् त्रिदिवं नराधिपे ।

महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च ।

निवृत्तचारः सहसा गतो रविः ।

प्रवृत्तचारा रजनी क्षुपस्थिता ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथसंक्रमणं नाम षट्षष्टितमः सर्गः

॥ ६६ ॥

CAPUT LXVII.

REGUM LAUDATIO.

व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ।
 समेत्य राज्यकर्तारः सभामीषुर्द्विजातयः ॥ १ ॥
 मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ।
 कात्यायनो गौतमश्च ज्ञावालिश्च महारथशः ॥ २ ॥
 एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् ।
 वशिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितं ॥ ३ ॥
 अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ।
 अस्मिन् पञ्चवमायन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ४ ॥
 स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारणमाश्रितः ।
 लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ५ ॥
 उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ।
 पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ६ ॥
 इन्द्राकूणामिन्द्राग्रेव कश्चिद्राजा विधीयतां ।
 अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ॥ ७ ॥
 नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ।
 अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ८ ॥

नाराजके जनपदे वीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।
 नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ १ ॥
 नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः ।
 उद्यानानि च रम्याणि कृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १० ॥
 नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ।
 सत्राण्युपासते दाता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ ११ ॥
 नाराजके जनपदे प्रभूतनटनर्तकाः ।
 उत्सवाश्च समाज्ञाश्च वर्तन्ते जनरुचिणाः ॥ १२ ॥
 नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ।
 कथाभिरभिरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १३ ॥
 नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः ।
 सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभृषिताः ॥ १४ ॥
 नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रगामिभिः ।
 नरा निर्यात्यरण्याणि नारीभिः सह कामिनः ॥ १५ ॥
 नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
 शेते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १६ ॥
 नाराजके जनपदे बद्धघण्टाविपाणिनः ।
 अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः पटिकायनाः ॥ १७ ॥
 नाराजके जनपदे शरान् संततमस्यतां ।
 श्रूयन्ते तल्लनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥ १८ ॥

नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।
 गहृन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ ११ ॥
 नाराजके जनपदे चरत्येकस्मिन् वशी ।
 भावयन्नात्मनात्मानं यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ २० ॥
 नाराजके जनपदे योगक्षेमं प्रवर्तते ।
 न चाप्यराजके सेना शत्रून् विषकृते युधि ॥ २१ ॥
 नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः ।
 संवदन्तः प्रतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु च ॥ २२ ॥
 नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः ।
 देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः ॥ २३ ॥
 नाराजके जनपदे चन्दनागुरुभूषिताः ।
 राजपुत्रा विराजन्ते वसन्त एव शाखिनः ॥ २४ ॥
 यथा क्यनुदका नद्यो यथा वायनृणं वनं ।
 अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकं ॥ २५ ॥
 धनो यस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः ।
 तेषां यो नो धनो राजा स देवत्वमिहो गतः ॥ २६ ॥
 नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
 मत्स्या एव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परं ॥ २७ ॥
 ये तु संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्चिन्नसंशयाः ।
 तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥ २८ ॥

यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ।
 तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ २१ ॥
 राज्ञा सत्यं च धर्मश्च राजकुलवर्ता कुलं ।
 राज्ञा माता पिता चैव राज्ञा कृतकरो नृणां ॥ २० ॥
 ग्रन्थं तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।
 राज्ञा चेन्न भवेन्नोक्ते विभजन् साधसाधुनी ॥ २१ ॥
 जीवत्यपि महाराज्ञे तवैव वचनं वयं ।
 नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ २२ ॥
 स नः समीह्य द्विजवर्य वृत्तं ।
 नृपं विना राष्ट्रमरणभूतं ।
 कुमारमित्वाकुमुतं तथान्यं ।
 त्वमेव राजानमिहाभिपिब ॥ २३ ॥

इत्यथोद्धाकाण्डे राजप्रशंसा नाम सप्तषष्ठितमः सर्गः

॥ ६७ ॥

CAPUT LXVIII.

NUNTIORUM ITER.

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
 मित्रामात्यजनान् सर्वान् ब्राह्मणास्तानिदं वचः ॥ १ ॥
 यदसौ मानुलकुले पुरे राजगृहे सुखी ।
 भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ २ ॥
 तत् शीघ्रं जवना दृता गहन्तु वरितैर्युधैः ।
 ग्रानेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयं ॥ ३ ॥
 गहन्त्विति ततः सर्वे वशिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ।
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 एहि सिद्धार्थं विजयं जयन्ताशोकनन्दन ।
 श्रूयतामिति कर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥
 पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजैर्युधैः ।
 त्यक्ताशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भर्तो मम ॥ ६ ॥
 पुरोहितस्यां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
 त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ७ ॥
 मा चास्मै प्रेषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतं ।
 भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामितः क्षयं ॥ ८ ॥

कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च ।
 क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गृह्यत ॥ १ ॥
 दत्तपथ्याशना दूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनं ।
 केकयांस्ते गमिष्यन्तो द्यानारुक्ष्य संमतान् ॥ १० ॥
 ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनन्तरं ।
 वशिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संवरितं ययुः ॥ ११ ॥
 न्यत्नेनापरतालस्य प्रलम्बस्थोत्तरं प्रति ।
 निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीं ॥ १२ ॥
 ते ह्यस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यञ्चुषा ययुः ।
 पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलं ॥ १३ ॥
 सरांसि च सुफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः ।
 निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्यवशाद्भुतं ॥ १४ ॥
 ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविद्गणसेवितां ।
 उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जलाकुलां ॥ १५ ॥
 निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनं ।
 अभिगम्याभिवाग्यं तं कुलिङ्गां प्राविशन् पुरीं ॥ १६ ॥
 अभिकालं ततः प्राप्य ततो योधिवनाच्च्युताः ।
 पितृप्रेतामहीं पुण्यां तेरुरिनुमतीं नदीं ॥ १७ ॥
 अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
 ययुर्मध्येन बालीकान् सुदामानं च पर्वतं ॥ १८ ॥

विलोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मली ।
 नदीर्वापीस्तटाकानि पल्लवानि सरांसि च ॥ ११ ॥
 पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहुव्याघ्रमृगद्विपान् ।
 ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥
 ते श्रात्तवारुणा दूता विकृष्टेन सता पथा ।
 गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरज्जसा ॥ २१ ॥
 भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं ।
 भर्तुश्च वंशस्य परियुक्तार्थं ।
 अकृडमानास्त्वरया स्म दूता ।
 राज्यां तु ते तत् पुरमेव याताः ॥ २२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दूतप्रस्थानं नाम अष्टषष्टितमः सर्गः

॥ ६८ ॥

CAPUT LXIX.

SOMNIUM A BHARATA VISEM.

यामिव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीं ।
 भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टो ज्यमप्रियः ॥ १ ॥
 यनिटावेदिनं स्वप्नं दृष्ट्वा च भरतस्तदा ।
 संस्मरन् पितरं वृद्धं सुभृशं पर्यतप्यत ॥ २ ॥
 तप्यमानं तमाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ।
 आयासं विनायिष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ॥ ३ ॥
 वाद्यन्ति तदा शान्तिं त्वासयत्यपरे तथा ।
 नाटकान्यपरे प्राङ्मुखास्यानि विविधानि च ॥ ४ ॥
 स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः ।
 गोठीकास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राकृत्यत राघवः ॥ ५ ॥
 तमब्रवीत् प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतं ।
 सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६ ॥
 एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ।
 शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतं ॥ ७ ॥
 स्वप्ने पितरमद्रान्नं मलिनं मुक्तामूर्धजं ।
 पतन्तमद्रिशिखरात् कलुषे गोमये क्रूदे ॥ ८ ॥

प्रवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन् गोमये रूदे ।
 पिवन्नञ्जलिना तैलं कृसन्निव मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥
 ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ।
 तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवावगाहृत ॥ १० ॥
 स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि ।
 उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृतां ॥ ११ ॥
 अथदीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च त्रिविधान् दुमान् ।
 अहं पश्यामि त्रिधस्तान् सधूमांश्चैव पर्वतान् ॥ १२ ॥
 औपवाक्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतं ।
 सहसा चापि संशाला ज्वलिता जातवेदसः ॥ १३ ॥
 पीठे कार्त्तयसे चैनं निषणां कृत्वा ससं ।
 प्रहुरन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृत्वापिङ्गलाः ॥ १४ ॥
 तस्मात्तस्मात् धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ।
 रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥
 प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तावासिनी ।
 प्रकर्षन्ती मया दृष्टा रक्षसी विकृतानना ॥ १६ ॥
 एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहं ।
 अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ १७ ॥
 नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि ।
 अचिरात् तस्य धूमाश्च चितायां संप्रदृश्यते ॥ १८ ॥

एतन्निमित्तं दीनोऽहं न वचः प्रतिपूजये ।
 शृण्वतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः ॥ १९ ॥
 अथ स्वययोगो मे ह्याया चोपहृता मम ।
 तुगुप्तामीव चात्मानं न च पश्यामि कारणं ॥ २० ॥
 इमां हि दुःस्वप्नगतिं निशम्य तां ।
 अनेकदूषामवितर्कितां पुरा ।
 भयं मरुद्भद्रदयान्न याति वै ।
 विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनं ॥ २१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतस्वप्नदर्शनं नाम एकोनसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ६९ ॥

CAPUT LXX.

BHARATAE PROPECTIO.

भरते ब्रुवति स्वप्नं द्रुतास्ते क्लान्तवाहनाः ।
 प्रविश्यासक्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरं ॥ १ ॥
 समागम्य च राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्चिताः ।
 राज्ञः पादौ गृहीत्वा च तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥
 पुरोहितस्यां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
 वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥

दमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च ।
 प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दायय ॥ ४ ॥
 यत्र विंशतिः कोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते ।
 दश कोट्यश्च संपूर्णास्तवेमा नृवरात्मज ॥ ५ ॥
 प्रतिगृह्य तु तत् सर्वमनुरक्तः सुहृज्जने ।
 दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥
 कश्चित् स कुशली राजा पिता दशरथो मम ।
 कश्चिदरोग्यता रामे लक्ष्मणे वा महात्मनि ॥ ७ ॥
 कश्चिदम्वा कुशलिनी कौशल्या धर्मचारिणी ।
 माता रामस्य धर्मज्ञा भर्तृव्रतपरायणा ॥ ८ ॥
 कश्चित् सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ।
 शत्रुघ्नस्यापि वीरस्य सारोगा चापि मथ्यमा ॥ ९ ॥
 आत्मकामा सदाचण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी ।
 अरोगा चापि कैकेयी माता मे किमुवाच ह ॥ १० ॥
 एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना ।
 उचुः संप्रश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११ ॥
 कुशलास्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिहसि ।
 श्रीश्च त्वां वृणुते पद्मा युज्यतां चापि ते रथः ॥ १२ ॥
 इत्युक्तो भरतो दूतैः प्रत्युवाच वचस्तदा ।
 एवं भवतु गह्वामि मुहूर्तं परिपाल्यतां ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा नु तान् दूतान् भरतः पार्थिवात्मजः ।
 दूतैः संचादितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १४ ॥
 राजन् पिनुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः ।
 पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥
 भरतेनैवमुक्तास्तु नृपो मातामहस्तदा ।
 तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवं ॥ १६ ॥
 गह तातानुज्ञाने त्वां कैकेयी सुप्रज्ञास्त्वया ।
 मातरं कुशलं वृथाः पितरं च परंतप ॥ १७ ॥
 पुरोहितं च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः ।
 तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥
 तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान् कम्बलानग्निनानि च ।
 सत्कृत्य कैकेया राजा भरताय ददौ धनं ॥ १९ ॥
 रुक्मनिष्कसदृशे द्वे पोटशाश्चशतानि च ।
 सत्कृत्य कैकेयोपुत्रं कैकेयो धनमादिशत ॥ २० ॥
 तथामात्यानभिप्रेतान् विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् ।
 ददवश्चपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः ॥ २१ ॥
 ऐरावतानेन्द्रशिरान् नागान् वै प्रियदर्शनान् ।
 खरान् शीघ्रान् सुसंयुक्तान् मातुलोऽस्मै धनं ददौ ॥
 अक्षःपुरेऽतिसंवृद्धान् व्याघ्रवीर्यवलान्वितान् ।
 दंष्ट्रायुधान् महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ ॥ २२ ॥

स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत ।
 भरतः केकयीपुत्रो गमनवरया तदा ॥ २४ ॥
 बभूव क्यस्य हृदये चित्ता सुमरुती तदा ।
 तस्या चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात् ॥ २५ ॥
 स स्ववेशमाभ्यतिक्रम्य नरनागाश्चसंकुलं ।
 प्रपेदे सुमरुच्छ्रीमान् राजमार्गमनुत्तमं ॥ २६ ॥
 अभ्यतीत्य ततो ऽपश्यदत्तःपुरमनुत्तमं ।
 ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥
 स मातामहमापृष्ट्य मानुलं च गुधाजितं ।
 रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८ ॥
 रथान् मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परं शतं ।
 उद्भ्रगोऽश्वखरैर्भृत्या भरतं यात्तमन्वयुः ॥ २९ ॥
 बलेन गुप्तो भरतो महात्मा ।
 सद्धार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः ।
 आशय शत्रुघ्नमपेतशत्रुं ।
 गृहाययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् ॥ ३० ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रयाणं नाम सप्ततितमः सर्गः

CAPUT LXXI.

BHARATAE REDITUS.

स प्राबुधो राजगृहादभिनिर्घाय राधवः ।
 ततः सुदामां युतिमान् संतीर्यावेक्ष्य तां नदीं ॥ १ ॥
 द्वादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्श्रोतस्तरङ्गिणीं ।
 शतद्रुमतरङ्गिमान् नदीमिद्वानुनन्दनः ॥ २ ॥
 ऐलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्यटान् ।
 शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा अग्नेयं शल्यकर्तनं ॥ ३ ॥
 सत्यसंधः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहः ।
 अत्ययात् स महाशैलान् वनं चैत्रस्थं प्रति ॥ ४ ॥
 सरस्वतीं च गङ्गां च युग्मेन प्रतिपद्य च ।
 उत्तरं वीरमत्स्थानां भारुण्डं प्राविशद्वनं ॥ ५ ॥
 वेगिनीं च कलिन्दाख्यां द्वादिनीं पर्वतावृतां ।
 यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत् तदा ॥ ६ ॥
 शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकं ॥ ७ ॥
 राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितं ।
 भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात् ॥ ८ ॥

भागीरथीं दुष्प्रतरां सोऽश्रुधाने मरुतानदीं ।
 उपायाद्वाधवस्तूर्णं प्राग्घटे विश्रुते पुरे ॥ १६ ॥
 स गङ्गां प्राग्घटे तीर्त्वा समायात् कुटिकोष्टिकां ।
 सबलस्तां स तीर्त्वाथ समायाद्धर्मवर्धनं ॥ १७ ॥
 तोरणं दक्षिणार्धेन जम्बुप्रस्थमुपागमत् ।
 घट्टयं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ १८ ॥
 तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राशुखो ययौ ।
 उद्यानमुज्जिह्वानायाः प्रियकां यत्र पादपाः ॥ १९ ॥
 स तांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ।
 अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ २० ॥
 वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तानिकां नदीं ।
 अन्या नदीश्च विविधाः पार्वतीयेस्तुरंगमैः ॥ २१ ॥
 हस्तिपृष्ठकमासाय्य कुटिकामत्यवर्तत ।
 ततार च मरुव्याघ्रो लोहित्ये स कपीवतीं ॥ २२ ॥
 एकशाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीं ।
 कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवने तदा ॥ २३ ॥
 वनं स समतीत्याश्रु शर्वर्यामरूणोदये ।
 अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह ॥ २४ ॥
 तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सत्तरात्रोषितः पथि ।
 अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा रथे सारथिमव्रवीत् ॥ २५ ॥

एषा नातिप्रतीता मे पुण्ययोग्याना यशस्विनी ।
 अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे पाण्डुमृत्तिका ॥ ११ ॥
 अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो मदान् ।
 समन्तान्नरनारीणां तमस्य न शृणोम्यहं ॥ २० ॥
 न क्वत्र यन्निर्दृश्यते न गत्रैर्न च वाग्निभिः ।
 निर्यातो वाभियातो वा नरमुष्या यथा पुरा ॥ २१ ॥
 उद्यानानि पुरा भास्ति मत्तप्रमुदितानि च ।
 जनानां रतिसंयोगेष्वत्यस्तगुणवन्ति च ॥ २२ ॥
 तान्येतान्यग्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः ।
 सस्तपस्तेरनुप्रथं विक्रोशादिरिव दुमैः ॥ २३ ॥
 नाग्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगप्रतिष्ठा ।
 सुरक्तां मधुरां वाणीं कलं व्याहरतां मुहुः ॥ २४ ॥
 चन्दनागुरुसंपृक्तो धूपसमूर्धितोऽतुलः ।
 प्रधाति पवनः श्रीमान् किंनु नाग्य यथा पुरा ॥ २५ ॥
 भेरिमृदङ्गवीणानां कोणसंघटितः पुनः ।
 किमग्य शब्दो विरतः सदादीनगतिः पुरा ॥ २६ ॥
 अग्निष्टानि च पापानि पश्यामि त्रिविधानि च ।
 निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे ममः ॥ २७ ॥
 सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बन्धुषु ।
 तथा क्यसति संमोहे हृदयं मेऽवसीदति ॥ २८ ॥

विपणाः श्रान्तरुदयस्त्रस्तः संलुलितेन्द्रियः ।
 भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिद्वानुपालितां ॥ २९ ॥
 द्वारेण विजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः ।
 द्वाःस्थैरुत्थाय विजयमुक्तस्तैः सहितो ययौ ॥ ३० ॥
 स त्वनेकाग्ररुदयो द्वाःस्थं प्रत्यर्च्य तं जनं ।
 मृतमश्चपतेः क्लान्तमब्रवीत् तत्र राघवः ॥ ३१ ॥
 किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनाशघ ।
 अशुभाशङ्कि रुदयं शीलं च पततीव मे ॥ ३२ ॥
 श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ।
 आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ ३३ ॥
 संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्षये ।
 असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३४ ॥
 वलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च ।
 अनासितकुटुम्बानि कुटुम्बिभवनानि वै ॥ ३५ ॥
 अपेतमाल्यशोभानि असंमृटाजिराणि च ।
 देवागाराणि शून्यानि न भास्तीह यथा पुरा ॥ ३६ ॥
 देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोथस्तथैव च ।
 माल्यापणेषु राजते नाद्य पणयानि वै तथा ॥ ३७ ॥
 मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशं ।
 सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ३८ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतः सृतं तं दीनमानसः ।

तान्यनिटान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं गयी ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रत्यागमौ नाम एकसप्ततितमः

सर्गः ॥ ७१ ॥

CAPUT LXXII.

PERCUNCTATIO A BHARATA INSTITUTA.

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ।

जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥

अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतं ।

उत्पपात तदा कृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनं ॥ २ ॥

स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितं ।

भरतः प्रतिजग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥

तं मूर्ध्नि समुपाग्राय परिष्वज्य यशस्विनं ।

अङ्गे भरतमारोप्य द्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥

अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ।

अपि नाधश्मः शीघ्रं रथेनापततस्तत्र ॥ ५ ॥

आर्यकस्ते तु कुशली युधाजिन्मातुलस्तथा ।

प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

एवं पृष्टस्तु कैकेया प्रियं पार्थिवनन्दनः ।
 आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राज्ञीवलोचनः ॥ ७ ॥
 अग्न मे सप्तमी रात्रिशच्युतस्यार्यकवेश्मनः ।
 अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८ ॥
 यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः ।
 परिश्रान्तं पथ्यभवत् ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥
 राजत्राक्यकरैर्द्वैतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः ।
 यदहं द्रष्टुमिहामि तदम्ब वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥
 शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ।
 न चायमिद्वत्कुजनः प्रकृष्टः प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥
 राजा भवति भूयिष्ठमिदाम्बाया निवेशने ।
 तमहं नाग्य पश्यामि द्रष्टुमिहन्निहागतः ॥ १२ ॥
 पितुर्ग्रहीष्ये पादौ च तं ममाख्याहि पृक्तः ।
 अहोस्विदम्ब ज्येष्ठायाः कौशल्याया निवेशने ॥ १३ ॥
 तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्दोरमप्रियं ।
 अज्ञानन्तं प्रज्ञानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥
 या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यापबृकः सतां गतिः ॥ १५ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिज्ञनवान् शुचिः ।
 पपात सहसा भूमौ पितृशोकवलादितः ॥ १६ ॥

हा कृतोऽस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् ।
 निपयात मदावाङ्मूर्खान् विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥
 ततः शोकेन संविग्रः पितुर्मरणदुःखितः ।
 विललाप मदातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥
 हतन् सुरुचिरं भाति पितुर्मै शयनं पुरा ।
 शशिनेवामलं रात्रौ गगणं तोषदात्यये ॥ १९ ॥
 तदिदं न विभात्यग्य विह्वलं तेन धीमता ।
 व्यामेव शशिना ह्वलं शुष्काप इव सागरः ॥ २० ॥
 ।
 ॥ २१ ॥
 वायमुत्सृज्य कण्ठेन स्वात्मना परिपीडितः ।
 प्रह्वान्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः ॥ २२ ॥
 तमार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
 उत्थापयन्ती कैकेयी पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं ज्ञेये राजपुत्र मदायशः ।
 तद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः ॥ २४ ॥
 पालयित्वा महीं सम्यगिष्ट्वा दत्त्वा च ते पिता ।
 दिष्टान्तं समनुप्राप्तस्तं न शोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥
 स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च ।
 जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥

अभिषेद्व्यति रामं नु राज्ञा यज्ञं नु यद्व्यते ।
 इत्यहं कृतसंकल्पो कृष्टो यात्रामयासिषं ॥ २७ ॥
 तदिदं कान्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम ।
 पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतं ॥ २८ ॥
 अथ केनात्यगाद्राज्ञा व्याधिना मय्यनागते ।
 धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयं ॥ २९ ॥
 न नूनं मां महाराज्ञः प्राप्तं ज्ञानाति कीर्तिमान् ।
 उपजिघ्रेद्दि मां मूर्ध्नि तातः संनम्य सद्यः ॥ ३० ॥
 वा स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्यास्त्रिष्टकर्मणः ।
 येन मां रजसा धस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ ३१ ॥
 यो मे भ्राता पिता वन्धुर्यस्य दासोऽस्मि संमतः ।
 तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्यास्त्रिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥
 पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्गस्य ज्ञानतः ।
 तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स ह्रीदानीं गतिर्मम ॥ ३३ ॥
 धर्मविद्वर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रतः ।
 आर्यं किमब्रवीद्राज्ञा पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥
 पश्चिमं साधु संदेशमिहामि श्रोतुमात्मनः ।
 इति पृष्टा यथातथं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 रामेति राज्ञा विलपन् ह्रा सीति लक्ष्मणेति च ।
 स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥ ३६ ॥

सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सीतया सह ।
 लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतं ॥ ३७ ॥
 स्तीर्मां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ।
 कालधर्मपरिक्षितः पाशैरिव महागजः ॥ ३८ ॥
 तच्छ्रुत्वा विषसादिव द्वितीयाप्रियशंसनात् ।
 विषणावदनो भूत्वा भूयः पप्रह मातरं ॥ ३९ ॥
 द्या न्विदानीं स धर्मात्मा कौशल्यानन्दवर्धनः ।
 लक्ष्मणेन सह धात्रा सीतया च समागतः ॥ ४० ॥
 तथा पृष्टा यथातद्वमाख्यातुमुपचक्रमे ।
 मातास्य युगपद्वाक्यमप्रियं प्रियशंसया ॥ ४१ ॥
 स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनं ।
 दण्डकान् सह विदेक्ष्य लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो धातुश्चरितशङ्कया ।
 स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
 कश्चिन्न द्राक्ष्यमाणधनं कृतं रामेण कस्यचित् ।
 कश्चिन्नाथो दरिद्रो वा तेनायापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥
 कश्चिन्न परदारान् वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ।
 कस्माच्च दण्डकारण्ये भ्रूणदेव विवासितः ॥ ४५ ॥
 अथास्य चपला माता तत् स्वकर्म यथातथं ।
 तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥

न ब्राह्मणाधनं किञ्चिद्धृतं रामेण कस्यचित् ।
 न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४७ ॥
 मया तु पुत्रं श्रुत्वैव रामस्येहाभिषेचनं ।
 याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनं ॥ ४८ ॥
 स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत् तथाकरोत् ।
 रामस्तु सहसौमित्रिः प्रोषितः सह सीतया ॥ ४९ ॥
 तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः ।
 पुत्रशोकपरिहूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ५० ॥
 तया विदानीं धर्मज्ञं राजत्वमवलम्ब्यतां ।
 तत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतं ॥ ५१ ॥
 मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ।
 तदधीना च नगरी राज्यं चैतदनामयं ॥ ५२ ॥
 तत् पुत्रं शीघ्रं विधिना विधिज्ञैरु- ।
 वशिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः ।
 संकल्प्य राजानमदीनसत्त्वं ।
 आत्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५३ ॥

इत्ययोऽध्याकाण्डे भरतप्रश्नो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः

CAPUT LXXIII.

PROBRA IN CAECEIDEM IACTA.

श्रुत्वा च पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
 भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 किंनु कार्यं कृतस्यैकं मम राज्येन शोचतः ।
 विह्वलितस्यात्र पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २ ॥
 दुःखे मे दुःखमकराव्रणो दारमिवाग्धाः ।
 राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसं ॥ ३ ॥
 कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ।
 अङ्गारमुपगूह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥
 मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ।
 सुखं परिकृतं मोहात् कुलेऽस्मिन् कुलपांसिनि ॥ ५ ॥
 त्वां प्राप्य हि पिता मेऽग्यं सत्यसंधो मरुतायशाः ।
 तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥
 कौशल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ।
 दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ७ ॥

ननु तार्योऽपि धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमां ।
 वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ ८ ॥
 तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौशल्या दीर्घदर्शिनी ।
 त्वयि धर्म समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ ९ ॥
 तस्याः पुत्रं महात्मानं चीरवल्कलवाससं ।
 प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसे ॥ १० ॥
 लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं यथा ।
 तथा ह्यनर्थो राज्ञ्यर्थं तया नीतो महाजनं ॥ ११ ॥
 अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ ।
 केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १२ ॥
 तं हि नित्यं महाराज्ञो बलवत्तं महौजसं ।
 उपाश्रितोऽभृद्धर्मात्मा मेरुमेरुवनं यथा ॥ १३ ॥
 सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतं ।
 दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन वीजसा ॥ १४ ॥
 अथवा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन च ।
 सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्हिनीं ॥ १५ ॥
 न मे विकाङ्क्षा ज्ञायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयां ।
 यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत् सदा ॥ १६ ॥
 उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनि ।
 साधुचारित्रविश्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ १७ ॥

अस्मिन् कुले हि पूर्वेषां ज्येष्ठां राज्येऽभिषिच्यते ।
 राघामेतत् समन्तान् स्यादित्वाकूणां विशेषतः ॥ १८ ॥
 तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनां ।
 अथ चारित्रशौण्डीर्यं त्वं प्राप्य विनिवर्तते ॥ १९ ॥
 तथापि सुमहाभागे जनेन्द्राः कुलपूर्वगाः ।
 बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २० ॥
 न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ।
 यथा व्यसनमारुध्यं जीवितान्तकरं मम ॥ २१ ॥
 एष विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघं ।
 निवर्तयिष्यामि वनाद्वातरं स्वजनप्रियं ॥ २२ ॥
 निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ।
 दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनाक्षरात्मना ॥ २३ ॥

इत्यथोद्धाकाण्डे कैकेयीगर्दणं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः

॥ ७३ ॥

CAPUT LXXIV.

BHARATAE QUERELA.

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ।
 रोपेण मरुताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥
 राज्यादंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ।
 परित्यक्ता हि धर्मेण मां मृतं रुदती भव ॥ २ ॥
 किंनु ते ऽदृश्यद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः ।
 ययोर्मृत्युर्विवासश्च वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥
 धृणक्त्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ।
 कैकेयि नरकं गह् मा च भर्तुः सलोकतां ॥ ४ ॥
 यत् त्वया ह्रीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ।
 सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयं ॥ ५ ॥
 वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चाराण्यमाश्रितः ।
 अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥
 मातृवृत्ते ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ।
 न ते ऽहमभिभाष्यो ऽस्मि दुर्वृत्ते पतिधातिनि ॥ ७ ॥
 न त्वमश्रुपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ।
 राज्ञसी तत्र ज्ञातासि कुलप्रधंसिनी पितुः ॥ ८ ॥

शुद्धस्वभावां सदृतां कौशल्यां पुत्रलालसां ।
 विवत्सां वत्सलां कृत्वा कौल्लोकांस्तं गमिष्यसि ॥
 किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयं ।
 ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौशल्यायात्मसंभवं ॥ १० ॥
 अद्भुतप्रत्यद्भुतः पुत्रो हृदयाच्चापि ज्ञायते ।
 तस्मात् प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥ ११ ॥
 अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता ।
 वरुमानौ ददर्शोर्ध्वा पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १२ ॥
 तावद्ददिवसं श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले ।
 रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्णाकुलेक्षणा ॥ १३ ॥
 अथस्ताद्वज्रतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः ।
 विन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १४ ॥
 निरीक्षमाणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिं स्थितां ।
 आकाशे विष्टितां दीनां रुदन्तीं भृशदुःखितां ॥ १५ ॥
 तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीं ।
 इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्दिग्धः सुरराज्ञोऽब्रवीद्वचः ॥ १६ ॥
 भयं किञ्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् ।
 कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ १७ ॥
 एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता ।
 प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥

शान्तं पापं न वः किञ्चित् कुतश्चिदमराधिप ।
 अहं तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ ११ ॥
 इतो दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ ।
 बध्यमानौ बलीवर्धौ कर्षकेण दुरात्मना ॥ १० ॥
 मम कायात् प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ ।
 यौ दृष्ट्वा परितप्येऽहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ॥ ११ ॥
 यस्याः पुत्रसदृशेस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् ।
 तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परं ॥ १२ ॥
 * इन्द्रो ह्यश्रुनिपातं तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनं ।
 * सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिन्द्रेश्वरः ॥ १३ ॥
 यस्याः पुत्रसदृशाणि सापि शोचति कामधुक ।
 किंपुनर्या विना रामं कौशल्या वर्तयिष्यति ॥ १४ ॥
 एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सा यत् त्वया कृता ।
 तस्मात् त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ १५ ॥
 अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां ।
 वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ १६ ॥
 घानाद्य च मरुवाङ्गं कोशलेन्द्रं मरुद्युतिं ।
 स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितं ॥ १७ ॥
 न ह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतं ।
 शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ १८ ॥

सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ।
 रज्जुं बद्धाय वा कण्ठे न हि तेऽन्यत् परायणं ॥ २९ ॥
 अरुमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे ।
 कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३० ॥
 इति नाग इवारण्ये तोमराकुशतोदितः ।
 पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतविलापो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः

॥ ७४ ॥

CAPUT LXXV.

BHARATAS CRIMEN EURANS.

दीर्घकालात् समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा च वीर्यवान् ।
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्धीक्ष्य मातरं ॥ १ ॥
 सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ।
 राज्ञं न कामये ज्ञातु मन्त्रये नापि मातरं ॥ २ ॥
 अभिषेकं न जानामि योऽभूद्वाज्ञा समीहितः ।
 विप्रकृष्टे क्लृप्तं देशे शत्रुप्रसंहितोऽवसं ॥ ३ ॥

घनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ।
 विवासनं च सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ४ ॥
 तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
 कौशल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 आगतः क्रूरकर्मणाः कैकेया भरतः सुतः ।
 तमहं द्रष्टुमिहामि भरतं दीर्घदर्शिनं ॥ ६ ॥
 एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा ।
 प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ७ ॥
 स तु रामानुजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
 प्रतस्थे भरतो येन कौशल्याया निवेशनं ॥ ८ ॥
 ततः शत्रुघ्नभरतौ कौशल्यां प्रेक्ष्य दुःखिता ।
 पर्यस्वजेतां दुःखार्तां पतितां नष्टचेतनां ॥ ९ ॥
 रुदतौ रुदता दुःखात् समेत्यार्या मनस्विनी ।
 भरतं प्रत्युवाचेदं कौशल्या भृशदुःखिता ॥ १० ॥
 इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकं ।
 संप्राप्तं वत कैकेयाः शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ११ ॥
 प्रस्थाप्य चीरघसनं पुत्रं मेऽनपकारिणं ।
 कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ १२ ॥
 क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ।
 हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १३ ॥

अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखं ।
 अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ॥ १४ ॥
 इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितं ।
 हस्त्यश्चरथसंपूर्णं राज्यं निष्पातितं तथा ॥ १५ ॥
 इत्यादिवहुभिर्वाक्यैः क्रूरेः संभर्त्सितोऽनघः ।
 विव्यथे भरतोऽतीव व्रणानुदेव सूचिना ॥ १६ ॥
 पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रान्तचेतनः ।
 विलप्य बहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञोऽभवत् पुनः ॥ १७ ॥
 एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतः स्थितः ।
 कौशल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्वहुभिरावृतां ॥ १८ ॥
 आर्ये कस्माद्ज्ञानन्तं गर्हसे मामकिल्विषं ।
 विपुलां तु मम प्रीतिं स्थिरां ज्ञानासि राघवे ॥ १९ ॥
 कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत् तस्य कदाचन ।
 सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २० ॥
 प्रेष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रतिमेदुत्तु ।
 हन्तु यादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥
 परिपालयमानाय राज्ञे भूतानि पुत्रवत् ।
 तस्मै स दुच्छतां पापो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥
 बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ।
 अर्थो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥

संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणां ।
 तां चापलपतां पापं यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ २४ ॥
 हस्त्यश्चरथसंबाधे पुढे शस्त्रसमाकुले ।
 मास्म कार्ष्णिं सतां धर्मं यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ २५ ॥
 उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ।
 स नाशयतु दुष्टात्मा यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ २६ ॥
 विद्यासात् कथिनं किञ्चित् परिवादं मिथः क्वचित् ।
 विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ २७ ॥
 अप्राप्य सदृशान् दाराननपत्यः प्रमीयतां ।
 अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ २८ ॥
 संग्रामे समुपगते तु शत्रुपक्षे भयंकरे ।
 पलायमानो वध्येत यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ २९ ॥
 कपालपाणिः पृथिवीमृतां चीरसंवृतः ।
 भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ ३० ॥
 उभे संध्ये शयानस्य यत् पापं परिकल्प्यते ।
 तच्च पापं भवेत् तस्य यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥
 यदग्निदापके पापं यत् पापं गुरुतल्पगे ।
 मित्रद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यतां ॥ ३२ ॥
 देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च ।
 मास्म कार्ष्णिं स शुश्रूषां यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥

सतां लोकात् सतां कीर्त्याः सङ्गुष्टात् कर्मणास्तथा ।
 श्रयतु क्षिप्रमेव यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥
 आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषां ।
 अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥
 मृतुद्घातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीं ।
 अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥
 धर्मदारान् परित्यज्य परदारान् निषेवतां ।
 तत्तद्धर्मरतिमूढो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३७ ॥
 पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके ।
 यत् तदेकः स लभतां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥
 एवमाश्वासयन्नेव कौशल्यं पार्थिवात्मजः ।
 विहीनां पतिपुत्राभ्यां दुःखार्ता निपपात रु ॥ ३९ ॥
 तथा तु शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनं ।
 भरतं शोकसंतप्ता कौशल्यं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥
 मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपज्ञायते ।
 शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरूणात्सि मे ॥ ४१ ॥
 दिव्या न चलितो धर्मादात्मा ते सकलत्मणः ।
 वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ४२ ॥
 इत्युक्त्वा बाह्यमानीय भरतं भ्रातृवत्सलं ।
 परिष्वज्य मरुवाङ्गं हरोद भृशदुःखिता ॥ ४३ ॥

एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य पुनः पुनः ।
 मोक्षञ्च शोकसंस्मृद्भूय लुलितं मनः ॥ ४४ ॥
 लालयमानस्य विचेतनस्य ।
 प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।
 मुहुर्मुहुर्निःश्वासतश्च धर्म ।
 सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ४५ ॥

इत्यथोद्याकाण्डे भरतशपथो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः
 ॥ ७५ ॥

CAPUT LXXVI.

DASARATHAE FUNUS.

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतं ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठो वशिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥
 अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र मद्वायशः ।
 प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमं ॥ २ ॥
 वशिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ।
 प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥

उद्धृत्य तैलसंक्लेदात् स तु भूमौ निवेश्य तं ।
 ग्रापीतवर्णावदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं ॥ ४ ॥
 संवेश्य शयने चाग्रे नानारत्नपरिष्कृते ।
 ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
 किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मथ्यनागते ।
 विश्वास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ ६ ॥
 क्व यास्यसि महाराज ह्रियेमं दुःखितं जनं ।
 ह्रीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
 योगजेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे ।
 त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
 विश्वा पृथिवी राजन् त्वया ह्रीना न राजते ।
 ह्रीनचन्द्रेव राजनी नगरी प्रतिभाति मां ॥ ९ ॥
 एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसं ।
 अत्रवीढचनं भूयो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥
 प्रेतकार्याणि धान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ।
 तान्यग्रं तु महाबाहो क्रियन्तामविचारितं ॥ ११ ॥
 तथेति भरतो वाक्यं वशिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
 ये त्वग्र्यो नरेन्द्रस्य अग्न्यागाराद्वह्निष्कृताः ।
 ऋत्विग्भिर्याज्ञकैश्चैव तेऽहूयन्त यथाविधि ॥ १३ ॥

शिविकापाम्बारीय राज्ञेन गतचेतसं ।
 वाष्पकण्ठा विमनसस्तमूढः परिचारकाः ॥ १४ ॥
 हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।
 प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
 चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा ।
 देवदात्रिणि चाकृत्य ज्ञेययन्ति तथापरे ॥ १६ ॥
 गन्धान् उच्चावचांश्चान्यास्तत्र गत्वाथ भूमिपं ।
 ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
 तदा ऊताशनं ऊत्वा ज्ञेयुस्तस्येदमृत्विजः ।
 जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
 शिविकाभिश्च यानिश्च यथार्हं तस्य घोषितः ।
 नगरान्निर्गयुस्तत्र वृद्धेः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
 प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्मृत्विजोऽग्नितं नृपं ।
 स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
 क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र श्रुश्रुवे ।
 आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सदृशशः ॥ २१ ॥
 ततो रुदन्त्यो विवशा विलम्ब्य च पुनः पुनः ।
 यानेभ्यः सरयूतीर्मवतेर्ह्वराङ्गनाः ॥ २२ ॥
 वृत्तोदकं ते भरतेन सार्द्धं ।
 नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

पुरं प्रविश्याद्युपरितनेत्रा ।

भूमौ दशाहं व्यनयत्त दुःखं ॥ २३ ॥

इत्ययोश्चाकाण्डे दशरथसंस्कारो नाम षट्सप्ततितमः
सर्गः ॥ ७६ ॥

CAPUT LXXVII.

DASARATHAE OSSA LECTA.

ततो दशाह्ने ऽतिगते कृतशीचो नृपात्मजः ।

द्वादशे ऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददौ रत्नं धनमन्नं च पुष्कलं ।

वास्तिकं वज्रं शुक्लं च गात्राणि शतशस्तथा ॥ २ ॥

दासीदासं च यानं च वेश्मानि सुमहानि च ।

ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राजस्तत्रौर्द्धदेहिकं ॥ ३ ॥

ततः प्रभातसमये दिवसे ऽथ त्रयोदशे ।

विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्हितः ॥ ४ ॥

शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः ।

चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५ ॥

तात यस्मिन् निसृष्टोऽहं त्वया घातरि राबवे ।
 तस्मिन् वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६ ॥
 यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्रजितो वनं ।
 तामम्बां तात कौशल्यां त्यक्त्वा त्वं ह्य गतो नृप ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलं ।
 पितुः शरीरनिर्वाणं निटनन् विपसाद ह ॥ ८ ॥
 स तु दृष्ट्वा रुदन् दीनः पपात धरणीतले ।
 उत्थाप्यमानः शक्रस्य यत्नध्वज इव च्युतः ॥ ९ ॥
 अभिषेत्तुस्ततः सर्वं तस्यामात्याः शुचित्रतं ।
 अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥
 शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतं ।
 विसंज्ञो न्यपतद्रूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥
 उन्मत्त इव निश्चेता विललाप मुदुःखितः ।
 स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२ ॥
 मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः ।
 वरदानमयोऽक्षोभ्योऽमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥
 सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ।
 ह्य तात भरतं ह्रित्वा विलपन्तं गमिष्यसि ॥ १४ ॥
 ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वभरणेषु च ।
 प्रवारयसि नः सर्वान्स्त्रजः कोऽद्य करिष्यति ॥ १५ ॥

ध्रुवदरणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ।
 विह्वलीना या त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥
 पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारुणमाश्रिते ।
 किं मे ग्रीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि कुताशनं ॥ १७ ॥
 ह्वीनो भ्रात्रा च पित्रा च श्रूयामिद्वत्पाकुपालितां ।
 श्रयोर्थां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनं ॥ १८ ॥
 तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चाप्यवेक्ष्य तत् ।
 भृशमार्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९ ॥
 ततो विपणौ श्रात्तौ च शत्रुग्रभरतावुभौ ।
 धरायां स्म व्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २० ॥
 ततः प्रकृतिमान् वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ।
 वशिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥
 त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ।
 शावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥ २२ ॥
 त्रीणि दृन्द्धानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ।
 तेषु चापरिहारेषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥
 सुमन्त्रश्चापि शत्रुग्रमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ।
 श्रावयामास तद्वज्रः सर्वभूतभवाभवं ॥ २४ ॥
 उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ।
 वर्षातपपरिग्लानौ पृथगिन्द्रधत्ताविव ॥ २५ ॥

अश्रूणि परिमृदन्तो स्नान्ता दीनभाषिणी ।

यमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २९ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे दशरथसंकालनं नाम सप्तसप्ततितमः
सर्गः ॥ ७७ ॥

CAPUT LXXVIII.

ANCHILLA GIBBOSA MALE MULCATA.

अथ यात्रां समीकृतं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।

भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखेन पुनरात्मनः ।

स रामः सद्यसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनं ॥ २ ॥

बलवान् वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ।

किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहं ॥ ३ ॥

पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ।

उत्पथं यः समावृद्धो नार्था राज्ञा वशं गतः ॥ ४ ॥

इति स्म भाषमाणो तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ।

प्राग्द्वारेऽभूत् तदा कुब्जा शुद्धाभरणाभूषिता ॥ ५ ॥

लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि विभ्रती ।
 विविधं विविधैस्तेस्तेर्भूषणैश्च विभूषिता ॥ ६ ॥
 मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च वरभूषणैः ।
 वभासे वङ्गभिर्वङ्गा रङ्गुभिरिव वानरी ॥ ७ ॥
 तां समीक्ष्य तदा द्वास्थो भृशं पापस्य कारिणी ।
 गृहीत्वाकरुणं कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ८ ॥
 यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेकश्च नः पिता ।
 सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९ ॥
 शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ।
 अतःपुरचरान् सर्वान् इत्युवाच दुतं वचः ॥ १० ॥
 तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः ।
 यया सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्रुतां ॥ ११ ॥
 एवमुक्ता च तेनाशु सखीजनसमावृता ।
 गृहीता बलवत् कुब्जा रतैर्गृहमनादयत् ॥ १२ ॥
 ततस्तु भृशसंत्रस्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः ।
 क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत सर्वशः ॥ १३ ॥
 अमन्त्रयत कृद्भ्यश्च तस्याः सर्वः सखीजनः ।
 यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति ॥ १४ ॥
 सानुक्रोशां वदन्त्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीं ।
 भीशल्लां शरणं यामः सा हि नोऽस्तु ध्रुवा गतिः ॥ १५ ॥

स च रेषिण ताम्राक्षः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ।
 विचर्षत ततः कुब्जां क्रोशतीं पृथिवीतले ॥ १६ ॥
 तस्यास्तु कृष्यमाणाया मन्थरायास्ततस्ततः ।
 चित्रं बहुविधं भाणुं पृथिव्यां तद्वशीर्यत ॥ १७ ॥
 तेन भाणुनेन संस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनं ।
 अशोभत तदा भूयः शारदं गगणं यथा ॥ १८ ॥
 स बली बलवत् क्रोधाद्दृष्ट्वा पुरुषर्षभः ।
 कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य वभाषे परुषं वचः ॥ १९ ॥
 तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता ।
 शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ २० ॥
 तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ।
 अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतां त्वया ॥ २१ ॥
 दृन्वामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीं ।
 यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकं ॥ २२ ॥
 इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः ।
 त्वां च मां चैव धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवं ॥ २३ ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
 न्यवर्तत तदा रोपात् तां मुमोच च मूर्हितां ॥ २४ ॥
 सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह ।
 निःश्वसन्ती सृष्टः खार्त्ता कृपयां विललाप च ॥ २५ ॥

शत्रुघ्नविज्ञेयविमूढसंज्ञा ।

समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ।

शनिः समाश्वासयदार्त्तव्यां ।

क्रौञ्चीं विलग्नमिव वीक्षमाणां ॥ २६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे कुब्जाकर्षणं नाम अष्टसप्ततितमः सर्गः

॥ ७८ ॥

CAPUT LXXIX.

BHARATAE IUSSA.

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।

समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥

गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।

रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलं ॥ २ ॥

द्यमस्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ।

संगत्या नापराधोति राज्यमेतदनायकं ॥ ३ ॥

आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ।

प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥

राज्यं गृह्णाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवं ।
 अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान् नरर्षभ ॥ ५ ॥
 आभिषेचनिकं भाणुं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणं ।
 भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६ ॥
 ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ।
 नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हस्यकुशला इव ॥ ७ ॥
 रामः पूर्वं हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ।
 अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पञ्च च ॥ ८ ॥
 युज्यतां मरुती सेना चतुरङ्गमहाबला ।
 आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥
 आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतं ।
 पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १० ॥
 तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतं ।
 आनयिष्यामि वै रामं हृद्यवाहमिवाधरात् ॥ ११ ॥
 न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगृध्रिनी ।
 वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥
 क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च ।
 रक्षिणाश्चानुसंयानु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥
 एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजं ।
 प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमं ॥ १४ ॥

एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरूपतिष्ठता ।

यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिहसि ॥ १५ ॥

अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मज- ।

प्रभाषितं संप्रवणो निशम्य च ।

प्रहर्षज्ञास्तं प्रति वाष्पविन्दवो ।

नियेतुरार्यान्ननेत्रसंभवाः ॥ १६ ॥

इत्यथोद्याकाण्डे भरतसंदेशो नाम नवसप्ततितमः सर्गः

॥ ७१ ॥

CAPUT LXXX.

VIA STRATA.

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ।

स्वकर्मनिरताः पौराः खनका यत्नकास्तथा ॥ १ ॥

कर्मालिकाः स्थपत्यः पुरुषा यत्नकोविदाः ।

तथा वर्धकयश्चैव मार्गिणो वृद्धतक्षकाः ॥ २ ॥

कूपकाराः सुधाकारा वंशकर्मकृतस्तथा ।

समर्था ये च द्रष्टारः पुरतस्ते प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥

स तु रूपात् तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् ।

अशोभत मरुत्वेगः समुद्र इव पर्वणि ॥ ४ ॥

ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः
 करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात् संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥
 लता वल्लीश्च गुल्माश्च स्थानून् अश्मन् एव च ।
 जनास्ते चक्रिरे मार्गं हिन्दत्तो विविधान् दुमान् ॥ ६ ॥
 अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्द्वान् अरोपयन् ।
 केचित् कुठारेष्टङ्गैश्च दन्त्रैश्चिन्दन् छाचित् छाचित् ॥ ७ ॥
 अपरे वीरणस्तम्बान् बलिनो बलवत्तराः ।
 विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८ ॥
 अपरेऽपूरयन् कूपान् पांशुभिः श्वश्रमायतं ।
 निम्नभागांस्तथा केचित् समाश्रुकुस्ततस्ततः ॥ ९ ॥
 वयन्धुर्वन्धनीयांश्च क्षीयान् संचुजुडस्तथा ।
 त्रिभिर्दुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशांस्ततस्ततः ॥ १० ॥
 अचिरेणैव कालेन परिषाहान् बहूदकान् ।
 चक्रुर्बहुविधाकारान् सागरप्रतिमान् बहून् ॥ ११ ॥
 निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुरुत्तमान् ।
 उदयानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान् ॥ १२ ॥
 ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ।
 मत्तोदुष्टद्विजगणाः पताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥
 चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ।
 बहु शोभत सेनायाः पन्थाः स्वर्गपथोपमः ॥ १४ ॥

प्राज्ञाप्याथ यथाकृति युक्तास्तेऽधिकृता नराः ।
 रमणीयेषु देशेषु वहुस्वादुफलैषु च ॥ १५ ॥
 यो निवेशस्त्वभिमतो भरतस्य महात्मनः ।
 भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिश्चाप्यभूषयन् ॥ १६ ॥
 नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः ।
 निवेशान् स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥
 बहुपांशुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः ।
 तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८ ॥
 प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः ।
 पताकाशोभिताः सम्यक् मुनिर्मितमहाप्रथाः ॥ १९ ॥
 विसर्पद्विरिवाकाशे विट्पुङ्गवविमानकैः ।
 समुच्छित्तेर्निवेशास्ते वभुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥
 सचन्द्रतारगणमण्डितं यथा ।
 नभः क्षपायाममलं विराजते ।
 नरेन्द्रमार्गः स तथा व्यराजत ।
 क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे मार्गसंस्कारो नाम अशीतितमः सर्गः

CAPUT LXXXI

CONSESSUS IN AULA.

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ।
 तुष्टुवुर्वाग्विशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंस्कृतेः ॥ १ ॥
 सुवर्णकोणाभिरुतः प्राणादग्यामडुन्दुभिः ।
 दध्मुः शङ्कांश्च शतशो वाग्यांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥
 स तूर्यघोषः सुमहान् दिवमापूरयन्निव ।
 भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैरन्धयत् ॥ ३ ॥
 ततः प्रवृद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च ।
 नाहं राज्ञेति चाप्युक्ता शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 पश्य शत्रुघ्न कैकेया लोकस्यापकृतं महत् ।
 त्रिसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥
 तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः ।
 परिश्रमति राजश्रीर्नौरिवाकण्टका जले ॥ ६ ॥
 यो हि नः सुमहान् नाथः सोऽपि प्रव्राजितो वनं ।
 अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयं ॥ ७ ॥
 इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपन्नमचेतनं ।
 कृपणा रुरुडः सर्वाः सस्वरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥
 तथा तस्मिन् विलपति वशिष्ठो राजधर्मवित् ।
 सभामित्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ ९ ॥

शातकुम्भमयी दिव्या मणिदेमसमाकुला ।
 सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणाः प्रत्यपगता ॥ १० ॥
 स काञ्चनमयं पीठं परार्द्धास्तरणावृतं ।
 अध्यास्त सर्ववेदज्ञो हूतान् अनुशशास च ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणान् क्षत्रियान् योधान् ग्रमान्यान् गुणवत्तमान् ।
 क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ १२ ॥
 साराजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनं ।
 युधाजितं सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः ॥ १३ ॥
 ततो हल्लहलाशब्दो महान् समुदपगत ।
 रथैरथैर्गजैश्चापि जनानामृषगृह्णां ॥ १४ ॥
 ततो भरतमायातं शतक्रतुमिवामराः ।
 प्रत्यनन्दन् प्रकृतयो यथा दशरथं तदा ॥ १५ ॥
 इदं स्वं तिमिनागसंवृतम् ।
 तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः ।
 दशरथसुतशोभिता सभा ।
 सदशरथेव बभौ यथा पुरा ॥ १६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे सभाप्रवेशो नाम एकाशीतितमः सर्गः

CAPUT LXXXII.

EXERCITUS PROFECTION.

तामार्यगणसंपूर्णां भरतप्रग्रहां सभां ।
 ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥ १ ॥
 ग्रासनानि यथान्यायमार्गाणां विशतां तदा ।
 वस्त्राङ्गरागप्रभया लोतिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥
 राक्षस्तु प्रकृतीः सर्वाः स संप्रेक्ष्य च धर्मवित् ।
 इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ॥ ३ ॥
 तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ।
 धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ४ ॥
 रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्ममनुस्मरन् ।
 नात्रहान् पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ५ ॥
 पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निरुतकण्ठकं ।
 तद्वृक्षं मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ६ ॥
 उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च केरलाः ।
 कोट्याः परान्ताः सामुद्रा रत्नान्युपकुरुतु ते ॥ ७ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शंकेनाभिपरिभुतः ।
 जगाम मनसा रामं धर्मज्ञं धर्मकाङ्क्षया ॥ ८ ॥

स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ।
 विललाप सभामध्ये जगद्धे च पुरोहितं ॥ १ ॥
 चरितव्रतचर्यस्य विद्याम्रातस्य धीमतः ।
 धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ १० ॥
 कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ।
 राज्यं चारुं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ ११ ॥
 ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनङ्गपोषमः ।
 लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १२ ॥
 अनार्यनुदमस्वर्ग्यं कुर्यां पापमरुं यदि ।
 इन्द्राकूणामरुं लोके भवेयं कुलप्राप्तनः ॥ १३ ॥
 यदि मात्रा कृतं पापं नारुं तदपि रोचये ।
 इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १४ ॥
 राममेवानुगहामि स राजा द्विपदां वरः ।
 त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ १५ ॥
 तद्वाक्यं धर्मसंगुत्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
 कुर्यान्मुमुचुरश्रुणि रामे निरुतचेतसः ॥ १६ ॥
 यदि त्वार्यं न शक्यामि विनिवर्तयितुं वनात् ।
 वने तत्रैव वत्स्यामि यद्यार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १७ ॥
 सर्वोपायं च वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं वनात् ।
 समक्षमार्यनिश्राणां साधूनां गुणवर्तिणां ॥ १८ ॥

विष्टिकर्मासिक्तः सर्वे मार्गशोधकरत्नकाः ।
 प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते ॥ ११ ॥
 एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
 समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदं ॥ १० ॥
 तूर्णमुत्थाय गृहं त्वं सुमन्त्र मम शासनात् ।
 यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ ११ ॥
 एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना ।
 प्रकृष्टात्मादिशत् सर्वं यथा संदिष्टमिष्टवत् ॥ १२ ॥
 ताः प्रकृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ।
 श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने ॥ १३ ॥
 ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तृन् स्वान् स्वान् गृहे गृहे ।
 यात्रागमनमाज्ञाय वरयन्ति स्म कृषिताः ॥ १४ ॥
 ते द्यौर्गोरथैः शोघं स्यन्दनैश्च मनोज्ञैः ।
 सह योर्धैर्बलाध्यक्षा बलं सज्जमवेदयन् ॥ १५ ॥
 सज्जं तु तद्वलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ ।
 रथं मे वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥
 ततः सुमन्त्रस्तामाज्ञां प्रतिगृह्य प्रहर्षितः ।
 रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ १७ ॥
 स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान् ।
 वचः सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।

गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं ।
 प्रसादयिष्यन् भरतोऽब्रवीत् तदा ॥ २८ ॥
 तूर्णं वमुत्थाय सुमन्त्र गह ।
 योगं समाक्षापय मे वलानां ।
 ग्रानेतुमिहामि हि तं वनस्थं ।
 प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ २९ ॥
 स सृतपुत्रो भरतेन सम्यग्- ।
 आक्षापितः संपरिपूर्णकामः ।
 शशास सर्वान् प्रकृतिप्रधानान् ।
 बलस्य मुण्यांश्च सुकृज्जनं च ॥ ३० ॥
 ततः समुत्थाय कुले कुले तु ।
 राजन्यविश्या वृषलाश्च विप्राः ।
 अग्र्ययुजन्नुद्विषरान् रथांश्च ।
 नागान् कृपांश्चैव कुलप्रसृतान् ॥ ३१ ॥

इत्ययोधाकाण्डे सेनाप्रस्थानं नाम द्यशीतितमः सर्गः

CAPUT LXXXIII.

BHARATAS ITINERE FRATREM SUBSECUTUS.

ततः समुत्थितः कल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमं ।
 प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १ ॥
 अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मल्लिपुरोहिताः ।
 अधिकृत्य द्यैर्युक्तान् रथान् सूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥
 नव नागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ।
 अन्वयुर्भरतं यालमिद्वानुकुलनन्दनं ॥ ३ ॥
 पट्टी रथसहस्राणि धन्विनो विविधागुधाः ।
 अन्वयुर्भरतं यालं राजपुत्रं यशस्विनं ॥ ४ ॥
 शतं सहस्राण्यश्वानां समावृणानि धन्विभिः ।
 अन्वयुर्भरतं यालं राजपुत्रं यशस्विनं ॥ ५ ॥
 कैकेयी च सुमित्रा च कौशल्या च यशस्विनी ।
 रामानयनसंतुष्टा ययुर्यानेन भास्वता ॥ ६ ॥
 प्रयाताश्चार्यसंघाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणं ।
 तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा दृष्टमानसाः ॥ ७ ॥
 मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतं ।
 कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनं ॥ ८ ॥
 दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः ।
 तमः कृत्स्नस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥

इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रकृष्टाः शुभाः कथाः ।
 परिष्वज्जानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकास्तदा ॥ १० ॥
 ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः ।
 रामं प्रति ययुः सर्वा कृष्टाः प्रकृतयस्तथा ॥ ११ ॥
 मणिकाराश्च ये केचित् कुम्भकाराश्च शोभनाः ।
 सूत्रकर्मकृतश्चैव ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥
 सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलधावकाः ।
 द्यापकोजोदका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा ॥ १३ ॥
 मायूरकाः क्राकचिका वेधका रोचकास्तथा ।
 दन्तकाराः मुधाकारा ये च गन्धोपजीविनः ॥ १४ ॥
 रत्नकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमरुत्तराः ।
 शैलूपाश्च सक्त स्त्रीभिर्याति कैवर्तकास्तथा ॥ १५ ॥
 समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः ।
 गोरथैर्भरतं यातमनुत्तमः सक्तम्रजः ॥ १६ ॥
 सुवेशाः शुद्धवसनास्ताम्रमृटानुलेपिनः ।
 सर्वे ते विविधैर्यानिः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥
 प्रकृष्टमुदिता सेना सान्वयान् कैकयीमुत ।
 धातुरानयने यालं भरतं धातृवत्सलं ॥ १८ ॥
 ते गत्वा दूरमधानं रथयानाश्चकुक्षरैः ।
 समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥ १९ ॥

यत्र रामसखा वीरो गुरुो ज्ञातिगणैर्वृतः ।
 निवसत्यप्रमादेन देशं तं परिपालयन् ॥ २० ॥
 उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलंकृतं ।
 व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्थानुयायिनी ॥ २१ ॥
 निरीक्ष्यानुगतां सेनां तां गङ्गां च शिवोदकां ।
 भरतः सचिवान् सर्वान् अत्रव्रीह्यावयकोविदः ॥ २२ ॥
 निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः ।
 विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व इमां सागरंगमां ॥ २३ ॥
 दातुं च तावदिहामि स्वर्गतस्य महीपतेः ।
 श्रौर्द्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकं नदीं ॥ २४ ॥
 तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तयेत्युक्त्वा समाहिताः ।
 न्यवेशयंस्तां हन्देन स्वेन स्वेन पृथक् पृथक् ॥ २५ ॥
 निवेश्य गङ्गामनु तां मदानदीं ।
 चमूं विधानैः परिवर्द्धशोभिनीं ।
 उवास रामस्य तदा महात्मनो ।
 विचिन्तयानो भरतो निवर्तनं ॥ २६ ॥

इत्यथोद्याकाण्डे भरतानुयायनं नाम अशीतितमः सर्गः

CAPUT LXXXIV.

GUHAE IRA.

ततो निविष्टा धञ्जिनी गङ्गामन्वाश्रितां नदी ।
 निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन् संवरितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 मरुतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते ।
 नास्याऽन्तमवगहामि मनसापि विचिन्तयन् ॥ २ ॥
 यथा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ।
 स एष हि महाकायः कोविदारधजो रथे ॥ ३ ॥
 बन्धयिष्यति वा पाशैरथ वास्मान् बधिष्यति ।
 अमुं दशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितं ॥ ४ ॥
 संपूर्णां श्रियमिहन् स तस्य राज्ञः सुदुर्लभा ।
 भरतः कैकयीपुत्रो क्लृप्तं समधिगच्छति ॥ ५ ॥
 भर्ता चैव सखा चैव रामो दशरथिर्मम ।
 तत्स्यार्थकामाः संनद्धा गङ्गानूपेऽत्र तिष्ठत ॥ ६ ॥
 तिष्ठन्तु सर्वदासाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदी ।
 बलपुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥
 नीशतानां च पञ्चानामेकैकस्यां शतं शतं ।
 कैवर्तानां तथा यूनां तिष्ठत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥
 यद्यदृष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति ।
 इयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामथ तरिष्यति ॥ ९ ॥

इत्युक्तोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च ।
 अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुरुः ॥ १० ॥
 तमायातं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
 भरतायाचचक्षेऽथ विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
 एष ज्ञातिसदृशेण स्थपतिः परिवारितः ।
 कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ १२ ॥
 तस्मात् पश्यतु काकुत्स्थ निषादाधिपतिर्गुरुः ।
 असंशयं विज्ञानीति यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
 एतत् तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्वरतः शुभं ।
 उवाच सारथिं शीघ्रं गुरुः पश्यतु मामिति ॥ १४ ॥
 लब्धानुज्ञां संप्रकृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः ।
 आगम्य भरतं प्रह्वो गुरुो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 निष्कूटश्चैव देशोऽयं वञ्चिताश्चापि ते वयं ।
 निवेद्याम ते सर्वं स्वके दासकुले वस ॥ १६ ॥
 अस्ति मूलफलं चैतन्निषादैः स्वयमर्जितं ।
 आर्द्रं शुष्कं तथा मांसं वन्यं चोद्धावचं तथा ॥ १७ ॥
 आशंसे आसिता सेना वत्स्यतीमां विभावरी ।
 अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १८ ॥
 इत्ययोध्याकाण्डे गुरुकोपो नाम चतुर्शीतितमः सर्गः

CAPUT LXXXV.

CONGRESSUS GUHAE CUM BHARATA.

एवमुक्तास्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहं ।
 प्रत्युवाच महाप्रज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितं ॥ १ ॥
 उर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे ।
 यो मे त्वमीदृशीं सेनामेको ऽभ्यर्चिनुमिहसि ॥ २ ॥
 इत्युक्त्वा स महातेजा गुहं वचनमुत्तमं ।
 अत्रवीद्वरतः श्रीमान् पन्थानं दर्शयन् पुनः ॥ ३ ॥
 कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं पथा ।
 गरुनो ऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥ ४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
 अत्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गरुनगोचरः ॥ ५ ॥
 दासास्त्यानुगमिष्यन्ति देशज्ञाः सुसमाहिताः ।
 अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महायशः ॥ ६ ॥
 कश्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 इयं ते मरुती सेना शङ्कां व्रनयतीव मे ॥ ७ ॥
 तमेवमभिभाषत्तमाकाश इव निर्मलः ।
 भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

मा भूत् स कालो यत् कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि ।
 राघवे स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मतः ॥ १ ॥
 तं निर्वर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनं ।
 बुद्धिरन्या न ते कार्या गुरु सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥
 स तु संदृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितं ।
 पुनरेवाब्रवीदावयं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११ ॥
 धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्वामि जगतीतले ।
 अयन्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिच्छसि ॥ १२ ॥
 शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकान् अनुचरिष्यति ।
 यस्त्वं कृद्भगतं रामं प्रत्यानयितुमिहसि ॥ १३ ॥
 एवं संभाषमाणस्य गुरुस्य भारतेन ह ।
 बभौ नटप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १४ ॥
 संनिवेश्य स तां सेनां गुरुन परितोषितः ।
 शत्रुघ्नेन समं श्रीमान् शयनं समुपाविशत् ॥ १५ ॥
 रामचिन्तामयः शोको भरतस्य मरुात्मनः ।
 उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १६ ॥
 अस्तदादेन दहनः संतापयति राघवं ।
 वनदाहान्निसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादयं ॥ १७ ॥
 प्रश्रुतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवं ।
 यथा सूर्याग्निसंतप्तो हिमवान् प्रश्रुतो हिमं ॥ १८ ॥

विनिःश्वसन् वै भृशदुर्मनास्तदा ।
 प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ।
 शमं न लेभे हृदयज्वरार्दितो ।
 नरर्षभो यूथरुतो यथर्षभः ॥ ११ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गुरुसमागमो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः

॥ ८५ ॥

CAPUT LXXXVI.

GUHAE SERMO.

ग्राचचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य मरुतात्मनः ।
 भरतायाप्रमेयाय गुरुं गहनगोचरः ॥ १ ॥
 तं ज्ञाग्रतमदम्भेन वरचापिपुधारिणं ।
 धातृगुत्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रुवम् ॥ २ ॥
 इयं तात सुखा शय्या त्वद्व्यमुपकल्पिता ।
 प्रत्याश्वसिद्धिं शेष्यास्यां मुखं राघवनन्दन ॥ ३ ॥
 उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं मुखोचितः ।
 धर्मात्मंस्तस्य गुत्यर्थं ज्ञागरिष्यामहे वयं ॥ ४ ॥
 न हि रामात् प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।
 मोत्सुको भूर्त्रवीम्येतदहं सत्यं तवाग्रतः ॥ ५ ॥

अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः ।
 धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामं च केवलं ॥ ६ ॥
 सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
 रक्षिष्यामि धनुष्याणिः सर्वैः स्वेर्जातिभिर्वृतः ॥ ७ ॥
 न हि मेऽविदितं किञ्चिदनेऽस्मिंश्चरतः सदा ।
 चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं गुधि ॥ ८ ॥
 एवमस्माभिरुक्तेन लक्षणेन महात्मना ।
 अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥
 कथं दाशार्थौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
 शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ १० ॥
 यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसदितुं गुधि ।
 तं पश्य गुरु संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११ ॥
 मरुता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ।
 एको दशरथस्येष्टः पुत्रः सदशलक्षणाः ॥ १२ ॥
 अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
 विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३ ॥
 विनद्य सुमहानादं श्रमेणापरताः स्त्रियः ।
 निर्घोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने ॥ १४ ॥
 कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
 नाशंसे यदि ते सर्वे जीवियुः शर्वरीमिमां ॥ १५ ॥

ज्ञीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
 दुःखिता या तु कौशल्या वीरमूर्त्तिनाशियति ॥ १६ ॥
 अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथं ।
 राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनाशियति ॥ १७ ॥
 सिद्धार्याः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले क्लृप्तस्थिते ।
 प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपं ॥ १८ ॥
 अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्द्धं कुशलिनो वयं ।
 निवृत्ते समये ह्यस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ १९ ॥
 परिदेवयमानस्य तस्यैवं मुमहात्मनः ।
 तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २० ॥
 प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ ।
 अस्मिन् भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया ॥ २१ ॥
 जटाधरौ तौ दुमचीरवाससौ ।
 मरुवावलौ कुञ्जरगूथपोषमौ ।
 वरेणुधी चाणधरौ परंतपौ ।
 व्यपेक्षमाणौ सरु सीतया गतौ ॥ २२ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गुरुवाक्यं नाम षट्शीतितमः सर्गः

॥ ८६ ॥

CAPUT LXXXVII.

GUHAE NARRATIO.

गुरुस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशदुःखितः ।
 ध्यानं जगाम तत्रैव यत्रार्थप्रीतु तदप्रियं ॥ १ ॥
 स विह्वलितसर्वाङ्गो विवृत्तविपुलेक्षणः ।
 पपात स्रक्सा भूमौ मूलघ्नश्च इव दुमः ॥ २ ॥
 मुकुमारं मरुसत्त्वं सिद्धस्कन्धं मरुभुजं ।
 पुण्डरीकपलाशान्नं तरुणं प्रियदर्शनं ॥ ३ ॥
 भरतं मूर्ध्नि दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुरुः ।
 बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकम्पे यथा दुमः ॥ ४ ॥
 तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरं स्थितः ।
 परिष्वज्य रुरोदंष्ट्रिर्विमंशः शोककर्णितः ॥ ५ ॥
 ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः ।
 उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्णिताः ॥ ६ ॥
 ताश्च तं पतितं भूमौ रुदत्यः पर्यवारयन् ।
 कौशल्या घृभिसृत्यैनं दुर्मनाः परिप्रस्वजे ॥ ७ ॥
 वत्सला स्वं यथा वत्समुपगूह्य तपस्विनी ।
 परिप्रहृ भरतं रुदती शोकलालसा ॥ ८ ॥

पुत्र व्याधिर्न ते कश्चिच्छरीरं प्रतिवाधते ।
 अस्य राजकुलस्याद्य त्वदधीनं हि जीवितं ॥ १ ॥
 त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते ।
 वृत्ते दशरथे राक्षि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥
 कश्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किञ्चिदप्रियं ।
 पुत्रे वाप्येकपुत्रायाः सद्भार्ये वनं गते ॥ ११ ॥
 स मुहूर्तं समाश्वास्य रुदन्नेव मदायशाः ।
 कौशल्यां परिशाल्येदं गुरुं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 भ्राता मे द्यावसद्भ्रात्रिं ह्य सीता ह्य च लक्ष्मणः ।
 अस्वप्नरूपेण कस्मिन् किं भुक्त्वा गुरुं शंस मे ॥ १३ ॥
 सोऽब्रवीद्भरतं दृष्टो निष्प्रादाधिपतिर्गुरुः ।
 यदिधं प्रतिपदे हि रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥ १४ ॥
 अन्नमुच्चावचं भक्ष्यं फलानि विविधानि च ।
 रामायाभ्यवहारार्थं वडुः चोपहृतं मया ॥ १५ ॥
 तत् सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः ।
 न हि तत् प्रत्यगृह्णात् स तत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १६ ॥
 न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सत्त्वे देयं तु सर्वदा ।
 इति तेन वयं राजन्ननुनीता मदात्मना ॥ १७ ॥
 लक्ष्मणेन यदानीतं पीत्वा वारि समाहितः ।
 धौपवास्यं तदाकार्षीद्दिग्धवः सद् सीतया ॥ १८ ॥

ततस्तज्जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत् तथा ।
 वाग्यतास्ते त्रयः संध्यां समुपासत संहिताः ॥ ११ ॥
 सौमित्रिस्तु ततः पञ्चादकरोत् स्वास्तरं शुभं ।
 स्वयमानीय वक्षीषि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ २० ॥
 तस्मिन् समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया ।
 प्रक्षाल्य च तयोः पादौ व्यपाक्रामत् स लक्ष्मणः ॥ २१ ॥
 एतन् तदिंगुदीमूलमेतदेव च तत् तृणं ।
 यस्मिन् रामश्च सीता च रात्रिं तां शयितावुभौ ॥ २२ ॥
 नियम्य पृष्ठे तु तलांगुलित्रवान् ।
 शरैः सुप्रूर्णाविषुधी परंतपः ।
 मरुद्गनुः सज्जमुपोक्ष लक्ष्मणो ।
 निशामतिष्ठत् परितोऽस्य केवलं ॥ २३ ॥
 ततस्तद्वृक्षं चोत्तमवाणचापधृक् ।
 स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ।
 अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर- ।
 महेन्द्रकल्यं परिपालयंस्तदा ॥ २४ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गुरुकथा नाम सप्ताशीतितमः सर्गः

CAPUT LXXXVIII.

INGUDIS COMMEMORATIO.

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः ।
 इंगुदीमूलमागम्य रामशय्यामवेक्षत ॥ १ ॥
 अत्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मना ।
 शर्वरी शयितं भूमाविदमस्य विमर्दितं ॥ २ ॥
 महाराजकुलीनेन महाभागेन धीमता ।
 ज्ञातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्नुमर्हति ॥ ३ ॥
 अजिनोत्तरसंस्तीर्णं वरास्तरणसंचये ।
 शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४ ॥
 अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मां ।
 मुच्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ ५ ॥
 न नूनं देवतं किञ्चित् कालेन बलवत्तरं ।
 यत्र दशरथी रामो भूमावेवमशेत सः ॥ ६ ॥
 यस्मिन् विदेहराजस्य सुता च प्रियदर्शिनी ।
 दयिता शयिता भूमौ सुषा दशरथस्य च ॥ ७ ॥
 इयं शय्या मम भ्रातुरिदमावर्तितं शुभं ।
 स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणं ॥ ८ ॥

मन्ये साभरणा सुता सीतास्मिन् शयने तदा ।
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकविन्दवः ॥ १ ॥
 उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा ।
 तथा द्योते प्रकाशते सक्ताः कौशेयतत्तत्रः ॥ १० ॥
 मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन चाला तपस्विनी ।
 मुकुमारी सती दुःखं न विज्ञानानि मथिली ॥ ११ ॥
 ह्य हृतोऽस्मि नृशंसोऽहं यत् सभार्यः कृते मम ।
 ईदृशी राघवः शय्यामधिष्ठेते कानाथवत् ॥ १२ ॥
 सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकमुपावहः ।
 सर्वप्रियकरस्त्यक्ता राघवं प्रियमनुत्तमं ॥ १३ ॥
 कथमिन्दीवरज्यामो रत्नाक्षः प्रियदर्शनः ।
 मुच्यभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १४ ॥
 धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
 धातरं विप्रमे काले यो राममनुवर्तते ॥ १५ ॥
 मित्रार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनं ।
 वयं संशयिताः सर्वे कानास्तेन महात्मना ॥ १६ ॥
 अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे ।
 गते दशरथे स्वर्गे रामे चरणयमाश्रिते ॥ १७ ॥
 न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुंधरां ।
 वने निवसतस्तस्य वाङ्मयोर्याभिरन्तितां ॥ १८ ॥

शून्यसंवरणारक्षामयस्त्रितद्वयद्विषां ।
 अनावृतपुराद्वारां राजधानीं पितुर्मम ॥ १९ ॥
 अग्रदृष्टवलां न्यूनां विषमस्थामनावृतां ।
 शत्रवो नाभिमन्यन्ते भद्रान् विषकृतानपि ॥ २० ॥
 अथ प्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा ।
 पालमृलाशनो नित्यं जगत्तीराणि धारयन् ॥ २१ ॥
 तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने ।
 तत् प्रतिश्रुतमार्गस्य नैव मिथ्या भविष्यति ॥ २२ ॥
 वसन्तं श्रान्तुर्ये मां शत्रुघ्नोऽप्यनुवत्स्यति ।
 लक्ष्मणेन सहयोग्यमार्गो मे पालयिष्यति ॥ २३ ॥
 अभिप्रेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ।
 अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथं ॥ २४ ॥
 प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं ।
 बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ।
 ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं ।
 वने वसन् नार्हति मामुपेक्षितुं ॥ २५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे शृंगुदीवृत्तं नाम अष्टाशीतितमः सर्गः

CAPUT LXXXIX.

GANGIS TRAIECTUS.

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः ।
 काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे शत्रुघ्न रत्ननी गता ।
 पद्मबोधनमुत्तलं पश्य सूर्यं तमोनुदं ॥ २ ॥
 शीघ्रमाह्वय गुहं शृङ्गवेरपुरेधरं ।
 स हि गङ्गामिमां वीरं तारयिष्यति वाहिनीं ॥ ३ ॥
 ज्ञागमिं नाहं स्वपिमि तथैवार्थं विचिन्तयन् ।
 इत्येवमब्रवीद्भाता शत्रुघ्नो विप्रचादितः ॥ ४ ॥
 इति संवदतोरिवमन्योन्यं नरमिंदुयोः ।
 आगम्य प्रावृत्तिः काले गुहो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 कश्चिन्मुपं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरी ।
 कश्चिच्च सहसैन्यस्य तव नित्यमनामयं ॥ ६ ॥
 गुरुस्य तत तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितं ।
 रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 मुखा नः शर्वरी राजन् पूजिताश्चापि ते वयं ।
 गङ्गां तु नौभिर्वह्नीभिर्दासाः संतारयन्तु नः ॥ ८ ॥

ततो गुरुः संवरितः श्रुत्वा भरतशासनं ।
 प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिगणमब्रवीत् ॥ १ ॥
 उत्तिष्ठत प्रवृथ्धं ज्ञातयो भद्रमस्तु वः ।
 नावः समुपकर्यधं तारयिष्याम वाहिनीं ॥ १० ॥
 ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् ।
 पञ्च नावां शतान्येव समानिन्युः समन्ततः ॥ ११ ॥
 * अस्याः स्वस्तिकविज्ञेया मरुतपण्डाधराः पराः ।
 * शोभमानाः पताकिन्यो युक्तावाहाः सुसंरुताः ॥ १२ ॥
 ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृतां ।
 सनन्दिघोषां कल्याणीं गुरुो नावमुप्राहरत् ॥ १३ ॥
 तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च मरुतपणाः ।
 कौशल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोपितः ॥ १४ ॥
 पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये ।
 अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटायनाः ॥ १५ ॥
 आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहतां ।
 भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् ॥ १६ ॥
 पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दमैरधिहिताः ।
 वरुह्यो जनमावृढं तदा संयेतुराशुगाः ॥ १७ ॥
 नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित् काश्चित् तु वाजिनां ।
 काश्चित् तत्र वरुन्ति स्म यानयुग्मं मरुतधनं ॥ १८ ॥

तास्तु गवो परं तीरमवरोथ च तं जनं ।
 निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दसवन्धुभिः ॥ १९ ॥
 सविज्ञयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः ।
 तरन्तः स्म प्रकाशन्ते सपत्ना इव पर्वताः ॥ २० ॥
 नावश्चारुरुडस्वन्ये प्रविस्तेरुस्तथापरे ।
 ग्रन्थे कुम्भघटैस्तेरुग्रन्थे तेरुश्च वाडुभिः ॥ २१ ॥
 सा पुण्यां धजिनी गङ्गां दसैः संतारिता स्वयं ।
 मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमं ॥ २२ ॥
 आश्वासयित्वा च चमूं मदात्मा ।
 निवेशयित्वा च यथोपज्ञोपं ।
 द्रुं भरद्वाजमृषिप्रवीरं ।
 ऋत्विक्सदस्यैर्भरतः प्रतस्थे ॥ २३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे गङ्गासंतरणं नाम एकोननवतितमः
 सर्गः ॥ ८१ ॥

CAPUT XC.

COMMORATIO IN BHARADVAJI EREMO.

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः ।
 बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १ ॥
 पद्भ्यामेव तु धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिहृदः ।
 वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितं ॥ २ ॥
 ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ।
 मन्त्रिणास्तान् अवस्थाप्य जगामानु पुरोहितं ॥ ३ ॥
 वशिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो मन्त्रातपाः ।
 संचचालासनात् तूर्णं शिष्यान् अर्घ्यमिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥
 समागम्य वशिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ।
 अनुव्यत मन्त्रातेजाः सुतं दशरथस्य तं ॥ ५ ॥
 ताभ्यामर्घ्यं च पादं च दत्वा पश्चात् फलानि च ।
 आनुपूर्व्या स धर्मज्ञः पप्रह कुशलं कुले ॥ ६ ॥
 अयोध्यायां बले कोपे मित्रिष्वपि च मन्त्रिषु ।
 ज्ञानं दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥
 वशिष्ठो भरतश्चैनं पप्रह तुरनामयं ।
 शरीरेऽग्निषु शिष्येषु वृक्षेषु मृगपक्षिषु ॥ ८ ॥

तथेति च प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महायशः ।
 भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्तेद्वयन्धनात् ॥ १ ॥
 किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः ।
 एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि मे श्रुयते मनः ॥ १० ॥
 सुपुत्रे यममित्रघ्नं कौशल्या कुलवर्धनं ।
 आत्रा सह सभार्यो यश्चिरं प्रव्राजितो वनं ॥ ११ ॥
 नियुक्तः स्त्रीनिमित्तेन पित्रा योऽसौ महायशः ।
 वनवासी भवस्वेति समाः किल चतुर्दश ॥ १२ ॥
 कश्चिन्न तस्याप्रापस्य पापं कर्तुमिहेहसि ।
 अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्याग्रजस्य वै ॥ १३ ॥
 एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ।
 पर्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया ॥ १४ ॥
 कृतोऽस्मि यदि मामेवं भगवान् अपि मन्यते ।
 मत्तो न दोषमाणङ्कनिर्वं मामनुशाधि हि ॥ १५ ॥
 न चैतदिष्टं माता मे यद्वोचन्मदन्तरं ।
 नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे ॥ १६ ॥
 अहं तु ते नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः ।
 प्रतिनेतुमयोध्यां च पादौ चास्याभिवन्दितुं ॥ १७ ॥
 तन्मामेवंगतं मया प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 शंस मे भगवन् रामः ह्यसंप्रति महीपतिः ॥ १८ ॥

वशिष्ठादिभिर्ऋषिभिर्याचितो भगवांस्ततः ।
 उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ॥ ११ ॥
 तप्येतन् पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे ।
 गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥
 ज्ञाने चैतन्मनःस्थं ते दृढीकरणमस्त्विति ।
 अपृहं त्वां तवात्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन् ॥ २१ ॥
 ज्ञाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सद्गुल्लक्ष्मणं ।
 अयं वसति ते भ्राता चित्रकूटे मद्भागिरौ ॥ २२ ॥
 श्वस्तु गतासि तं देशं वसाग्य सह मल्लिभिः ।
 त्वामभ्यर्चिन्तुमिहामि काममेतं कुरु मे ॥ २३ ॥

इत्यथोवाकाण्डे भरद्वाजाश्रमे निवासो नाम नवतितमः
 सर्गः ॥ १० ॥

CAPUT XCI.

HOSPITIUM A BHARADVAJO APPARATUM.

कृतवृद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ।
 भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १ ॥
 अत्रव्रीहस्तस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतं ।
 पायमर्घ्यं तथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २ ॥
 अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव ।
 ज्ञाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येन केनचित् ॥ ३ ॥
 सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिहामि भोजनं ।
 मम प्रीतिर्यथावृषा त्वमर्हो मनुष्यभ ॥ ४ ॥
 किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः ।
 कस्मान्निहोपयातोऽसि सवलः सहवान्धवः ॥ ५ ॥
 भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनं ।
 ससेन्यो नोपयातोऽस्मि भगवन् भगवद्गयात् ॥ ६ ॥
 राज्ञा हि भगवन् नित्यं राजपुत्रेण वा सदा ।
 यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥
 वाग्निमुष्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः ।
 प्रह्व्य मदृतीं भूमिं भगवन्ननुयाति मां ॥ ८ ॥

ते वृक्षान् उदकं भूमिमाश्रमेवृक्षान्स्तथा ।
 मा हिंस्युरिति तेनाहमायातो गुरुभिः सह ॥ १ ॥
 आनीयतामितः सैन्यमित्यादिष्टो महर्षिणा ।
 तथा चक्रे स भरतस्ततः प्रीतोऽभवन्मुनिः ॥ १० ॥
 अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्रापः परिमृज्य च ।
 आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥
 आह्वये विश्वकर्माणमहं व्यटारमेव च ।
 आतिथ्यं कर्तुमिहामि तत्र मे संविधीयतां ॥ १२ ॥
 आह्वये लोकपालांस्त्रीन् देवान् शक्रमुवांस्तथा ।
 आतिथ्यं कर्तुमिहामि तत्र मे संविधीयतां ॥ १३ ॥
 प्राक्श्रोतसश्च या नद्यः प्रत्यक्श्रोतस एव च ।
 पृथिव्यामन्तरिक्षे च समायात्वग्य सर्वशः ॥ १४ ॥
 अन्याः श्रवत्सु मेरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताः ।
 अपराश्रोदकं शीतमिदुकाण्डरसोपमं ॥ १५ ॥
 आह्वये देवगन्धर्वान् विश्वावसुकुहाङ्गुलान् ।
 तथैवाप्सरसो देवीर्गन्धर्वश्चापि सर्वशः ॥ १६ ॥
 घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुपां ।
 नागदन्तां च रुमां च भीमामद्रिकृतस्थलीं ॥ १७ ॥
 शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च भामिनीः ।
 सर्वास्तुम्बुरुणा सार्द्धमाह्वये सपरिहृदाः ॥ १८ ॥

वनं कुरुषु पदिव्यं वासोभूषणपत्रवत् ।
 दिव्यनारीफलं शश्वत् तत् कौवेरमिहैतु च ॥ १९ ॥
 इह मे भगवान् सोमो विधत्तामन्नमुत्तमं ।
 भक्ष्यं भोज्यं च शोष्यं च लेक्यं च विविधं बहु ॥ २० ॥
 विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च ।
 सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥
 एतत् समाधिना युक्तास्तेजसाप्रतिमेन च ।
 शिखास्वरसमायुक्तं सुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥
 मनसा ध्यायतस्तस्य प्राञ्जुषस्य कृताञ्जलेः ।
 आज्ञमुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक् पृथक् ॥ २३ ॥
 मलयं दर्दरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः ।
 उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखं शिवः ॥ २४ ॥
 ततोऽभ्यवर्तन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः ।
 देवदुन्दुभिघोषश्च दिनु सर्वासु शुश्रुवे ॥ २५ ॥
 प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
 प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २६ ॥
 स शब्दो ह्यर्वा च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च ।
 विवेशोच्चारितः श्रद्धाः समो लयसमन्वितः ॥ २७ ॥
 तस्मिन्नुपरते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणां ।
 दर्दरं भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः ॥ २८ ॥

बभूव हि समा भूमिः समन्तान् पद्मयोजनं ।
 शादलेर्वडुभिश्चूना नीलवैदूर्यमंनिभिः ॥ २९ ॥
 तस्मिन् कपित्था विल्वाश्च पनसा वीजपूरकाः ।
 ग्रामलक्योऽथ चूताश्च बभूवुः फलभूषणाः ॥ ३० ॥
 उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् ।
 आजगाम नदी सौम्या तीरैर्वडुभिर्वृता ॥ ३१ ॥
 चतुःशालानि शुभाणि शालाश्च गजवाजिनां ।
 रुर्म्यप्रासादसंघातास्तोरणानि शुभानि च ॥ ३२ ॥
 सितमघनिभं चापि राजवेश्म सुतोरणं ।
 शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुद्भूतं ॥ ३३ ॥
 चतुरश्रमसंप्राप्तं शयनासनवस्त्रवत् ।
 दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनपानवत् ॥ ३४ ॥
 प्रविवेश महाबाहुर्नुज्ञातो मरुर्पिणा ।
 वेश्म तद्रत्नसंपूर्णं भरतः कैकयीसुतः ॥ ३५ ॥
 अनुज्ञमुश्च तं सर्वे मल्लिणः सपुरोहिताः ।
 बभूवुश्च मुदा युक्तास्तं दृष्ट्वा वेश्मसंविधिं ॥ ३६ ॥
 तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं हस्तमेव च ।
 भरतो मल्लिभिः सार्द्धमभ्यवर्तत राघवः ॥ ३७ ॥
 आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य सः ।
 बालव्यजनमादाय न्यषीदत् सचिवासने ॥ ३८ ॥

ग्रानुपूर्व्यां निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोद्धिताः ।
 ततः सेनापतिः पश्चात् प्रशास्ता च निषेदतुः ॥ ३१ ॥
 ततस्तत्र मुहूर्तेन नयः पायसकर्दमाः ।
 उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ३० ॥
 तासामुभयतः कूलं पाण्डुमृत्तिकल्पेपनाः ।
 रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य प्रसादजाः ॥ ३१ ॥
 तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः ।
 आगुर्विंशतिसाक्ष्याः कुवेरप्रदिताः स्त्रियः ॥ ३२ ॥
 याभिर्गृहीतः पुरुषः संन्माद इव लक्ष्यते ।
 आगुर्विंशतिसाक्ष्या नन्दनादसुरोगणाः ॥ ३३ ॥
 नारदस्तुम्बुरुर्गोपः सुतनुः सूर्यवर्चसः ।
 एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ३४ ॥
 अन्नन्नुपा मिथ्रकेशी पुण्डरीका च समणा ।
 उपानृत्यन्तु भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ३५ ॥
 यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने ।
 प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ३६ ॥
 तिल्वा मार्दङ्गिका आसन् साम्यग्राहा विभीतकाः ।
 अश्वत्या नर्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ३७ ॥
 ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः ।
 प्रकृष्टास्तत्र संप्रेतुः कुब्जा भूवाथ वामनाः ॥ ३८ ॥

शिंशपामलकी जम्बूयाश्चान्याः कानने लताः ।
 प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽवसन् ॥ ४१ ॥
 मुरां मुरापाः पिबति पायसं च बुभुक्षिताः ।
 मांसानि च सुमेधानि भक्षन्ते यो यदिहति ॥ ५० ॥
 उच्छ्वासा द्वापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु ।
 अग्रेकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाट च ॥ ५१ ॥
 संवाहयत्युपासीना नार्यो रुचिरलोचनाः ।
 परिमृज्य तदन्वोन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥ ५२ ॥
 हृद्यान् अश्चतरान् उद्रांस्तथैव सुरभेः सुतान् ।
 अर्भोजयन् वारुणपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥ ५३ ॥
 रज्जंश्च मधु लाजांश्च भोजयन्ति स्म वारणान् ।
 रत्नवाकुवरयोधानां चोदयन्तो महावलाः ॥ ५४ ॥
 नाश्ववन्धोऽश्वमज्ञासीन्न गजं कुञ्जरग्रहः ।
 मत्तप्रमत्तमुदिता चमूः सा तत्र संवभौ ॥ ५५ ॥
 तर्पिताः सर्वकामैश्च रत्नचन्दनवृषिताः ।
 अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदीरयन् ॥ ५६ ॥
 नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् ।
 कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखं ॥ ५७ ॥
 इति पदातयोधाश्च हस्त्यश्चरोद्धवन्धकाः ।
 अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदीरयन् ॥ ५८ ॥

संप्रकृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सरुस्रशः ।
 भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ५९ ॥
 नृत्यस्तश्च रुसस्तश्च गायस्तश्चैव सैनिकाः ।
 समन्तात् परिधावन्ति माल्योपेताः सरुस्रशः ॥ ६० ॥
 ततो भुक्तावतां तेषां तदन्नममृतोपमं ।
 दिव्यान् उद्धीक्ष्य भक्ष्यांस्तान् नाभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६१ ॥
 प्रेयाश्चेत्यश्च वधश्च बलस्थाश्चापि सर्वशः ।
 यभूवुस्ते भृशं तृप्ताः सर्वे चारुतवाससः ॥ ६२ ॥
 नाशुक्लवासास्तत्रासीन् लुधितो मलिनोऽपि वा ।
 रत्नसा धस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६३ ॥
 यभूवुर्वनपार्थेषु कृपाः पायसकर्दमाः ।
 ताश्च कामदुधा गावो दुमाश्चासन् मधुच्युताः ॥ ६४ ॥
 वायो मेरुयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः ।
 प्रतप्येदरेश्चापि मार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ६५ ॥
 अन्नैरपि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः ।
 फलनिर्गृहसंसिद्धैः सूर्यैर्गन्धर्सान्वितैः ॥ ६६ ॥
 कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च ।
 ददृशुर्भान्नस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ६७ ॥
 शुक्लान् ग्रंशुमतश्चापि दत्तधावनसंचयान् ।
 शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्वेष्ववतिष्ठतः ॥ ६८ ॥

दर्पणान् परिमृष्टांश्च वाससां चापि संचयान् ।
 पाटुकोपानह्नां चापि युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥ ६१ ॥
 आञ्जनीः कङ्कतान् कूर्चांश्छत्ताणि च धनूपि च ।
 मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७० ॥
 प्रतिपानरुदान् पूर्णान् खरोद्भगजवाजिनां ।
 श्रवगाक्ष सुतीर्थांश्च स्वच्छतोयान् सुखप्लवान् ॥ ७१ ॥
 नीलवैदूर्यवर्णांश्च मृदून् पवससंचयान् ।
 निर्वापार्थं पशूनां तु ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ ७२ ॥
 व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्रकल्पं तददुतं ।
 ददृक्षातिथ्यं कृतं तादृग्भरतस्य महर्षिणा ॥ ७३ ॥
 इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दते ।
 भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यतिवर्तत ॥ ७४ ॥
 प्रतिजग्मुश्च ता नद्यो गन्धर्वाश्च यथागतं ।
 भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ७५ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरद्वाजातिथ्यं नाम एकत्रतितमः सर्गः

CAPUT XCII.

BHARATAS A BHARADVAJO DIMISSUS.

ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिहृदः ।
 कृतातिथ्यं भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥
 तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतं ।
 उताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
 कश्चित् पुत्र सुप्ता रात्रिस्तवास्मद्विषये गता ।
 समयस्ते जनः कश्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३ ॥
 तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ।
 यात्रमादुपनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसं ॥ ४ ॥
 सुखोपितोऽस्मि रजनीं समयवलवाहनः ।
 वलवत् तर्पितश्चाहं सामात्यो भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥
 श्रेयतल्लमसंतापाः सुभिक्ताः सुप्रतिश्रयाः ।
 अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोपिताः ॥ ६ ॥
 ग्रामद्वयेऽहं भगवन् कामं त्वामृषिसत्तम ।
 समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणोदस्व चक्षुरा ॥ ७ ॥
 यात्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः ।
 याचद्व्य कतमो मार्गः कियान् इति च शंस मे ॥ ८ ॥

इति पृष्ठस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसं ।
 प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातयाः ॥ १ ॥
 भरतार्द्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने ।
 चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्करकामनः ॥ १० ॥
 उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।
 पुष्पितदुमसंहरा नानापक्षिनिषेविता ॥ ११ ॥
 तामलरा च सरितं चित्रकूटं च पर्वतं ।
 तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवं ॥ १२ ॥
 दक्षिणेन च मार्गेण सव्यं दक्षिणमेव च ।
 वाहयस्व महाभाग ततो द्रव्यसि राघवं ॥ १३ ॥
 प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
 ह्रित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥ १४ ॥
 वेपमाना कृशा दीना सरु देव्या सुमित्रया ।
 कौशल्या तत्र जग्रादु कराभ्यां चरणी मुनेः ॥ १५ ॥
 असमृद्धेन वानेन सर्वलोकस्य गर्दिता ।
 कैकेयी तस्य जग्रादु चरणी सव्यपत्रया ॥ १६ ॥
 तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिं ।
 अद्वराद्वरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा ॥ १७ ॥
 ततः पप्रह भरतं भरद्वाजो दृढव्रतः ।
 विशेषं ज्ञातुमिहामि मातृणां तव राघव ॥ १८ ॥

एवमुक्तास्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ १९ ॥
 यामिमां भगवन् दीनां शोकानाशनकर्षितां ।
 पितुर्हि मक्षिषीं दीनां देवतामिव पश्यसि ॥ २० ॥
 एषा तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रविक्रासगामिनं ।
 कौशल्या सुपुत्रे रामं धातारमदितिर्यथा ॥ २१ ॥
 ग्रस्या वामं भुजं क्षिप्त्वा येषा तिष्ठति दुर्मनाः ।
 कर्णिकारस्य शान्तेव शीर्षागुप्या वनाक्षरे ॥ २२ ॥
 इयं सुमित्रा दुःखार्ता देवी राक्षश्च मथ्यमा ।
 हनस्यास्तु सुतो देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ॥ २३ ॥
 यस्याः कृते नरव्याघ्री जीवनाशमिता गतो ।
 राजा पुत्रविरहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २४ ॥
 क्रोधनामकृतप्रज्ञां दृष्ट्वा मुभगमानिनीं ।
 द्रष्टव्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यवृषिणीं ॥ २५ ॥
 ममतां मातरं विदि नृशंसां पापनिश्चयां ।
 यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं मरुदात्मनः ॥ २६ ॥
 स्तुक्ता नरशार्दूलो वाप्यगददया गिरा ।
 म निःशश्चास ताम्राक्षः क्रुद्धो नाग इव श्वसन ॥ २७ ॥
 भरद्वाजो मरुपिस्तं द्रुवन्तं भरतं तदा ।
 प्रत्युवाच मरुद्वुदिरिदं वचनमर्थवत ॥ २८ ॥

न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया ।
 रामप्रव्राज्जनं ह्येतत् सुखोदकं भविष्यति ॥ २९ ॥
 अभिवाग्राय संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणं ।
 ग्रामन्त्य भरतः सैन्यं युज्यतामित्यचोदयत् ॥ ३० ॥
 ततो वाजिरथान् युक्तान् दिव्यान् हेमपरिष्कृतान् ।
 अथारोहन् प्रयाणार्थं बहून् बहुविधो जनः ॥ ३१ ॥
 गजकन्या गजाश्चैव हेमकन्याः पताकिनः ।
 जीमृता इव धर्माले सधोषाः संप्रतस्थिरैः ॥ ३२ ॥
 विविधान्वपि यानानि महान्ति च लघूनि च ।
 प्रययुः सुमहार्हाणि पदिरैव पदातयः ॥ ३३ ॥
 अथ यानप्रवेकैस्तु कौशल्याप्रमुखाः स्त्रियः ।
 रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३४ ॥
 चन्द्रार्कतरुणाभासां नृयुक्तां शिविकां श्रुभां ।
 आस्थाय प्रययौ श्रीमान् भरतः सपरिरुदः ॥ ३५ ॥
 सा प्रयाता यभौ सेना गजवाजिरथाकुला ।
 दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवांत्यितः ॥ ३६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतानुज्ञा नाम द्विनवतितमः सर्गः

॥ १२ ॥

CAPUT XCIII.

CHITRACUTI MONTIS CONSPECTUS.

तथा मरुत्या यायिन्या धजिन्या वनवासिनः ।
 अर्दिता वृथया मत्ताः सपृथा विप्रदुदुवुः ॥ १ ॥
 ऋताः पृषतसंवाश्च रुवश्च समन्ततः ।
 दृश्यन्ते वनराज्ञीषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥ २ ॥
 सागरौघनिभा मेना भरतस्य मरुतात्मनः ।
 मरुतीं संहादयामास प्रावृषि गामिवाम्बुदः ॥ ३ ॥
 तुरंगौघैरुवनता वारुणैश्च मरुतैः ।
 अनाल्लब्ध्या चिरं कालं तस्मिन् देशे बभूव भूः ॥ ४ ॥
 स यावा दूरमध्यानं संपरिश्रान्तवाहनः ।
 उवाच भरतः श्रीमान् वशिष्ठं मन्त्रिणां वरं ॥ ५ ॥
 यादृशं लब्धते त्वयं यथा चैव श्रुतं मया ।
 व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमवर्चसः ॥ ६ ॥
 अयं गिरिश्चित्रकूट इयं मन्दाकिनी नदी ।
 एतन् प्रकाशते दूरानीलमेघनिभं वनं ॥ ७ ॥
 गिरिः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ।
 वारुणैरुवमृग्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ८ ॥
 मुञ्चन्ति कुमुमान्ध्रिते नगाः पर्वतसानुषु ।
 नीला इवात्प्रापयि तीर्थं तीर्थधरा धनाः ॥ ९ ॥

किंनराचरितोद्दिशं पश्य शत्रुघ्न पर्वतं ।
 द्यूयैः समस्तादकीर्णं मकरैरिव सागरं ॥ १० ॥
 एतं मृगगणा भान्ति शीघ्रविगाः प्रचोदिताः ।
 वायुप्रविद्धाः शरदि मेघराज्य इवाम्बरे ॥ ११ ॥
 कुर्वन्ति कुसुमापीडान् शिरःसु सुरभीन् अमी ।
 मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या नरा यथा ॥ १२ ॥
 निष्कृन्नमिव भूचिदं वनं धीरप्रदर्शनं ।
 अयोधेय जनकीर्णा सांप्रतं प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥
 पुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रहाय तिष्ठति ।
 तं वदत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियं ॥ १४ ॥
 स्वन्दनांस्तुरगोपितान् सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ।
 एतान् संपततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न काननं ॥ १५ ॥
 एतं त्रिन्नासितान् पश्य वरुणिणः प्रियदर्शनान् ।
 मनोघट्टप्रा लब्धन्ते कुसुमैश्चित्रिता इव ॥ १६ ॥
 मृगा मृगाभिः संहिता वरुवः पृषता वने ।
 एतमथ्यासते शैलमधिवासं पतत्रिणां ॥ १७ ॥
 अतिमात्रमयं देशो मनोघः प्रतिभाति मे ।
 तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा ॥ १८ ॥
 साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां त्रिचिन्वन्तु च काननं ।
 यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥

भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः ।
 त्रिविश्रुस्तद्वनं शूरा धूमाग्रं ददृशुस्ततः ॥ २० ॥
 ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ।
 नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवी ॥ २१ ॥
 अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परंतपौ ।
 अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २२ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतं ।
 सैन्यान् उवाच सर्वांस्तान् अमित्रबलमर्दनः ॥ २३ ॥
 यत्ता भवतः तिदन्तु नेता गतव्यमग्रतः ।
 अहमिहो गमिष्यामि सुमन्त्रो धृष्टिरेव च ॥ २४ ॥
 एवमुक्तास्ततः सैन्यास्तत्र तस्युः समन्ततः ।
 भरतो यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधौ ॥ २५ ॥
 व्यवस्थिता या भरतेन सा चमृरू- ।
 निरीक्षमाणापि च धूममग्रतः ।
 बभूव कृष्टा न चिरेण ज्ञानती ।
 प्रियस्य रामस्य समागमं तदा ॥ २६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे चित्रकूटदर्शनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः

॥ १३ ॥

CAPUT XCIV.

CHITRACUTI DESCRIPTIO.

दीर्घकालोपितस्तत्र गिरी गिरिवनप्रियः ।
 वैदेक्याः प्रियमाकाङ्क्षन् स्वं च चित्तं विलोभयन् ॥ १ ॥
 अथ दशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् ।
 भार्याममरसंकाशः शर्चामिव पुरंदरः ॥ २ ॥
 न राज्यादंशनं सीते न मुहूर्त्निर्विना भवः ।
 मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिदं वनं ॥ ३ ॥
 पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतं ।
 शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्विर्विभूषितं ॥ ४ ॥
 केचिद्रत्नसंकाशाः केचित् क्षतज्ञसंनिभाः ।
 पीतमाज्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मरुतप्रभाः ॥ ५ ॥
 पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचिज्ज्योतीरप्रभाः ।
 विराजते ऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६ ॥
 नानामृगगणैर्द्विपितरद्वृक्षगणैर्वृतः ।
 अट्टटैर्भात्ययं शैलो बहुपद्मिसमाकुलः ॥ ७ ॥
 आम्रजम्बूसनैर्लोभिः प्रियालैः पनसैर्ध्रुवैः ।
 अङ्गुलीर्भव्यतिमिशैर्विल्वतिन्दुकवेणुभिः ॥ ८ ॥
 काश्मर्यरिष्टवर्णैर्मधुकैस्तिलकैस्तथा ।
 बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनवीजकैः ॥ ९ ॥

पुष्पवद्विः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ।
 ह्रस्वमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्पत्ययं गिरिः ॥ १० ॥
 शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान् कामरूपिणान् ।
 किंनरान् दन्द्दशो भद्रे रममाणान् मनस्विनः ॥ ११ ॥
 शाखावसक्तान् खड्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च ।
 पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान् मनोरमान् ॥ १२ ॥
 जलाप्रपातैरुद्देर्निःस्यन्दैश्च घ्राचित् घ्राचित् ।
 श्रवद्भिर्मात्ययं शैलः श्रवन्मद् इव द्विपः ॥ १३ ॥
 गुह्यासमीरणां गन्धान् नानापुष्पभवान् वरुन् ।
 प्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्ररूपयेत् ॥ १४ ॥
 यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्द्धमनिन्दिते ।
 लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रथह्यति ॥ १५ ॥
 वरुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ।
 विचित्रशिखरे क्वास्मिन् रतवान् अस्मि भामिनि ॥ १६ ॥
 अनेन वनवासेन मया प्राप्तं फलदयं ।
 पितृश्चानृण्यता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७ ॥
 वैदेहि रमसे कश्चिच्चित्रकूटे मया सह ।
 पश्यन्ती विविधान् भावान् मनोवाक्कायसंयता ॥ १८ ॥
 इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे ।
 वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९ ॥

शिलाः शैलस्य शोभते विशालाः शतशो ऽभितः ।

वहुला बहुलैर्वर्णैर्नलिनितमितारुणैः ॥ २० ॥

निशि भात्यचलेन्द्रस्य कुताशनशिखा इव ।

घ्रापथ्यः स्वप्रभालक्ष्या भ्राजमानाः सदृशशः ॥ २१ ॥

केचिन् क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसंनिभाः ।

केचिदेकशिला भाति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२ ॥

कुठपुत्रागवकुलभूर्जपत्रोत्तरहृदन् ।

कामिनां स्वास्तरान् पश्य कुशेशयदलायुतान् ॥ २३ ॥

मृदिताश्चापविदाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः ।

कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २४ ॥

वस्वौकसारां नलिनीमतीत्यवोत्तरान् कुटन् ।

पर्वतश्चित्रकूटो ऽसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २५ ॥

इमं तु कालं वनिते विग्राहिवांसः ।

तथा च सीते सदृ लक्ष्मणेन च ।

रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनी ।

सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे चित्रकूटवर्णनं नाम चतुर्नवतितमः

सर्गः ॥ १४ ॥

CAPUT XCV.

MANDACINIS FLUVII LAUDES.

अथ शैलादिनिष्क्रम्य मैथिलीं कोशलेश्वरः ।
 अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीं ॥ १ ॥
 अत्रत्रीञ्च वरारोहं चारुचन्द्रनिभाननां ।
 विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥
 विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेवितां ।
 कुसुमैरुपसंपन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीं ॥ ३ ॥
 नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलदुमैः ।
 राजतीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४ ॥
 मृगवृश्चनिपीतानि क्लृप्ताम्भांसि सांप्रतं ।
 तीर्थानि रमणीयानि रतिं संजनयन्ति मे ॥ ५ ॥
 जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ।
 ऋषयस्त्वग्मादृक्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥
 आदित्यमुपतिष्ठते नियमादूर्ध्ववाहवः ।
 एते परे विशालान्नि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७ ॥
 मारुतोदूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ।
 पादैः पुष्पपत्राणि सृजद्भिर्भितो नदीं ॥ ८ ॥
 छाचिन्मणिनिकाशोदां छाचित् पुलिनशालिनीं ।
 छाचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीं ॥ ९ ॥

निर्धृतान् वायुना पश्य विततान् पुष्पसंचयान् ।
 पोष्यमानान् अपरान् पश्य त्वं जलमथगान् ॥ १० ॥
 पश्यते वल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः ।
 अधिरोदन्ति कल्याणि निष्कृजन्तः शुभा गिरः ॥ ११ ॥
 दर्शनं चित्रकूरस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ।
 अधिकं पुरवासादि मन्ये तव च दर्शनं ॥ १२ ॥
 विधृतकल्मषैः सिद्धैस्तापोदमशमान्वितैः ।
 नित्यविक्रोभितजलां विगाहस्व मया सह ॥ १३ ॥
 सावीर्यश्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीमिमां ।
 कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४ ॥
 त्वं पौरजनवद्यालान् अयोध्यामिव पर्वतं ।
 मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीं ॥ १५ ॥
 लक्षणश्चापि धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः ।
 त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम ॥ १६ ॥
 उपस्पृशंस्त्रियवणं मधुमूलफलाशनः ।
 नायोध्यायै न राज्याय स्पृक्ष्येऽन्य त्वया सह ॥ १७ ॥
 इमां हि पश्यन् मृगयूथलोडितां ।
 निपीततोषां गजसिंहवानरैः ।
 सुपुष्पितैस्तीररुहैरलंकृतां ।
 न सोऽस्ति योऽस्यां न गतल्लभो भवेत् ॥ १८ ॥

इतीव रामो वदुःसंगतं वचः ।

प्रियासरूपायः सरितं प्रति ब्रुवन् ।

चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं ।

स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः ॥ ११ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे मन्दाकिनीवर्णना नाम पञ्चनवतितमः

सर्गः ॥ १५ ॥

CAPUT XCVI.

TELUM MAGICUM EMISSUM.

पञ्चनवतितमोऽयं सर्गः शेषकः । रामस्तु इत्यादि * Schol.

रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतं ।

सुतां जनकराजस्य दर्शयित्वा न्यवर्तत ॥ १ ॥

उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राधवः ।

दर्श कन्दरं रम्यं शिलाधातुसमन्वितं ॥ २ ॥

सुगन्धैस्तारुभिः पुष्पभारावलम्बिभिः ।

संवृतं च रक्षस्यं च मत्तद्विजगणायुतं ॥ ३ ॥

तं दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं द्रुमं ।

उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितां ॥ ४ ॥

वैदेहि रमते चतुस्तवास्मिन् गिरिकन्दरे ।
 परिश्रमविघातार्थं साधु तावदिहाम्यन्तां ॥ ५ ॥
 तदर्थमिह विन्यस्ता विषं श्लक्ष्णसमा शिला ।
 यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रकट इव केशरः ॥ ६ ॥
 राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिदक्षिणा ।
 उवाच प्रणयात् त्रिगन्धमिदं श्लक्ष्णतरं वचः ॥ ७ ॥
 यवणकार्यं वचनं तव मे रघुनन्दन ।
 बभूवोऽभ्रामि ते चाद्य तव चैव मनोरथः ॥ ८ ॥
 एवमुक्ता वरारोहा शिलां तामुपसर्पत ।
 सह भर्त्रानवग्याङ्गी रत्नकामा मनस्विनी ॥ ९ ॥
 तामेवं ब्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत् ।
 रम्यं पश्यसि भूतार्थं वनं पुष्पितपादयं ॥ १० ॥
 गजदन्ततान् वृक्षान् पश्य निर्यासवर्षिणः ।
 गिल्लिका विरूतदीर्घै रदन्तीव समन्ततः ॥ ११ ॥
 पुत्रप्रियोऽसौ शकुनिः पुत्र पुत्रेति भाषते ।
 मधुरां करुणां वाचं पुरेव जननी मम ॥ १२ ॥
 विरुगो भृङ्गराजोऽयं सालस्कन्धसमास्थितः ।
 संगीतमिव कुर्वाणः कोकिलस्यानुकूलति ॥ १३ ॥
 अयं वा बालकः शङ्खे कोकिलानां विद्वंगमः ।
 सुखवदमसंबद्धं तथा क्षेप प्रभाषते ॥ १४ ॥

दया कुमुदितं चूतं पुष्पभारनता लता ।
 दृश्यते प्रणयाच्छून्ये ममिष त्वमुपाश्रिता ॥ १५ ॥
 एवमुक्ता प्रियस्याङ्गे मैथिली प्रियभाषिणी ।
 भ्रूयस्तरां त्वनिन्धाङ्गी समारोहत भामिनी ॥ १६ ॥
 यङ्गे तु परिवर्तन्ती सीता सुरसुतोषमा ।
 हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितं ॥ १७ ॥
 स निर्घृण्यांगुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चये ।
 चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ १८ ॥
 बालार्कसमवर्णेन तेन सा गिरिधातुना ।
 चक्राजं त्रिनिविष्टेन ससंध्येव निशासिता ॥ १९ ॥
 केशरस्य च पुष्पाणि करेणामृग्य राघवः ।
 ग्रन्थकं पूरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः ॥ २० ॥
 अभिरूढ्य तथा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः ।
 ग्रन्थीयमानो विदेक्या देशमन्यं जगाम ह ॥ २१ ॥
 विचरन्ती तदा सीता ददर्श हरियूथपं ।
 वर्तं बहुमृगाकीर्णं विव्रस्ता राममाक्षिपत् ॥ २२ ॥
 रामस्तां परिरब्धाङ्गीं परिरम्य मरुभुजः ।
 शान्त्वयामास वामोद्वमवभत्स्याथ वानरं ॥ २३ ॥
 मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ वक्षसि ।
 समदृश्यत संक्रान्तो रामस्य विपुलौजसः ॥ २४ ॥

प्रज्ञहाम ततः सीता गते वानरपुंगवे ।
 दृष्ट्वा भर्तारि संक्रान्तमपाङ्गं समनःशिलं ॥ २५ ॥
 नातिदूरे तृशोकानां प्रदीप्तमिव काननं ।
 दर्शं पुष्पस्तवकैस्तर्जद्विरिव वानरैः ॥ २६ ॥
 वैदेही तत्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ।
 साधु तदभिगृह्णाव वनमिद्व्याकुलन्दन ॥ २७ ॥
 तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यानुवृष्या ।
 संहितस्तदशोकानां विशोकः प्रययौ वनं ॥ २८ ॥
 तदशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत् तदा ।
 गिरिपुत्र्या पिनीकीव सरू रैमवतं वनं ॥ २९ ॥
 तावन्यान्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः ।
 समलंचक्रतुर्भौ कामिनौ नीललोहितौ ॥ ३० ॥
 आबद्धवनमालौ तौ कृतापीडावतंसकौ ।
 भार्यापती तमचलं शोभयांचक्रतुर्भृशं ॥ ३१ ॥
 एवं स विविधान् देशान् दर्शयित्वा प्रियां प्रियः ।
 आजगामाश्रमपदं सुसंमृष्टमलंकृतं ॥ ३२ ॥
 प्रत्युज्जगाम तं भ्राता लक्ष्मणो गुरुवत्सलः ।
 दर्शयन् विविधं कर्म सौमित्रिः सुकृतं तदा ॥ ३३ ॥
 शुद्धवाणरुतांस्तत्र मेथ्यान् कलमृगान् दश ।
 राशिकृतान् शुष्यमाणान् अन्यान् काञ्चन काञ्चन ॥ ३४ ॥

तद्दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेर्धृता प्रीतोऽभवत् तदा ।
 क्रियतां वल्लयश्चेति रामः सीतामथान्वशात् ॥ ३५ ॥
 अयं प्रदाय भूतेभ्यः सीताय वरवर्णिनी ।
 तयोत्पाददाद्वात्रोर्मधु मांसं च संस्कृतं ॥ ३६ ॥
 तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः ।
 विधिवज्जानकी पञ्चाशक्रे सा प्राणधारणं ॥ ३७ ॥
 शिष्टं मांसं निकृत्तं यच्छोषणागोप्रकल्पितं ।
 तन्नामवचनात् सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ॥ ३८ ॥
 तां ददर्श तदा भर्ता काकेनायासितां दृष्ट्वा ।
 यः स धरातरचरः कामचारी विद्वंगमः ॥ ३९ ॥
 काकेनारोध्यमानां तां रामोऽवाहसदातुरां ।
 सा चुकोपानवग्राह्नी भर्तृप्रणयदर्पिता ॥ ४० ॥
 इत्येतच्च तां काको वारयत्तीं पुनः पुनः ।
 कोपयामास वैदेहीं पक्षतुण्डनवैस्तुदन् ॥ ४१ ॥
 तस्याः प्रस्फुरमाणौष्ठं भ्रुकुटीपुटमूचितं ।
 मुग्यमानोऽयं काकुत्स्थस्तं काकं प्रत्यपेक्षयत् ॥ ४२ ॥
 स धृष्टमानी विद्वगो रामवाक्यमचित्तयत् ।
 सीतामभिपयतिव तनश्रुक्रोध राघवः ॥ ४३ ॥
 सोऽभिमन्य शरिरीकमिषोकास्त्रेण वीर्यवान् ।
 काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥

स तेनाभिद्रुतः काकस्त्रीन् लोकान् पर्यगात् ततः ।
 देवैर्दत्तवरः पक्षी धरात्तरचरो लघुः ॥ ४५ ॥
 यत्र यत्रागमत् काकस्तत्र तत्र दर्श कृ ।
 र्श्याकाभूतमाकाशं स रामं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥
 स मूर्ध्ना न्यपतत् काको राघवस्य महात्मनः ।
 सीतायास्तत्र पश्यत्या मानुषीमैरयद्विरं ॥ ४७ ॥
 प्रसादं कुरु मे राम प्राणे सामर्थ्यमस्तु मे ।
 अस्त्रस्यास्य प्रभावेन शरणं न लभे द्यचित् ॥ ४८ ॥
 तं काकमत्रवीक्षामः पादयोः शिरसा गतं ।
 सानुक्रोशतया धीमान् इदं वचनमर्थवत् ॥ ४९ ॥
 मया रोपयस्मिन् सीताप्रियद्वितार्थिना ।
 अस्त्रमेतत् समाधाय त्वदधायामिमन्त्रितं ॥ ५० ॥
 यत् तु मे चरणौ मूर्ध्ना गतस्त्वं जीवितेप्सया ।
 अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ ५१ ॥
 अमोघं क्रियतामस्त्रमेकमङ्गं परित्यज ।
 किमङ्गं शातयतु ते शरैर्षीका ब्रवीहि मे ॥ ५२ ॥
 एतावदि मया शक्यं तत्र कर्तुं प्रियं खग ।
 एकाङ्गहीनं ह्यस्त्रेण जीवितं मरणादरं ॥ ५३ ॥
 एवमुक्तास्तु रामेण संप्रधार्य स वायसः ।
 अभ्यगच्छद्वयोरक्ष्णोस्त्यागमेकस्य पण्डितः ॥ ५४ ॥

सोऽब्रवीद्वापयं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहं ।
 एकनेत्रो हि जीवियं तत्प्रसादान्नराधिप ॥ ५१ ॥
 रामानुजात्मस्त्वं तत् काकस्य नयनेऽपतत् ।
 वेदेहो विस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥ ५६ ॥
 निपत्य शिरसा काको जगामाश्रु ध्येक्षितं ।
 लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तरक्रियाः ॥ ५७ ॥

इत्ययोऽध्याकाण्डे ऽथ सर्गः प्रसिद्धः ॥ Schol.

इत्ययोऽध्याकाण्डे ईषीकास्त्रविसर्जनं नाम षण्णवतितमः
 सर्गः ॥ १६ ॥

CAPUT XCVII.

LAXMANAE IRA.

तां तथा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिघ्नां ।
 निपमाद् गिरिप्रस्थे सीतां मांमेन हृन्दयन् ॥ १ ॥
 इदं मेथ्यमिदं स्वाटु निटसमिदमग्निना ।
 इवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥
 तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः ।
 सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्राटुरास्तां नमःस्पृशौ ॥ ३ ॥

तेन स्वनेन मरुता वर्धमानेन बोधिताः ।
 गुह्यः संतत्यनुर्व्याघ्रा निलिल्युर्विलवांसिनः ॥ ४ ॥
 त्वमुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथा विडुदुबुः ।
 ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृजान् प्रपेडुर्हरयो गुह्यः ॥ ५ ॥
 दावाग्नेरिव वित्रस्ता डुदुबुर्गजयूथयाः ।
 व्यजृम्भत मरुसिंहा मरुिषाश्च व्यलोकयन् ॥ ६ ॥
 तांश्च विप्रदुतान् दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा मरुस्त्वनं ।
 उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसं ॥ ७ ॥
 हत लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रज्ञास्त्वया ।
 भीमस्तनितगम्भीरं तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ८ ॥
 गजयूथानि वारुणे मरुिषा वा मरुावने ।
 वित्रासिता मृगाः सिंहेः सरुसा प्रदुता दिशः ॥ ९ ॥
 राजा वा राजपुत्रो वा मृगयामहते वने ।
 अन्यद्वा श्चापदं किञ्चित् सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥
 सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण ।
 सर्वमेतद्यथातत्रमचिराज्ज्ञातुमर्हसि ॥ ११ ॥
 स लक्ष्मणः संवर्तितः सालमारुह्य पुण्ड्रितं ।
 प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमवैक्षत ॥ १२ ॥
 उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श मरुतीं चमूं ।
 रयाश्चगजसंवाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १३ ॥

तामश्चगजसंपूर्णां रथध्वजविभूषितां ।
 शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 अग्निं संशमयन्वार्यः सीता च भजतां गुरुं ।
 सज्जं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा ॥ १४ ॥
 तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ।
 अद्भुतस्त्वसौ मित्रे कस्येमां मन्यसे चमूं ॥ १५ ॥
 ह्यमुक्तास्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
 दिधत्तन्निव सेनां तां रूपितः पावको यथा ॥ १७ ॥
 संपन्नं राज्यमिहंस्तु व्यक्तं प्राथाभिप्रेचनं ।
 आत्रां हतुं समभ्येति भरतः कैकयीमुतः ॥ १८ ॥
 एष वै सुमहान् श्रीमान् विठयी संप्रकाशते ।
 विराजत्युज्ज्वलस्कन्धः कोविदारधजो रथे ॥ १९ ॥
 भजत्येते यथाकाममश्चान् आरुह्य शीघ्रगान् ।
 एते आत्रन्ति संकृष्टा गजान् आरुह्य सादिनः ॥ २० ॥
 गृहीतधनुषौ चात्रां गिरिं वीर श्रयावहे ।
 अथवेहैव निदावः संनदावुद्यतायुधौ ॥ २१ ॥
 अयि नो वशमागहेत् कोविदारधजो वने ।
 अयि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ २२ ॥
 यथा राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा ।
 यन्निमित्तं भवान् राज्याच्युतो राघवशाश्वतात् ॥ २३ ॥

संप्राप्तोऽयमरिवीरि भरतो वय्य एव मे ।
 भरतस्य वधे दोषं न हि पश्यामि राघव ॥ २४ ॥
 पूर्वापकारिणं हत्वा न क्षधर्मेण युज्यते ।
 पूर्वापकारी भरतस्त्यक्तधर्मश्च राघव ॥ २५ ॥
 अग्न्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुका ।
 मया पश्येत् सुदुःखार्ता हस्तिभग्नमिव दुमं ॥ २६ ॥
 कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबन्धां सवान्धवां ।
 कलुषेणाग्न्य मरुता मेदिनी परिमुच्यतां ॥ २७ ॥
 अग्रेमं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद ।
 मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कनेधिव द्रुताशनं ॥ २८ ॥
 अग्रेव चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः ।
 हिन्दन् शत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितं ॥ २९ ॥
 शरैर्निर्भिन्नहृदयान् कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ।
 श्यापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान् मया ॥ ३० ॥
 शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन् मदावने ।
 ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे लक्ष्मणक्रोधो नाम सप्तनवतितमः सर्गः

CAPUT XCVIII.

LAXMANAS MITIGATUS.

असंकुदस्तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्हितं ।
 रामः संशमयामास वचनं वेदमध्ववीत् ॥ १ ॥
 किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा ।
 महेष्वासे महाप्राज्ञे भरते स्वयमागते ॥ २ ॥
 पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हृत्वा भरतमारुवे ।
 किं करिष्यामि राज्येन सायवादेन लक्ष्मण ॥ ३ ॥
 यद्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।
 नाहं तत् प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान् विपकृतान् इव ॥ ४ ॥
 धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।
 इक्षामि भवतामर्थे एतत् प्रतिशृणोमि ते ॥ ५ ॥
 श्रातृणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ।
 राज्यमप्यहमिहामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥
 नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा ।
 न ह्रीयेमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥
 यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं चापि मानद ।
 भवेन्मम सुखं किंचिदस्म तत् कुरुतां शिखी ॥ ८ ॥

मन्ये ऽहमागतो ऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः ।
 मम प्राणात् प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ १ ॥
 श्रुत्वा प्रव्रजितं मां हि जगत्कलधारिणं ।
 ज्ञानव्या संहितं वीर त्वया च पुरुषोत्तम ॥ १० ॥
 ह्येहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः ।
 द्रष्टुमभ्यागतो क्षेप भरतो नान्यथा गतः ॥ ११ ॥
 अम्यां च कैकयीं ह्यप्य परुषं चाप्रियं वदन् ।
 प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥
 प्रातःकालं यदेवास्मान् भरतो द्रष्टुमर्हति ।
 अस्मात् मनसाप्येष नाहितं किञ्चिदाचरेत् ॥ १३ ॥
 विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किं ।
 ईदृशं वा भयं ते ऽद्य भरतं यद्विशङ्कसे ॥ १४ ॥
 न हि ते निदुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ।
 अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥
 कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि ।
 भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥
 यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ।
 वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयतां ॥ १७ ॥
 उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तत्रतः ।
 राज्यमस्मै प्रयहेति वागमित्येव वक्ष्यति ॥ १८ ॥

तथोक्तो धर्मशीलिने भ्रात्रा तस्य कृते रतः ।
 लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ ११ ॥
 तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ।
 त्वां मन्ये द्रुपुमायातः पिता दशरथः स्वयं ॥ २० ॥
 व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ।
 एष मन्ये मरुवाङ्गुरिहास्मान् द्रुपुमागतः ॥ २१ ॥
 अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखांचितौ ।
 वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥
 रमां चाप्येष वैदेहीमित्यन्तमुखसेविनी ।
 पिता मे राघवः श्रीमान् वनादादय यास्यति ॥ २३ ॥
 एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवत्तौ मनोरमौ ।
 वायुवेगसमौ वीरौ जठरौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥
 स एष सुमरुकायः कम्पते वाहिनीमुखे ।
 नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥
 न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकविश्रुतं ।
 पितुर्दिव्यं मरुभाग संशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥
 वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः ।
 इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७ ॥
 अवतीर्य तु सालाग्रात् तस्मात् स समितिंजयः ।
 लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्यै रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥

भरतेनाथ संदिष्टा संमर्दी मा भवेदिति ।

समन्तात् तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत् ॥ २९ ॥

अथर्द्धमिद्धाकुचमूर्त्योज्जनं पर्वतस्य सा ।

पार्श्वे न्यवसदावृत्य गजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥

सा चित्रकूटे भरतेन सेना ।

धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पं ।

प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य ।

विरोचते नीतिमता प्रणीता ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे लक्ष्मणानुनयो नाम अष्टनवतितमः सर्गः

॥ १८ ॥

CAPUT XCIX.

BHARATAE ADVENTUS.

निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् ।

भरतो धातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसंघैः समन्ततः ।

लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ २ ॥

गुरुो ज्ञातिसरुक्षेण शरचापासिपाणिना ।
 वने मार्गतु काकुत्स्थावस्मिन् परिवृतः स्वयं ॥ ३ ॥
 अमात्येः सरु पौरैश्च गुरुभिश्च द्विज्ञातिभिः ।
 सरु सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयं ॥ ४ ॥
 यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं च महाबलं ।
 वैदेही वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ५ ॥
 यावन्न चन्द्रसंकाशं द्रक्ष्यामि शुभमाननं ।
 धातुः पद्मपलाशान्नं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ६ ॥
 यावन्न चरणौ धातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
 शिरसा प्रग्रहीष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥
 यावन्न राज्ञे राज्यार्हः पितृपितामरु स्थितः ।
 अभिषेकजललक्ष्मिनी न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ८ ॥
 कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
 भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगहति ॥ ९ ॥
 सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः ।
 यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुवेर इव नन्दने ॥ १० ॥
 कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितं ।
 यदध्यास्ते महाराजो रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ ११ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्भरतः पुरुषर्षभः ।
 पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविवेश महद्वनं ॥ १२ ॥

न तानि हुमज्जालानि ज्ञातानि गिरिसानुषु ।
 पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १३ ॥
 स गिरेश्चित्रकूटस्य सानुमासाद्य पुष्पितं ।
 रामाश्रमगतस्याग्नेर्दर्शं धनमुच्छ्रितं ॥ १४ ॥
 तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् मुमोद सद्व्यान्धवः ।
 अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्बसः ॥ १५ ॥
 स चित्रकूटे तु गिरौ निशम्य ।
 रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नं ।
 गुह्येन सार्द्धं त्वरितो जगाम ।
 पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतागमो नाम एकोनशततमः सर्गः
 ॥ ११ ॥

CAPUT C.

BHARATAE CONGRESSUS CUM RAMA.

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्तदा ।
 जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥
 ऋषिं वशिष्ठं संदिश्य मातृर्म शीघ्रमानय ।
 इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २ ॥
 मुमन्त्रस्तपि शत्रुघ्नमदूरादन्ववर्तत ।
 रामदर्शनजस्तर्प्यो भरतस्येव तस्य हि ॥ ३ ॥
 गह्वरोवाथ भरतस्तापसालयसंस्थितां ।
 धातुः पर्णकुटीं श्रीमान् उदत्तं च दर्शयत् ॥ ४ ॥
 शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा ।
 काष्ठानि चावभग्नानि पुण्याण्यप्रचितानि च ॥ ५ ॥
 सलक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शाश्रममेगुपः ।
 कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः घाचिन् घाचिन् ॥ ६ ॥
 दर्शय च वने तस्मिन् महतः संवयान् कृतान् ।
 गृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतिकारणान् ॥ ७ ॥

गह्वरेव मदावाङ्मयुतिमान् भरतस्तदा ।
 शत्रुघ्नं चाब्रवीद्दृष्टान् अमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
 मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ।
 नातिदूरे च मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥
 इदं चोदात्तदत्तानां कुञ्जराणां तरस्विनां ।
 शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिर्गर्जतां ॥ १० ॥
 यमेवाधातुमिहन्ति तापसाः सततं वने ।
 तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृत्तवर्त्मनः ॥ ११ ॥
 अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणं ।
 आर्यं द्रव्यामि संकूटो मरुर्पिमिव राघवं ॥ १२ ॥
 अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं समन्ततः ।
 मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
 जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिक्चे जन्म सजीवितं ॥ १४ ॥
 मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो मदायुतिः ।
 सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १५ ॥
 इति लोकसमाकूटः पादेष्वग्न्य प्रसादयन् ।
 रामस्य निपतिष्यामि सीतायाश्च पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।
 ददर्श मरुतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमां ॥ १७ ॥

सालतालाञ्चकर्णानां पर्णेर्विद्धभिरावृता ।
 विशालां मृदुविस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाधरे ॥ १८ ॥
 शक्रायुधनिकाशेश्च कार्मुकेर्भारसाधनेः ।
 रुक्मपृष्ठैर्महासरैः शोभितां शत्रुवाधकेः ॥ १९ ॥
 अर्करश्मिप्रतीकाशैर्धैरिस्तूणगतेः शरैः ।
 शोभितां दीप्तवदनैः सैर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २० ॥
 महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजितां ।
 रुक्मविन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभितां ॥ २१ ॥
 गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः ।
 अरिसंधैरनाधृष्यां मृगैः सिद्धगुहामिव ॥ २२ ॥
 प्रागुदक्प्रवणां वेदीं विशालां दीप्तपावकां ।
 ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिकेतने ॥ २३ ॥
 निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुं ।
 उज्ज्वले राममासीनं जटावल्लवधारिणं ॥ २४ ॥
 सिद्धस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणं ।
 पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणं ॥ २५ ॥
 महात्मानं महाभागं ब्रह्माणमिव शाश्वतं ।
 सर्वयोपास्यमानं च सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २६ ॥
 तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् दुःखमोहपरिमुक्तः ।
 अन्वधावत धर्मात्मा भ्रातरं कैकयीमुतः ॥ २७ ॥

दृष्ट्वैव विललापार्तो वाण्यसंदिग्धया गिरा ।
 अशक्नुवन् धारयितुं धैर्यं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुं ।
 वन्द्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ २९ ॥
 वासोभिर्विडुसादृशैर्यो मरुतात्मा पुरोचितः ।
 मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३० ॥
 अधार्यग्यो विविधाश्चित्राः सुमनसः सदा ।
 सांज्यं जटाभारमिमं सकृते राघवः कथं ॥ ३१ ॥
 यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्गुप्तो धर्मस्य संचयः ।
 शरीरक्लेशसंभृतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३२ ॥
 चन्दनेन मरुहैर्ण यस्याङ्गमुपलेपितं ।
 मलेन तस्याङ्गमिदं कथमर्यस्य सेव्यते ॥ ३३ ॥
 मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ।
 धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितं ॥ ३४ ॥
 इत्येवं विलपन् दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ।
 पाशवप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३५ ॥
 वाण्यापिहितकण्ठश्च प्रेत्य रामं यशस्विनं ।
 अर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याकर्तुं नाशकत् ततः ॥ ३६ ॥
 शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।
 तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३७ ॥

ततः सुमन्त्रेण गृहेन चैव ।
 समीयन् राजसुतावरण्ये ।
 दिवाकरश्चैव निशाकरश्च ।
 यथाम्बरे शुक्रवृहस्पतिभ्यां ॥ ३८ ॥
 तान् पार्थिवान् वारण्यूथपार्कान् ।
 समागतास्तत्र महत्यरण्ये ।
 वनौकसस्तेऽभिसमीक्ष्य सर्वे ।
 तश्चूण्यमुच्चन् प्रविह्राय हर्षं ॥ ३९ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतसमागमो नाम शततमः सर्गः
 ॥ १०० ॥

CAPUT CI.

BHARATAS A RAMA INTERROGATUS.

कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशं ।
 आतरं भरतं रामः प्रतिजग्राह पाणिना ॥ १ ॥
 आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवं ।
 अङ्गे भरतमारोप्य पर्ययुक्त सादरं ॥ २ ॥

घा नु तेऽभूत् पिता तात यदरण्यं त्वमागतः ।
 न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागसुमर्हसि ॥ ३ ॥
 यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाग्निनत्रटाधरः ।
 द्रिवा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥
 इत्युक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ।
 प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 * आर्यं तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म मुदुष्करं ।
 * गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ६ ॥
 स्त्रिया नियुक्तः कैकेया मम मात्रा परंतप ।
 चकार सुमरुत् पापमिदमात्मयशोहरं ॥ ७ ॥
 सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्षिता ।
 पतिष्यति महाधोरे नरके जननी मम ॥ ८ ॥
 तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 अभिषिञ्चस्व चाग्रेव राज्येन मघवान् इव ॥ ९ ॥
 इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ।
 तत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥
 तदानुपूर्व्या युक्तश्च युक्तं चात्मनि मानद ।
 राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् मुहुरदः कुरु ॥ ११ ॥
 भवत्वविधवा भूमिः समया पतिना त्वया ।
 शशिना विमलेनेव शारदी रत्ननी यथा ॥ १२ ॥

हभिश्च सचिवैः सार्द्धं शिरसा याचितो मया ।
 भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १३ ॥
 तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमण्डलं ।
 पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रामितुमर्हसि ॥ १४ ॥
 ह्वमुक्त्वा महाबाहुः सवाप्यः कैकयीसुतः ।
 रामस्य शिरसा पादौ जघ्राह भरतः पुनः ॥ १५ ॥
 तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसत्तं मुहुर्मुहुः ।
 भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ।
 राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः ॥ १७ ॥
 न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन ।
 न चापि जननीं बाल्यात् त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १८ ॥
 कामकारो महाप्राज्ञ गुत्रणां सर्वदानध ।
 उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १९ ॥
 वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः ।
 भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥
 वने वा चीरवसनं सौम्य कृत्वाग्निनाम्वरं ।
 राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः ॥ २१ ॥
 यावत् पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृते ।
 तावद्धर्मकृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवं ॥ २२ ॥

एताभ्यां धर्मशिलाभ्यां वनं गहेति सधव ।

मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत् समाचरे ॥ २३ ॥

तया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतं ।

वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥ २४ ॥

एवं कृत्वा महाभागो विभागं लोकसंनिधौ ।

व्यादिश्य च महाराज्ञो दिवं दशरथो गतः ॥ २५ ॥

स च प्रमाणं धर्मात्मा राज्ञा लोकगुरुस्तव ।

पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २६ ॥

चतुर्दश समाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः ।

उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २७ ॥

यद्व्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः ।

पिता महात्मा विद्युधाधियोपमः ।

तदेव मन्ये परमात्मनो कृतं ।

न सर्वलोकेष्वरभावमव्ययं ॥ २८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामप्रश्नो नाम एकाधिकशततमः सर्गः

॥ १०१ ॥

CAPUT CII.

NUNTIVS DE PATRIS MORTE ACCEPTVS.

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।
 किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥
 शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ ।
 ज्येष्ठे पुत्रे स्थिते राज्ञां न कनीयान् भवेन्नृपः ॥ २ ॥
 स समृद्धां मया सार्द्धमयोध्यां गह्वराध्व ।
 अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥
 राजानं मानुषं प्रादुर्देवत्वे संमतो मम ।
 यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाङ्गरमानुषं ॥ ४ ॥
 केकयस्थे तु च मयि त्वयि चारण्यमाश्रिते ।
 दिवमर्षी गतो राजा यायज्ञकः सतां मतः ॥ ५ ॥
 निष्क्रान्तमात्रे भवति सहस्रीति सलक्षणे ।
 पुत्रशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगान् ॥ ६ ॥
 उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ।
 अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥
 प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राध्व ।
 अक्षयं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥

त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सु- ।
 त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिं ।
 त्वया विहीनस्तव शोकरुग्ग- ।
 त्वां संस्मरन्नस्तमितः पिता ते ॥ १ ॥

इत्ययोद्याकाण्डे पितुर्मरणश्रवणं नाम द्यधिकशततमः
 सर्गः ॥ १०२ ॥

CAPUT CIII.

LIBATIO MANIBUS FACTA.

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंदितां ।
 राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥
 तं तु वशमिवोत्पृष्टमारुवे दानवारिणा ।
 वाग्वशं भरतेनोक्तममंस्त स परंतपः ॥ २ ॥
 प्रगृह्य रामो बाहू वै पुष्पिताग्रो यथा दुमः ।
 वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥
 तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिं ।
 कृत्तपातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरं ॥ ४ ॥

श्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्षिताः ।
 रुदन्तः सद् वेदेक्ष्या सिषिबुः सलिलेन वै ॥ ५ ॥
 स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् ।
 उपाक्रमत काकुत्स्थः कृपणं बद्धुं भाषितुं ॥ ६ ॥
 स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिं ।
 उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितं ॥ ७ ॥
 किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टां गतिं गते ।
 कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥
 किं नु तस्य मया कार्यं दुर्ज्ञातेन महात्मनः ।
 यो मृतो मम शोकेन मया चापि न संस्कृतः ॥ ९ ॥
 अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ ।
 शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥ १० ॥
 निष्प्रधानामनेकायां नरेन्द्रेण विनाकृतां ।
 निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गतुमुत्सहे ॥ ११ ॥
 समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप ।
 कोऽनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥ १२ ॥
 पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह शास्त्वयन् ।
 वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णमुखान्यदं ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा तु भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः ।
 उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननां ॥ १४ ॥

सीते मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनोऽसि लक्ष्मण ।
 भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपतेः ॥ १५ ॥
 ततो बह्वगुणं तेषां वाण्यं नेत्रेष्वजायत ।
 तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमाराणां यशस्विनां ॥ १६ ॥
 ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वास्य दुःखितं ।
 शत्रुवन् जगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥
 सा सीता स्वर्गतं श्रुत्वा श्वशुरं तं महानृपं ।
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाकेक्षितुं प्रियं ॥ १८ ॥
 शास्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजां ।
 उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १९ ॥
 श्रानयेगुदिपिण्याकं चीरमारुह चोत्तरं ।
 जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २० ॥
 सीता पुरस्ताद्भ्रजतु त्वमेनामभितो ब्रज ।
 अरुं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्क्षिपामुदारुणा ॥ २१ ॥
 ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः ।
 मृदुर्दान्तश्च शान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥
 सुमन्त्रस्तेर्नृपसुतैः सार्द्धमाश्वास्य राघवं ।
 श्वेतारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवां ॥ २३ ॥
 ते सुतीर्थी ततः कृष्णदुपागम्य यशस्विनः ।
 नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदापुष्पितकाननां ॥ २४ ॥

शीघ्रश्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमं ।
 सिषिवुस्तूदकं राज्ञे तात एतद्ववविति ॥ २५ ॥
 प्रगृह्य च महीपालो जलपूरितमञ्जलिं ।
 दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 एतत् ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयं ।
 पितृलोकगतस्याद्य मदत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥
 ततो मन्दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य स राघवः ।
 पितृश्चकार तेजस्वी निर्व्यायं भ्रातृभिः सह ॥ २८ ॥
 ऐंगुदं बदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।
 न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥
 इदं भुञ्ज्य मरुतराज प्रीतो यदशना वयं ।
 यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥
 ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य नदीतटात् ।
 आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरं ॥ ३१ ॥
 ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ।
 परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥
 तेषां तु रुदतां शब्दात् प्रतिशब्दोऽभवद्भिरौ ।
 भ्रातृणां सह वैदेक्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ ३३ ॥
 मरुतबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः ।
 विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥

अत्रुवंश्चापि रामेण भरतः संगतो ध्रुवं ।
 तेषामेव महान् शब्दः शोचतां पितरं मृतं ॥ ३५ ॥
 अथ वाहान् परित्यज्य तं सर्वे प्रमुखाः स्वनं ।
 अथेकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥
 ह्यैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः ।
 सुकुमारास्तथैवान्ये पद्मिरेव नरा ययुः ॥ ३७ ॥
 अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा ।
 द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सदृसाश्रमं ॥ ३८ ॥
 सा भूमिर्वज्रभिर्गनिः खुरनेमिसमाहता ।
 मुमोच तुमुलं शब्दं गौरिवाभ्रसमागमे ॥ ३९ ॥
 तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
 आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४० ॥
 वराहमुगसिंहाश्च महिषाः सृमरास्तथा ।
 व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४१ ॥
 रथाङ्गाह्वः सदात्यूहा हंसाः कारण्डवाः श्रवाः ।
 तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥ ४२ ॥
 तेन शब्देन वित्रस्तीराकाशं पक्षिभिर्वृतं ।
 मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रवभौ तदा ॥ ४३ ॥
 ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकल्मषं ।
 आसीनं स्थण्डिले रामं दर्शयन् सदृसा जनः ॥ ४४ ॥

विगर्हमाणः कैकेयीं मन्थरासहितामपि ।
 अभिगम्य जनो रामं वाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४५ ॥
 तान् नरान् वाष्पपूर्णाक्षान् समीक्ष्य सुदुःखितान् ।
 पर्यस्वज्ञत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवञ्च सः ॥ ४६ ॥
 स तत्र काञ्चित् परिषस्वज्ञं नरान् ।
 नराश्च केचित् तु तमभ्यवाद्यन् ।
 चकार सर्वान् स वयस्यवान्धवान् ।
 यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४७ ॥
 ततः स तेषां रुदतां मरुतात्मनां ।
 भुवं च खं चानुविनादयन् स्वनः ।
 गुहा गिरीणां च दिशश्च संततं ।
 मृदङ्गघोषप्रतिमो विशुश्रुवे ॥ ४८ ॥

इत्ययोऽथाकाण्डे उदयक्रिया नाम अधिकशततमः सर्गः

॥ १०३ ॥

CAPUT CIV.

CONGRESSUS CUM MATRIBUS.

वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
 अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्पितः ॥ १ ॥
 राजपत्न्यश्च गह्वर्या मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ।
 ददृशुस्तत्र तत् तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितं ॥ २ ॥
 कौशल्या वाय्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ।
 सुमित्रामब्रवीद्दीना याश्चान्या राजयोपितः ॥ ३ ॥
 इदं तेषामनायानां ल्लिष्टमल्लिष्टकर्मणां ।
 वनं प्राक् केवलं तीर्थमेतं निर्विपर्ययिताः ॥ ४ ॥
 इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा ब्रलमतन्द्रितः ।
 स्वयं कुरुति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५ ॥
 अग्रायमपि ते पुत्रः क्षेशानामतथोचितः ।
 नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ॥ ६ ॥
 दक्षिणाग्रेषु दर्शेषु सा ददर्श महातले ।
 पितुरिगुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ७ ॥
 तं भूमौ पितुरार्त्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ।
 उवाच देवी कौशल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ८ ॥
 इदमिद्वानुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ।
 राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि ॥ ९ ॥

तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ।
 नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनं ॥ १० ॥
 चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो भुवि ।
 कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधियः ॥ ११ ॥
 अतो दुःखतरं लोके न किञ्चित् प्रतिभाति मे ।
 यत्र रामः पितुर्दयादिङ्गुदिनोदमृद्धिमान् ॥ १२ ॥
 श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मे ।
 यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ १३ ॥
 द्धवमार्त्ता सपत्न्यस्तु जग्मुराद्यास्य तां तदा ।
 ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गाच्च्युतमिवामरं ॥ १४ ॥
 सर्वभोगैः परित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ।
 आर्त्ता मुमुचुरश्रुणि सस्वरं शोककर्षिताः ॥ १५ ॥
 तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाम्बुजान् ।
 मानृणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसंगरः ॥ १६ ॥
 ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गुलितलिः शुभैः ।
 प्रममान् रजः पृष्ठाद्रामस्थायतलोचनाः ॥ १७ ॥
 सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातृः संप्रेक्ष्य दुःखिताः ।
 अभ्यवाद्यदासक्तं शनै रामादनन्तरं ॥ १८ ॥
 यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा ववृत्तिरे स्त्रियः ।
 वृत्तिं दशरथाज्जाति लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ १९ ॥

सीतायि चरणांस्तासामुपगूह्य सुदुःखिता ।
 श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी संवभूवाग्रतः स्थिता ॥ २० ॥
 तां परिष्वज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा ।
 वनवासकृशां दीनां कौशल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 विदेहराजस्य मुता सृष्टा दशरथस्य च ।
 रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता निर्जने वने ॥ २२ ॥
 पद्ममातपसंततं परिक्लिष्टमिवोत्पलं ।
 काञ्चनं रजसा धस्तं दिवा चन्द्रमिवाप्रभं ॥ २३ ॥
 मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहृत्यग्निरिवाश्रयं ।
 भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २४ ॥
 द्रुवत्यामेवमार्तायां जनन्यां भरतायज्ञः ।
 पादावासाय जग्राह वशिष्ठस्य स राघवः ॥ २५ ॥
 पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै ।
 वृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः ।
 प्रगूह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः ।
 सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २६ ॥
 ततो जघन्यैः सहितः स मन्त्रिभिः ।
 पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः ।
 जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवान् ।
 उपोषविष्टो भरतस्तदाग्रजं ॥ २७ ॥

उपोषविटस्तु तदा स वीर्यवांसु- ।
 तपस्विवेशेन समीक्ष्य राघवं ।
 श्रिया ज्वलत्तं भरतः कृताञ्जलि- ।
 यथा महेन्द्रः प्रपतः प्रजापतिं ॥ २८ ॥
 किमेष वाक्यं भरतोऽग्य राघवं ।
 प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ।
 इतीव तस्यार्पितानस्य सर्वतो ।
 वभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ २९ ॥
 स राघवः सत्यधृतिश्च नन्दनो ।
 महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ।
 वृणाः मुहुरिदं विरेजुरधरे ।
 यथा सदस्यैः सहितारुण्योऽग्रयः ॥ ३० ॥

इत्यथोद्याकाण्डे मातृसमागमो नाम चतुरधिकशततमः
 सर्गः ॥ १०४ ॥

CAPUT CV.

RAMAE SERMO.

तृतीं ते समुपासीना न शक्ता भाषणे तदा ।
 भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 शाल्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
 तद्दामि तवैवाहं भुङ्क्व राज्यमकण्ठकं ॥ २ ॥
 मरुतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे ।
 दुरावारं तदन्येन राज्यव्रणमिदं मरुत् ॥ ३ ॥
 गतिं परं स्वाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः ।
 अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तत्र मरुहीपते ॥ ४ ॥
 सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ।
 राम तस्य तु दुर्जविं यः परान् उपजीवति ॥ ५ ॥
 यथा तु रोषितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः ।
 ऋस्वकेन दुरारोहो ऋस्वकन्धो महादुमः ॥ ६ ॥
 स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ।
 सतां नानुभवेत् प्रीतिं यस्य हेतोः प्रभावितः ॥ ७ ॥
 एषोपमा महावारो तदर्थं वेत्तुमर्हसि ।
 यत्र तमस्मान् वृषभो भृत्यान् भर्ता न शाधि हि ॥ ८ ॥

श्रेणयस्त्रां महाराज पश्यत्वश्याश्च सर्वशः ।
 प्रतपन्तमित्रादित्यं राज्ञे स्थितमरिन्दमं ॥ १ ॥
 तवानुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः ।
 अलःपुश्चरा नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥ १० ॥
 तस्य साधनुमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ।
 भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ ११ ॥
 तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनं ।
 रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १२ ॥
 नात्मनः कामकारो हि पुरुषोऽयमनीश्वरः ।
 इतश्चेतस्त्तश्चैनं कृतातः परिकल्पति ॥ १३ ॥
 सर्वे क्षयात्ता निचयाः पतनात्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगा विप्रयोगात्ता मरणान्तं च जीवितं ॥ १४ ॥
 यथा फलानां पक्षानां नान्यत्र पतनाद्दयं ।
 एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्दयं ॥ १५ ॥
 यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वावसीदति ।
 तथावसीदति नरा ज्ञरामृत्युवशं गताः ॥ १६ ॥
 अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ।
 यात्येव यमुना पूर्णा समुद्रमुदकार्णवं ॥ १७ ॥
 अहोरात्राणि गृह्णन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ।
 आयुंषि क्षपयत्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ १८ ॥

आत्मानमनुशोचस्व किमन्यमनुशोचसि ।
 आयुस्ते क्षीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च ॥ ११ ॥
 सदैव मृत्युर्व्रजति स ह मृत्युर्निपीदति ।
 गत्वा सुदीर्घमधानं स ह मृत्युर्निवर्तते ॥ १२ ॥
 गात्रेषु बल्यः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ।
 वर्या पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ १३ ॥
 नन्दत्युदित आदित्ये नन्दत्यस्तमिते ऽपि च ।
 आत्मना नाबुध्यते मनुष्या जीवितक्षयं ॥ १४ ॥
 क्षण्यत्युतमुषं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतं ।
 ऋतूनां परिवर्तनं प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ १५ ॥
 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ।
 समेत्य च व्ययेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ १६ ॥
 एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ।
 समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो क्षोपां विनाभवः ॥ १७ ॥
 नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्तते ।
 तेन तस्मिन्नसामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ १८ ॥
 यथा हि सार्धं गह्वरं ब्रूयात् कश्चित् पथि स्थितः ।
 अरुमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥ १९ ॥
 एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहैर्ध्रुवः ।
 तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ २० ॥

वयसः पतमानस्य श्रोतसो वानिवर्तिनः ।
 आत्मा मुखे नियोक्ताव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥ २१ ॥
 भृत्यानां भरणाय सम्यक् प्रजानां परिपालनात् ।
 अर्थदानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ॥ २० ॥
 कर्मभिः सुशुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चातदक्षिणैः ।
 स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ॥ २१ ॥
 उत्तमं चापुरासाद्य भोगमपि च पुष्कलं ।
 स न शोच्यः पिता तात स्वर्गतः संमतः सतां ॥ २२ ॥
 स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ।
 देवीमृदिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीं ॥ २३ ॥
 तत्र नैवंविधः कश्चित् प्रायः शोचितुमर्हति ।
 तद्विधो मद्विधश्चापि श्रुतिमान् बुद्धिमत्तरः ॥ २४ ॥
 एते बहुविधाः शोका विलापरुदितास्तथा ।
 वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥ २५ ॥
 स स्वस्थो भव मा शोच यावत् चावस तां पुरीं ।
 यथा पित्रा नियुक्तोऽसि तथा कुरु नरर्षभ ॥ २६ ॥
 यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ।
 तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनं ॥ २७ ॥
 तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्मचारिणां ।
 कर्मणा पालयिष्यामि वनवासिन राघव ॥ २८ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा ।
 पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थं ।
 यवीयसं भ्रातरर्मर्यायुक्तं ।
 प्रभुर्मुहूर्तादिरराम रामः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामवाक्यं नाम पञ्चाधिकशततमः सर्गः
 ॥ १०५ ॥

CAPUT CVI.

BHARATAE SERMO.

ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिसंसदि ।
 उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ १ ॥
 को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिंदम ।
 न त्वां प्रत्यथ्येदुःखं प्रीतिर्वा न प्रदुर्षयेत् ॥ २ ॥
 संमतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृहसि संशयान् ।
 यथा मृतस्तथा जीवन् यथासति तथा सति ॥ ३ ॥
 यस्यैप बुद्धिलाभः स्याद्यथा ते मनुजाधिप ।
 स एव व्यसनं प्राप्य न विषादितुमर्हति ॥ ४ ॥

अग्ररापमसच्चस्यं महात्मा सत्यसंगरः ।
 सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चापि राषव ॥ ५ ॥
 न त्वामेवं गुणैर्गुणं प्रभवाभवकोविदं ।
 अविप्रक्षतमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥ ६ ॥
 प्रापिते मयि यत् पापं मात्रा मत्कारणात् कृतं ।
 क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान् मम ॥ ७ ॥
 धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरं ।
 हन्मि तीव्रिण दण्डेन दण्डार्हं पापकारिणीं ॥ ८ ॥
 कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिन्ननकर्मणः ।
 ज्ञानन धर्ममधर्मं च कुर्यां कर्म बुगुप्सितं ॥ ९ ॥
 गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राज्ञा प्रेतः पितेति च ।
 तातं न परिगर्हेऽहं देवतं चेति संसदि ॥ १० ॥
 को हि धर्मार्थयोर्हनिमीदृशं कर्म किल्बिषं ।
 स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुः सन् कुर्यादधर्मं धर्मवित् ॥ ११ ॥
 अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः ।
 राक्षसं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥ १२ ॥
 साधर्म्यमभिसंधाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् ।
 तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याह्वयतु तद्वान् ॥ १३ ॥
 पितुर्हि समतिक्रान्तं यः साधु कुरुते सुतः ।
 तदप्यन्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १४ ॥

तदपत्यं भवान् अस्तु मेदं त्वं दुष्कृतं पितुः ।
 अनुवर्तस्व काकुत्स्थ लोके साधुविगर्हितं ॥ १५ ॥
 कैकेयी मां च तातं च मुहूदो बान्धवांश्च नः ।
 पौरजानप्रदान् भृत्यांश्चातु सर्वमिदं भवान् ॥ १६ ॥
 द्या चारण्यं द्या च क्षात्रं द्या ज्ञातः द्या च पालनं ।
 ईदृशं व्याकृतं कर्म न भवान् कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥
 एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिप्रेचनं ।
 येन शक्यं मरुताप्राज्ञ प्रजानां परिपालनं ॥ १८ ॥
 कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणं ।
 आपतिस्यं चरेद्धर्मं क्षत्रवन्धुरनिश्चितं ॥ १९ ॥
 अथ क्लेशज्ञमेव त्वं धर्मं चरितुमिहसि ।
 धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि ॥ २० ॥
 चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमं ।
 आङ्गुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
 श्रुतेन बालस्थानेन जन्मना चावरो ह्यहं ।
 स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २२ ॥
 इदं निखिलमव्यग्रं राज्यं पित्र्यमकाण्डकं ।
 अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ २३ ॥
 इहैव त्वाभिपिबन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।
 मत्विजः सवशिष्ठाश्च मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ २४ ॥

अभिषिक्तस्त्वमस्माभिर्योद्धां पालने व्रज ।
 विजित्य तस्मा लोकान् मरुद्गिरिव वासवः ॥ २५ ॥
 अणानि त्रीण्यपाकुर्वन् दुर्ददः साधु निर्दहन् ।
 सुदुदस्तर्ययन् कामैर्वसन्तत्रानुशाधि नः ॥ २६ ॥
 अगार्य मुदिताः सन्तु सुदुदस्तेऽभिषेचनात् ।
 अग्न्य भीताः पलायन्तामर्यस्ते दिशो दश ॥ २७ ॥
 आक्रोशं मम मानुश्च प्रमार्जं पुरुषर्यम् ।
 अग्न्य तत्र भवतं च पितरं रत्नं किल्विषयात् ॥ २८ ॥
 शिरसा व्याभियाचिऽहं कुरुष्व करुणां मयि ।
 वान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ २९ ॥
 अथवा पृथतः कृत्वा वनमेव भवान् इतः ।
 गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्द्धमथरुं ॥ ३० ॥
 तथा हि रामो भरतेन ताम्यता ।
 प्रसाद्यमानः शिरसा मर्दयति ।
 न चैव चक्रे गमनाय सद्यवान् ।
 मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ३१ ॥
 तद्दुतं स्थिरमवेक्ष्य राघवे ।
 समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।
 न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत् ।
 स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३२ ॥

तमृचिज्ञो नैगमयूथवल्लभाम् ।

तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।

तथा व्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुषुः ।

प्रणम्य रामं च ययाचिरे सरु ॥ ३३ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतवाक्यं नाम पञ्चविंशततमः सर्गः

॥ १०६ ॥

CAPUT CVII.

RAMAE SERMO.

पुनरेवं व्रुवाणं तु भरतं लक्ष्मणाग्रजः ।

प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञातिमध्ये सुसत्कृतं ॥ १ ॥

उपपन्नमिदं वाक्यं यस्त्वमेवमभाषथाः ।

ज्ञातः पुत्रो दशरथात् कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥

पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ।

मातामहे समश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमं ॥ ३ ॥

देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिव ।

संप्रदृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥

ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ।
 अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥
 तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजने तथा ।
 तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ स्वयं ॥ ६ ॥
 तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ।
 चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकं ॥ ७ ॥
 सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।
 सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥
 भवान् अपि तवेत्येव पितरं सत्यवादिनं ।
 कर्तुमर्हति राजेन्द्रं क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९ ॥
 अणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुं ।
 पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरं चाभिनन्दय ॥ १० ॥
 श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना ।
 गयेन यज्ञमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ॥ ११ ॥
 पुत्राघ्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
 तस्मात् पुत्र इति प्रोक्ताः पितॄन् यः पाति सर्वतः ॥ १२ ॥
 एष्टव्या वद्वः पुत्रा गुणवन्तो वङ्गश्रुताः ।
 तेषां वै समवेतानां यदि कश्चिद्गुणं व्रजेत् ॥ १३ ॥
 एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनन्दन ।
 तस्मात् त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात् प्रभो ॥ १४ ॥

अयोध्यां गह भरत प्रकृतीरनुरजय ।
 शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥
 प्रवेद्य दण्डकारण्यमरुमथविलम्बयन् ।
 ग्राम्यां तु सहितो राजन् विदेक्षा लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥
 त्वं राजा भव भरत स्वयं नराणां ।
 वन्यानामरुमपि राजराणमृगाणां ।
 गह त्वं पुरवरमथ संप्रकृष्टः ।
 संप्रकृष्टस्वरुमपि दण्डकान् प्रवेद्य ॥ १७ ॥
 ह्यायां ते दिनकरभाः प्रवाधमानं ।
 वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीतां ।
 एतेषामरुमपि काननदुमाणां ।
 ह्यायां तामतिशयनीं शनैः श्रयिष्ये ॥ १८ ॥
 शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः ।
 सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रं ।
 चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं ।
 सत्यस्थं भरत चराम मा विप्रीद ॥ १९ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे रामवाक्यं नाम सप्ताधिकशततमः सर्गः

CAPUT CVIII.

JAVALIS SERMO.

आश्वासयन्तं भरतं जावालिर्प्राक्मणोत्तमः ।
 उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥
 साधु राघव मा भूत ते बुद्धिरेवं निरर्थका ।
 प्राकृतस्य नरस्येव आर्यबुद्धेर्मनस्विनः ॥ २ ॥
 कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् ।
 यदेको जायते जलुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥
 तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः ।
 उन्मत्त एव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्दि कस्यचित् ॥ ४ ॥
 यथा ग्रामान्तरं गह्नु नरः कश्चित् घाचिद्वसेत् ।
 उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरं ऽह्नि ॥ ५ ॥
 एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ।
 आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥
 पित्र्यं राज्यं परित्यज्य स नार्हसि नरोत्तम ।
 आस्यातुं कापयं दुःखं विषमं वड्ढकण्टकं ॥ ७ ॥

समृद्धायामयांश्चायामात्मानमभिपेक्ष्य ।

एकवर्णाधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८ ॥

राज्ञर्भागान् अनुभवन् महार्हान् पारिव्यात्मज ।

विरुद् तमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टये ॥ ९ ॥

न ते कश्चिदशयस्त्वं च तस्य न कश्चन ।

अन्यां राज्ञा तमयन्यस्तस्मात् कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥

वीक्षमात्रं पिता ज्ञतोः शुकं शोणितमेव च ।

संगुतामृतमुन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥

गतः स नृपतिस्तत्र गतव्यं यत्र तेन वै ।

प्रवृत्तिरेषा भृतानां तं तु मिथ्या विद्वन्वसे ॥ १२ ॥

अथ धर्मपरा ये ये तांस्तान् शोचामि नेतरान् ।

ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे ॥ १३ ॥

अटका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ।

अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४ ॥

यदि भुक्तामिहान्येन देहमन्यस्य गहति ।

दद्यात् प्रव्रसतः श्राद्धं न तत् पथ्यशनं भवेत् ॥ १५ ॥

दानसंव्रनना क्षेते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः ।

यज्ञस्व देहि दीक्षस्व तपस्ताप्यस्व संत्यज ॥ १६ ॥

स नास्ति परमित्येवं कुरु बुद्धिं महामते ।

प्रत्यक्षं यत् तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥

स तां वृद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकिनिर्दर्शनीं ।
राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भर्तेन प्रसादितः ॥ १८ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे ज्ञावालिवाक्यं नाम अष्टाधिकशततमः
सर्गः ॥ १०८ ॥

CAPUT CIX.

FIDEI LAUDES.

ज्ञावालिस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः ।
उवाच परया मूर्ख्या वृद्ध्या विप्रतिपन्नया ॥ १ ॥
भवान् मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ।
अकार्यं कार्यसंकाशमपद्यं पथ्यसंमितं ॥ २ ॥
निर्मयीदस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ।
मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥
कुलीनिमकुलीनिं वा वीरं पुरुषमानिनं ।
चारित्र्यमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिं ॥ ४ ॥
अनार्यस्त्वार्यसंस्थानः शौचादनिस्तथा शुचिः ।
लक्ष्णवदलक्ष्णो दुःशीलः शीलवान् श्व ॥ ५ ॥

अथर्म धर्मवेजेन यद्यदं लोकसंकरं ।
 अभिपत्स्ये शुभं ह्रिया क्रियाविधिविपर्ययं ॥ ६ ॥
 कश्चैतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ।
 वदु मन्वेत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणं ॥ ७ ॥
 कस्य यास्याम्यदं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयां ।
 अनया वर्तमानोऽदं वृत्त्या ह्रीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥
 कामवृत्तोऽन्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते ।
 यदृत्ताः सन्ति राजानस्तदृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९ ॥
 सत्यमेवानृणंसं च राजवृत्तं सनातनं ।
 तस्मात् सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
 सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परमं गहति क्षयं ॥ ११ ॥
 उद्धिजते यथा सर्पावरादनृतवादिनः ।
 धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
 सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये श्रीर्नियतं स्थिता ।
 सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदं ॥ १३ ॥
 दत्तमिष्टं दुतं चैव व्रतानि च तयांसि च ।
 वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात् सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥
 एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलं ।
 मज्जत्येको हि निरये एकः स्वर्गे मदीयते ॥ १५ ॥

सोऽहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये ।
 सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः ॥ १६ ॥
 नैव लोभाच्च मोहाद्वा न चाज्ञानात् तमोऽन्वितः ।
 सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥
 असत्यसंधस्य सतश्च चलस्यास्थिरचेतसः ।
 नैव देवा न पितरः प्रतीहृत्तीति नः श्रुतं ॥ १८ ॥
 प्रत्ययात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवं ।
 भारः सत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थमभिनन्यते ॥ १९ ॥
 क्षात्रं धर्ममहं त्यज्ये क्षाधर्मं धर्मसंहितं ।
 तुद्गैर्नृणैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥
 कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य तत् ।
 अनृतं जिह्वया चाहं त्रिविधं कर्म पातकं ॥ २१ ॥
 भूमिः कीर्तिर्यणो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ।
 सत्यं समनुवर्तते सत्यमेव भजेत् ततः ॥ २२ ॥
 श्रेष्ठं क्षनार्यमेव स्वाद्यद्भवान् श्रवधार्य मां ।
 ग्राह्यं युक्तिर्कैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३ ॥
 कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः ।
 भरतस्य करिष्यामि वचो ह्रिवा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥
 स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसंनिधौ ।
 प्रहृष्टमानसा देवा कैकेयी चाभवत् तदा ॥ २५ ॥

वनवासं यमन्नेव शुचिर्नियतभोजनः ।

मृत्नपुष्पफलीः पुण्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥

संतुष्टपञ्चवर्गाऽहं लोकयात्रां प्रवर्तये ।

अकुटुः श्रद्धानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥

कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभं ।

अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥

शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ।

तपांसुग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः ॥ २९ ॥

* अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा ।

निशम्य तं नास्तिकवाक्यहेतुं ।

* अथाब्रवीत् तं नृपतेस्तनूज्ञो ।

विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥ ३० ॥

* सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च ।

भृतानुकम्पं प्रियवादितां च ।

* द्विज्ञातिदेवातिथिपूजनं च ।

पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सतः ॥ ३१ ॥

* निन्दाम्यहं कर्म कृतं पितुस्तद्- ।

यत् त्वामगृह्णाद्विषमस्यनुद्धिं ।

* बुद्धान्यैवंविधया चरन्तं ।

मुनास्तिकं धर्मप्रथादपेतं ॥ ३२ ॥

- * यथा हि चोरः स तथा हि वृद्धस्- ।
तथागतं नास्तिकमत्र विदि ।
- * तस्माद्दि यः शंखतमः प्रज्ञानां ।
न नास्तिकेनाभिमुखो वुधः स्यात् ॥ ३३ ॥
- * वृत्तो जनाः पृथितरे द्विजाश्च ।
शुभानि कर्माणि वरूनि चक्रुः ।
- * त्रित्वा सदेमं च परं च लोकं ।
तस्माद्विजाः स्वस्तिकृतं कुतं च ॥ ३४ ॥
- * धर्म रताः सत्पुरुषैः समेतासु- ।
तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ।
- * अहिंसका वीनमलाश्च लोके ।
भवन्ति पृथ्या मुनयः प्रज्ञानां ॥ ३५ ॥
- * इति ब्रुवन्तं वचनं सरोपे ।
रामं महात्मानमदीनसत्त्वं ।
- * उवाच पथ्यं पुनरास्तिकं च ।
सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ ३६ ॥
- * न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं ।
न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किंचन ।
- * समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं ।
भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३७ ॥

* स चापि कालोऽयमुपगतः जनैरू- ।

यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ।

* निवर्तनार्थं तव राम कारणान् ।

प्रसादनार्थं च मयैतदीरितं ॥ ३८ ॥

इत्यथोद्याकाण्डे सत्यप्रशंसा नाम नवाधिकशततमः सर्गः

॥ १०१ ॥

CAPUT CX.

STIRPIS IXVACUIDARUM PRAECONIUM.

क्रुदमाज्ञाय रामं तु वशिष्ठः प्रत्युवाच ह ।

ज्ञात्वालिखि ज्ञानीति लोकस्यास्य गतागतिं ॥ १ ॥

निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ।

इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥

सर्वं सलिलमवासीत् पृथिवी यत्र निर्मिता ।

ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूर्देवतैः सह ॥ ३ ॥

स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधरां ।

असृजच्च जगत् सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥

आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्यमव्ययः ।

तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचिः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥

विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्विवस्वतः स्मृतः ।
 स तु प्रज्ञापतिः पूर्वमिद्व्यकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥
 यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ।
 तमिद्व्यकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकं ॥ ७ ॥
 इद्व्यकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विद्युतः ।
 कुक्षेरयात्मजो वीर विकुक्षिरुदपत्यत ॥ ८ ॥
 विकुक्षेस्तु मरुतेजा वाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
 वाणस्य च मरुवाङ्मरुनरण्यो मरुतयाः ॥ ९ ॥
 नानावृष्टिर्वभृवास्मिन् न दुर्भिक्षं सतां वर ।
 अरुण्ये मरुभागे तस्करो नापि कथन ॥ १० ॥
 अरुण्यान्मरुतेजाः पृथू राजा वभृव ह ।
 तस्मात् पृथोर्मरुप्राज्ञस्त्रिंशंकुरुदपत्यत ॥ ११ ॥
 स सत्यवचनाक्षरः सणरीरो दिवं गतः ।
 त्रिंशङ्कोरभवत् मूनुर्धुन्धुमारो मरुतयाः ॥ १२ ॥
 धुन्धुमारान्मरुतेजा युवनाश्वो व्यजायत ।
 युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता समपत्यत ॥ १३ ॥
 मान्धातुस्तु मरुतेजाः सुमंधिरुदपत्यत ।
 सुमंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥
 यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः ।
 भरतात् तु मरुवाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥

यस्येने प्रतिराज्ञान उदयन्त जत्रयः ।

रुद्रयास्तान्नगद्वाश्च शूराश्च शशिबिन्दवः ॥ १६ ॥

तांस्तु सर्वान् प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवामिनः ।

..... Deest alter distichi versus. Cf. Rām. I, 70.

द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यो बभूवुरिति श्रुतिः ।

एका गर्भविनाशाय सपत्न्यं गरुलं ददौ ॥ १७ ॥

ततः जलवरे रम्ये बभूवाभिरतां मुनिः ।

भार्गवश्च्यवनो नाम क्षिमवत्तमुप्राश्रितः ॥ १८ ॥

तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसं ।

वचन्दे पदापत्राक्षी काङ्क्षिणी पुत्रमुत्तमं ॥ १९ ॥

तमृषिं सनुप्रागम्य कान्तिन्दी तन्ववाद्यत ।

स तामन्ववद्यत प्रीतो वरेष्णुं पुत्रजन्मनि ॥ २० ॥

पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ।

धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्तारिसृदनः ॥ २१ ॥

श्रुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा मुनिं तमनुमान्य च ।

ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ २२ ॥

सपत्न्या तु गरुतस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ।

गरेण सह तेनैव ज्ञातः स सगरोऽभवत् ॥ २३ ॥

स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ।

इद्धा पर्वणि वेगेन त्रासयान इमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

अममत्तस्तु पुत्रोऽभूत् सगरस्येति नः श्रुतं ।
 जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २६ ॥
 अंशुमान् अस्य पुत्रोऽभूद्ममत्तस्य वीर्यवान् ।
 दिलीपोऽंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २७ ॥
 भगीरथात् ककुत्स्थश्च काकुत्स्था येन तु स्मृताः ।
 ककुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूद्दधुर्धेनासि राघवः ॥ २८ ॥
 रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ।
 कल्माषपादः सौदाम्न इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २९ ॥
 कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छृङ्गणस्त्रिति नः श्रुतं ।
 यस्तु तदीयमासाद्य सकृन्मैत्र्यो व्यनीनशत ॥ ३० ॥
 शृङ्गणस्य तु पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान् सुदर्शनः ।
 सुदर्शनस्याश्विचर्ण अश्विचर्णस्य शीघ्रगः ॥ ३१ ॥
 शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरुः पुत्रः प्रशुश्रुकः ।
 प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्वरीपो महामतिः ॥ ३२ ॥
 अम्वरीपस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः ।
 नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥
 अन्नश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ ।
 अन्नस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३४ ॥
 तस्य ज्येष्ठोऽसि दयादो राम इत्यभिबिभ्रुतः ।
 तद्दृष्ट्वा स्वकं राज्यमवेक्ष्य जगन्नृप ॥ ३५ ॥

इन्द्राकृणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ।
 पूर्वजो नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३६ ॥
 स राघवेन कुलधर्ममात्मनः ।
 सनातनं नाद्य विदुस्तुमर्हसि ।
 प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं ।
 प्रभूतराट् पितृवन्महायशः ॥ ३७ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे इन्द्राकुवंशकीर्तनं नाम दशाधिकशत-
 तमः सर्गः ॥ ११० ॥

CAPUT CXI.

BHARATAS ADMONITUS.

वशिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ।
 अत्रवीर्यसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥
 पुरुषस्येह ज्ञातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः ।
 आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २ ॥
 पिता क्लेनं जनयति माता संवर्धयत्यपि ।
 प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात् स गुरुरुच्यते ॥ ३ ॥
 स तेऽहं पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ।
 मम त्वं वचनं कुर्वन् नातिवर्तेः सतां गतिं ॥ ४ ॥

इमा हि ते परिषदः श्रेणयश्च समागताः ।
 एषु तात चरन् धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिं ॥ ५ ॥
 वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुं ।
 अस्या हि वचनं कुर्वन् नातिवर्तेः सतां गतिं ॥ ६ ॥
 भरतस्य वचः कुर्वन् याचमानस्य राघव ।
 आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ७ ॥
 एवं मधुरमुक्ताः सन् गुरुणा राघवः स्वयं ।
 प्रत्युवाच समासीनं वशिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥
 यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ।
 न सुप्रतिकरं तत तु मात्रा पित्रा च यत् कृतं ॥ ९ ॥
 यथाशक्ति प्रदानेन स्नापनाच्छादनेन च ।
 नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १० ॥
 स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम ।
 आज्ञाप्रयन्मां यत् तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥
 एवमुक्ते तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरं ।
 उवाच विपुलीरस्कं सृतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥
 इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशान् आस्तर सारथे ।
 आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति ॥ १३ ॥
 अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ।
 शये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतियास्यति ॥ १४ ॥

स तु राममवेक्षत् सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।
 कुशोत्तरमवस्थाप्य भूमावेवास्तरत् स्वयं ॥ १५ ॥
 तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ।
 किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणो लोकपार्श्वेन नरान् रोदुमिदार्हति ।
 न तु मूर्धाभिपित्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥
 उत्तिष्ठ नरशार्दूल ह्रिवैतदारूणं व्रतं ।
 पुरर्व्यामितः क्षिप्रमयोध्यां धारिह्य राघव ॥ १८ ॥
 ग्रामीनस्त्वेव भरतः पौरज्ञानप्रदं जनं ।
 उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्गं नानुशामय ॥ १९ ॥
 ते तदोचुर्महात्मानं पौरज्ञानप्रदा जनाः ।
 काकुत्स्थमभिज्ञानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥
 एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ।
 अत एव न शक्ताः स्म व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥
 तेपामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ।
 एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषां ॥ २२ ॥
 एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् संपश्य राघव ।
 उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकं ॥ २३ ॥
 अधोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
 शृण्वन्तु मे परिपदो मल्लिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥

न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरं ।
 एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवं ॥ २५ ॥
 यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ।
 अरुमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥
 धर्मात्मा तस्य सत्येन धातुर्वाक्येन विस्मितः ।
 उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानप्रदं जनं ॥ २७ ॥
 विक्रीतमाहितं क्रीतं यत् पित्रा जीविता मम ।
 न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥
 उपाधिर्न मया कार्या वनवासे जुगुप्सितः ।
 युक्तामुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतं ॥ २९ ॥
 जानामि भरतं क्षातं गुरुसत्कारकारिणं ।
 सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंघे महात्मनि ॥ ३० ॥
 अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः ।
 आत्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
 वृत्तो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतं ।
 अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिं ॥ ३२ ॥

इत्यथोद्याकाण्डे भरतानुशासनं नाम एकादशाधिकशत-
 तमः सर्गः ॥ १११ ॥

CAPUT CXII.

CALCEORUM TRADITIO.

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमदुर्षणं ।
 विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समुपेता मदुर्षयः ॥ १ ॥
 अन्तर्हिता मुनिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥
 स धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ।
 श्रुत्वा वयं हि संभाषमुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥
 ततस्तृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः ।
 भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगता वचः ॥ ४ ॥
 कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।
 ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
 सदानृणामिमं रामं वयमिहामहे पितुः ।
 अनृणां त्वाम् च केकेयाः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समदुर्षयः ।
 राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥
 ह्लादितस्तेन वाक्येन शुश्रुभे शुभदर्शनः ।
 रामः संहृष्टवदनस्तान् ऋषीन् अन्यपूजयत् ॥ ८ ॥

व्रस्तगात्रस्तु भरतः वाचा संसज्जमानया ।
 कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥
 राजधर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततं ।
 कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनां ॥ १० ॥
 रक्षितुं सुमहद्वाज्यमरुमेकस्तु नोत्सहे ।
 पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तथा ॥ ११ ॥
 ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ।
 त्वामेव प्रतिकाङ्क्षते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥
 इदं राज्यं महाराज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि ।
 शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥
 इत्युक्त्वा न्यपतद्वातुः पादयोर्भरतस्तदा ।
 भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियं वदन् ॥ १४ ॥
 तमङ्गे भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
 श्यामं नलिनपत्रान्नं मत्तदंसस्वरः स्वयं ॥ १५ ॥
 आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ।
 भृशमुत्सरुसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥
 अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ।
 सर्वकार्याणि संमल्य सुमहात्म्यपि कारय ॥ १७ ॥
 लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् शीततां त्यजेत् ।
 अतीयात् सागरो विलां न प्रतिक्षामहं पितुः ॥ १८ ॥

कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतं ।
 न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥ ११ ॥
 एवं वृथाणं भरतः कौशल्यासुतमब्रवीत् ।
 तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपद्यन्द्दर्शनं ॥ १० ॥
 अधिरोक्ष्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
 एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ ११ ॥
 सोऽधिरुक्ष्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवमुच्य च ।
 प्रायहत्य प्रीतिमान् भ्रात्रे भरताय महात्मने ॥ १२ ॥
 स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ।
 चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो क्लृप्तं ॥ १३ ॥
 फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ।
 तवागमनमाकाङ्क्षन् वसन् वै नगराद्वहिः ॥ १४ ॥
 तत्र पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परंतप ।
 चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽरुनि रघूत्तम ॥ १५ ॥
 न द्रक्ष्यामि यदि तां तु प्रवेक्ष्यामि दुताशनं ।
 तथेति स प्रतिज्ञाय तं परिघ्रज्य सादरं ॥ १६ ॥
 शत्रुघ्नं च परिघ्रज्य वचनं चेदमब्रवीत् ।
 मातरं रक्ष कैकेयी मा रोषं कुरु तां प्रति ॥ १७ ॥
 मया च सीतया चैव शतोऽसि रघुनन्दन ।
 इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ १८ ॥

स पादुके ते भरतः प्रतापवान् ।

स्वलंकृते संपरिगृह्य धर्मवित् ।

प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं ।

चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥

अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जनं ।

गुह्यंश्च मन्त्रान् प्रकृतीस्तथानुज्ञौ ।

व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः ।

स्थितः स्वधर्मे हिमवान् रवाचलः ॥ ३० ॥

तं मातरौ वाप्यगृहीतकण्ठौ ।

दुःखेन नामल्लपितुं हि श्रेकुः ।

स चैव मातृरभिवाह्य सर्वा ।

रुदनं कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे पादुकाप्रदानं नाम द्वादशाधिकशततमः

सर्गः ॥ ११२ ॥

CAPUT CXIII.

BHARATAE REDITUS.

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।
 आरुरोह रथं कृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १ ॥
 वशिष्ठो वामदेवश्च ज्ञावालिश्च दृढव्रतः ।
 अग्रतः प्रययुः सर्वे मल्लिणो मल्लपूजिताः ॥ २ ॥
 मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राशुषास्ते ययुस्तदा ।
 प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिं ॥ ३ ॥
 तस्य धातुसरस्त्राणि रम्याणि शिखराणि च ।
 व्यत्यागंस्तेऽनुपश्यन्तो भरतस्यानुयायिनः ॥ ४ ॥
 अद्वराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्ततः ।
 आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥
 स तमाश्रममासाद्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् ।
 अवतीर्य रथात् पादौ ववन्दे रघुनन्दनः ॥ ६ ॥
 ततो कृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ।
 अयि कृत्यं कृतं तात रमेण च समागतं ॥ ७ ॥
 एवमुक्ताः स तु तदा भरद्वाजेन धीमता ।
 प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ॥ ८ ॥

स गच्छमानो गुरुणा मया च दृढनिश्चयः ।
 राघवः परमप्रीतो वशिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तच्चतः ।
 चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥
 एवमुक्तो महाप्राज्ञो वशिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
 वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥
 एते प्रयह संहृष्टः पाटुके हेमभूषिते ।
 अयोध्यायां नरव्याघ्र योगक्षेमकरे तव ॥ १२ ॥
 एवमुक्तो वशिष्ठेन राघवः प्राञ्जलः स्थितः ।
 पाटुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ ॥ १३ ॥
 निवृत्तोऽरुमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ।
 अयोध्यामेव गह्मामि गृहीत्वा पाटुके शुभे ॥ १४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
 भरद्वाजस्तु भरतं मुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥
 नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदां वरे ।
 त्वयि यदार्जवं तिष्ठेन्निम्ने वृष्टमिवोदकं ॥ १६ ॥
 न मृतः स महाभागः पिता दशरथस्तव ।
 यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मो विग्रहवानिव ॥ १७ ॥
 तमृषिं तु महाप्राज्ञमुक्तावाक्यं कृताञ्जलिः ।
 आमल्लयितुमारिभे चरणावुपगृह्य सः ॥ १८ ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः ।
 भरतस्तु ययौ श्रामान् अयोध्यां सह सखिभिः ॥ ११ ॥
 यानिश्च शकटैश्चैव ह्यैर्नगैश्च सा चमूः ।
 पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ १२ ॥
 ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्थार्तिमालिनीं ।
 ददृशुस्ते पुनः सर्वे गङ्गां शिवजलां नदीं ॥ १३ ॥
 तां नक्रमकराकीर्णां संतीर्य सह बन्धुभिः ।
 शृङ्गवेरपुरं राजा प्रविवेश सैनिकः ॥ १४ ॥
 शृङ्गवेरपुरादूय अयोध्यां संदर्श ह ।
 भरतो दुःखसंतप्तः सार्थिं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 सारथे पश्य विधस्ता सायोध्या न प्रकाशते ।
 निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिकृतस्वना ॥ १६ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रतिप्रयाणं नाम त्रयोदशाधिकश-
 ततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

CAPUT CXIV.

BHARATAE DISCESSUS.

द्विग्वग्म्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयात प्रभुः ।
 अयांथां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १ ॥
 विडालोलूकचरितामालीननरवारणां ।
 तिमिराभ्यादृतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २ ॥
 राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभां ।
 ग्रहेणाभ्युदितेनैकां रोहिणीमिव पीडितां ॥ ३ ॥
 अल्योल्लनुव्यसलिलां धर्मातप्रविकृंगमां ।
 लीनमीनतापग्राह्यां कृशां गिरिनदीमिव ॥ ४ ॥
 विधूमामिव हेमाभामधराग्नेः समुत्थितां ।
 रुविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गतां ॥ ५ ॥
 विध्वस्तकवचां रुमां गजवाजिरथाकुलां ।
 हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ॥ ६ ॥

सहसा चलितां स्थानान्मही पुण्यक्षयोद्गतां ।
 संहनगुतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युतां ॥ ७ ॥
 भरतस्तु रथस्थः सन् श्रीमान् दशरथात्मजः ।
 बाह्व्यन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्वमव्रवीत् ॥ ८ ॥
 किं नु खल्वस्य गम्भीरो मूर्हितो न निशाम्यते ।
 यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिस्वनः ॥ ९ ॥
 वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्हितः ।
 धूपेनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ १० ॥
 यानप्रवर्धोषश्च स्निग्धश्च ह्यनिस्वनः ।
 मत्तनागनिनादश्च श्रूयते न यथा पुरा ॥ ११ ॥
 गते रामे हि तरुणाः संतप्ता नोपभुञ्जते ।
 वहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ १२ ॥
 तरुणैश्चारुवेशैश्च नरैरुन्नतगामिभिः ।
 संपतद्दिरयोध्यायां न विभ्रान्ति मरुपथाः ॥ १३ ॥
 नोत्सवाः संप्रवर्तन्ते रामशोकादिते पुरे ।
 न हि राजत्ययोध्येयं सासारिवार्जुनी क्षपा ॥ १४ ॥
 कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः ।
 जनयिष्यत्ययोध्यायां कृषं ग्रीष्म इवाम्बुदः ॥ १५ ॥
 अयोध्यां स प्रविश्यैव विवेश भवनं पितुः ।
 तेन हीनं नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ १६ ॥

तदा तदन्तःपुरमुज्जितप्रभं ।

सुरैरिवोत्क्रुष्टमभास्करं दिनं ।

निरीक्ष्य सर्वत्र विभक्तमात्मवान् ।

मुमोच वाण्यं भरतः सुदुःखितः ॥ १७ ॥

इत्ययोध्याकाण्डे भरतप्रवेशो नाम चतुर्दशाधिकशततमः

सर्गः ॥ ११४ ॥

CAPUT CXV.

SEDES NANDIGRAMI DELECTA.

ततो निक्षिप्य मातृस्ता अयोध्यायां दृढव्रतः ।

भरतः शोकसंतप्तो गुह्येन इदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

नन्दियामं गमिष्यामि सर्वान् आमन्त्रयेऽद्य वः ।

तत्र दुःखमिदं सर्वं सद्दिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥

गतश्चाहो दिवं राजा वनस्थश्च गुरुर्मम ।

रामं प्रतीक्षे राज्याय न हि राजा मदायशाः ॥ ३ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य मदात्मनः ।

यश्रुवन् मल्लिणः सर्वे वशिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥

सुभृशं ज्ञाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया ।
 वचनं भ्रातृवत्सल्यादनुवृत्तं तवैव तत् ॥ ५ ॥
 नित्यं ते बन्धुबन्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ।
 मार्गमार्गं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥
 मल्लिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियं ।
 अत्रवीत् सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७ ॥
 प्रकष्टवदनः सर्वो मातुः समभिवाग्य च ।
 आरुरोह रथं श्रीमान् शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८ ॥
 आरुर्य तु रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरताबुधौ ।
 ययतुः परमप्रीतो वृत्तौ मल्लपुरोहितैः ॥ ९ ॥
 अग्रतो गुरवस्तत्र वशिष्ठप्रमुखा द्विजाः ।
 प्रययुः प्रागुखाः सर्वे नन्दियामो यतोऽभवत् ॥ १० ॥
 बलं च तदनाहृतं गजाश्चरथसंकुलं ।
 प्रययौ भरते पाते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥
 रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
 नन्दियामं ययौ तूर्णं शिरस्वाधाय पादुके ॥ १२ ॥
 ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दियामं प्रविश्य सः ।
 अवर्तार्य रथात् तूर्णं गुह्यं इदमभाषत ॥ १३ ॥
 एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं संन्यासवत् स्वयं ।
 योगक्षेमवहे चेमे पादुके ह्येवमभूषिते ॥ १४ ॥

भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके ततः ।
 अत्रवीदुःखसंततः सर्वं प्रकृतिमण्डलं ॥ १५ ॥
 हृत्तं धारयत क्षिप्रमार्यपादाविमौ मती ।
 आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥
 आत्रा तु मयि संन्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयं ।
 तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥
 क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयं ।
 चरणौ तौ तु रामस्य द्रव्यामि सहपादुकी ॥ १८ ॥
 ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः ।
 निवेद्य गुरवे राज्यं भक्षिष्ये गुरुवर्तितां ॥ १९ ॥
 राघवाय च संन्यासं दत्त्वे वरपादुके ।
 राज्यं चेदमयोध्यायां धूतपापो भवाम्यहं ॥ २० ॥
 अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने ।
 प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणं ॥ २१ ॥
 एवं तु विलपन् दीनो भरतः स महायशः ।
 नन्दियामेऽकरोद्राज्यं पूजितो मन्त्रिभिः सह ॥ २२ ॥
 स वल्कलजटाधारी मुनिवेशधरः प्रभुः ।
 नन्दियामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २३ ॥
 ततस्तु भरतः श्रीमान् अभिषिचार्यपादुके ।
 तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २४ ॥

यदा हि यत् कार्यमुपैति किञ्चिद्- ।

उपायनं चोपकृतं महार्कं ।

स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य ।

चकार पश्चाद्भरतो यथावत् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये चतुर्विंशतिसादृत्यां

संहितायां अष्टौध्याकाण्डे नन्दियामनिवासो नाम

पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

FINIS LIBRI SECUNDI.

॥ शुभमस्तु सर्वज्ञगतां ॥

TABULA CAPITUM,
quae secundo volumine continentur.

LIBER II.

		Pag.
CAPUT	XXI. Causalyae placatio	3
»	XXII. Laxmani placatio	11
»	XXIII. Laxmani ira	15
»	XXIV. Causalyae consolatio	20
»	XXV. Vota solennia nuncupata	24
»	XXVI. Secretum colloquium cum Sita	29
»	XXVII. Sitae sermo	33
»	XXVIII. Incommoda silvarum exposita	36
»	XXIX. Ramae placatio	39
»	XXX. Sitae data venia proficiscendi	42
»	XXXI. Laxmano data venia proficiscendi	47
»	XXXII. Rerum pretiosarum donatio	51
»	XXXIII. Civium sermo	56
»	XXXIV. Ramae aditus ad regiam	59
»	XXXV. Probra in Caeccidem iacta	65
»	XXXVI. Siddharthi sermo	69
»	XXXVII. Tegetum indutus	72
»	XXXVIII. Causalya marito commendata	76
»	XXXIX. Sitae admonitio	78
»	XL. Ramae profectio	83

		Pag.
CAPUT	XLI. Civium querela	88
"	XLII. Dasarathae querela	91
"	XLIII. Causalyae querela	95
"	XLIV. Sumitrae sermo	97
"	XLV. Adventus ad Tamasam amnem	100
"	XLVI. Commoratio ad Tamasae ripam	104
"	XLVII. Civium reditus	108
"	XLVIII. Mulierum urbanarum querela	110
"	XLIX. Fluminum traiectus	114
"	L. Commoratio sub inguere arbore	116
"	LI. Sumitridae querela	120
"	LII. Gangis transvectio	122
"	LIII. Almi Ramae querela	133
"	LIV. Commoratio in eremo Bharadvaji	137
"	LV. Yamunae traiectus	142
"	LVI. Habitatio in monte Chitracuto	146
"	LVII. Sumantrae reditus	150
"	LVIII. Ramae mandata nuntiata	154
"	LIX. Dasarathae querela	157
"	LX. Causalyae consolatio	161
"	LXI. Causalyae querela	164
"	LXII. Dasarathae placatio	167
"	LXIII. Eremitae filius interfectus	170
"	LXIV. Dasarathae obitus	175
"	LXV. Gynaecei ciulatus	185
"	LXVI. Foenus Dasarathae sepositum	186
"	LXVII. Regum laudatio	189
"	LXVIII. Nuntiorum iter	193
"	LXIX. Somnium a Bharata visum	196
"	LXX. Bharatae profectio	198
"	LXXI. Bharatae reditus	202
"	LXXII. Percuspectio a Bharata instituta	206

		Pag.
CAPUT	LXXXIII. Probra in Caeceidem iacta	212
"	LXXXIV. Bharatae querela	215
"	LXXXV. Bharatas crimen ciurans	218
"	LXXXVI. Dasarathae funus	223
"	LXXXVII. Dasarathae ossa lecta	226
"	LXXXVIII. Ancilla gibbosa male mulcata	229
"	LXXXIX. Bharatae iussa	232
"	LXXX. Via strata	234
"	LXXXI. Consensus in aula	237
"	LXXXII. Exercitus profectio	239
"	LXXXIII. Bharatas itinere fratrem subsecutus	243
"	LXXXIV. Guhae ira	246
"	LXXXV. Congressus Guhae cum Bharata	248
"	LXXXVI. Guhae sermo	250
"	LXXXVII. Guhae narratio	253
"	LXXXVIII. Ingudis commemoratio	256
"	LXXXIX. Gangis traiectus	259
"	XC. Commoratio in Bharadvaji cremo	262
"	XCI. Hospitium a Bharadvajo apparatus	265
"	XCII. Bharatas a Bharadvajo dimissus	273
"	XCIII. Chitracuti montis conspectus	277
"	XCIV. Chitracuti descriptio	280
"	XCV. Mandacinis fluvii laudes	283
"	XCVI. Telum magicum emissum	285
"	XCVII. Laxmani ira	291
"	XCVIII. Laxmanus mitigatus	295
"	XCIX. Bharatae adventus	298
"	C. Bharatae congressus cum Rama	301
"	CI. Bharatas a Rama interrogatus	305
"	CII. Nuntius de patris morte acceptus	309
"	CIII. Libatio Manibus facta	310
"	CIV. Congressus cum matribus	316

		Pag.
CAPUT	CV. Ramae sermo	320
"	CVI. Bharatae sermo	324
"	CVII. Ramae sermo	328
"	CVIII. Javalis sermo	331
"	CIX. Fidei laudes	335
"	CX. Stirpis Irvacuidarum praeconium	338
"	CXI. Bharatas admonitus	342
"	CXII. Calceorum traditio	346
"	CXIII. Bharatae reditus	350
"	CXIV. Bharatae discessus	353
"	CXV. Sedes Nandigrami delecta	355